

श्रीपरमात्मने नमः ।

सनातनजैनग्रंथमाला

३

श्रीमद्भगवत्कुंदकुंदाचार्यविरचितं

समयप्राभृतं

तात्पर्यवृत्ति-आत्मख्यातीतिटीकाद्वयोपेतं

न्यायशास्त्रिणा श्रीयुत-पंडितगजाधरलालजैनेन संपादितं ।

तच्च

उस्मानाबादनिवासि-स्वर्गीयश्रेष्ठिवर्यगांधीकस्तूरचंद्रस्यात्मजबालचंद्रस्य स्मरणार्थं

काशीस्थ-भारतीयजैनसिद्धांतप्रकाशिनीसंस्थाया व्यवस्थापकेन

श्रीपन्नालालजैनेन

काशीस्थ-चंद्रप्रभानाम्नि मुद्रणालये प्रकाशितं ।

श्रीवीरनिर्वाणसंवत्सरः २४४० ख्रिष्टाब्दः १९१४

प्रथमसंस्करणं

मूल्यं रूप्यकचतुष्कं ।

PUBLISHED BY PANDIT PÅNNALAL JAIN BAKALIWAL
SECRETARY BHARATIY JAIN SIDDHANT PRAKASHINI SANSTHA *Benares City.*
PRINTED BY BABU GAURI SHANKER LAL MANAGER
CHANDRAPRABHA PRESS· Benares City

प्रस्तावना

प्रियमहाभागाः—

केचिन्निरवधिविशंकटाजवंजवजलनिधिविलसितविविधारुंतुदनक्रशंबूकसंजनितामितभीतिभारचंचुरचेतसः सुचेतसः विरहितनिखिलव्यसननिकरसंभूतानघस्वस्वरूपालयं कमप्यालयं गवेषमाणाः परिधावमानाश्चाहरहस्तत्संगमसमीहयाऽवतरंत्यनुभूतिगोचरतां परितो भुवि। परं पितृपैतामहसंपदनादिदुर्वासनानिचितांतःकरणत्वात् वास्तविकात्मतत्त्वावबोधबहिर्भूतसर्वज्ञमन्यस्वार्थिमर्त्यप्रतारितात्मत्वात् कल्पितविफललोकापवादसमुत्पत्स्यमानभयाकीर्णत्वाद्वा न नाम चेतयंते ते-आत्मनीनस्वरूपं स्वायत्ततया। किंतु न तथाविधपक्षपातार्हाः मनस्विनः। न वा तेषां पक्षपातो धर्मः। असुभृत्समष्टिसमीहितपरिपूरणकल्पमहीरुहा हि संतः समादरणीयस्तै निहत्य विकल्पं विभाव्यात्मनीनमनीषया समीचीनः पन्थाः। विनिमय्यैवं समुन्नीयते प्रकाशपदवीं तात्त्विकात्मस्वरूपप्रतिभासकमिदं **समयप्राभृतं**।

समवगतिरियं महती विदुषां यत्सत्तावस्थापन्नेषु सांख्यमीमांसाप्रभृतिनैकविधशास्त्रनिकरेषु समवबोधयति यथा याथात्म्येनात्मनः स्वरूपं परमात्मप्रीतिं च वेदांतशास्त्रं न तथापरं। अवितथं चैतत् यावन्न भवत्यात्मस्वरूपाविबोधः स्वात्मनि, न विरज्यते तावदनात्मनीननितंबिनीसूनुसुहृत्संपद्भिरात्मा। आत्मस्वरूपावगतिरेव वैराग्यं तच्च यदि शिक्षयति तद्वेदांतशास्त्रमेव कथंचित्।

भारतव्यतिरिक्त-**इंगलैंड**।**दि**देशानामपि संडुढौके संप्रति सन्मानसरणिं वेदांतशास्त्रं। समाविरभाविषत कियंत्यश्चित् परिषदस्तत्र परितो वेदांतशास्त्रानवद्यसिद्धांतप्रसाराय। मथ्नंति च शेमुषीमंथनदंडेन तद्रसघृतसमीहया तच्छास्त्रसिद्धांतक्षीरमहरहस्ते।

विभाव्य वेदांतशास्त्रस्य तथाविधविचित्रसन्मानततिं, अमलात्मस्वरूपलिलिक्षां च बहलतया पक्षपातबहिर्भूतानां स्वपरहितैषिणां च सुमनीषिणां समुपानीयते कथंकथमपि समाविर्भाव्यैतत्समयप्राभृतं तेषां पुरस्तात्। समेति-समीचीनतया जानातीति समय आत्मा तस्य प्राभृतं-शास्त्रमित्यनुगतार्थं विश्राणं नामेदं-आत्मन एव कृतो विचारोऽत्र शास्त्रे-इति समाविर्वोभूयते। दिगंबरजैनसमाजे प्राभृतमिदं जैनवेदांताध्यात्मशास्त्रनामभ्यां विश्रुतं स्वीयानवद्यात्मस्वरूपविवरणशैलीप्रभावात्। नात्र चित्रं प्राभृतरचयितुः **श्रीमद्भगवत्कुंदकुंदस्य** कृतिसर्वस्वमेतद्विभाव्यते। पूर्वं जिनागमतः समवगम्यात्मस्वरूपं स्वात्मना च पश्चादनुभूय स्वपरात्मस्वरूपसमास्वादसमीहया व्यलेखीदं महीयान् ग्रंथो महता प्रयासेन जनसमुदयहिताय तेन भगवता।

एतच्छास्त्रसमुपवर्णितसिद्धांताः सर्वथा वेदांतशास्त्रसमाहितसिद्धांतसाम्यं प्रतिपद्यंते-इति तु **न** शक्नुमो वयं प्रतिपादयितुं यतो हि--आर्हतसिद्धांते वरीवरीति नयद्वयमादिष्टं। तत्र नात्मनः परकीयं ललनात्मजादिवस्तु-आत्मनीनमिति हि शुद्धनिश्चयविषयः। परकीयवस्त्वपि कथंचित्संबंधितां बिभर्ति घृतकुंभवदिति व्यवहारविषयः। नैतावता ब्रह्म विहाय परवस्त्वेव नास्तीति जैनवेदांतमतं। इतरवेदांते च वस्तुतस्तु वस्तु ब्रह्मैव तदपरं सकलं कल्पितं ततो न सामस्त्येन जैनवेदांतेतरवेदांतयोस्तौल्यं। संबंधमात्रतः परं वस्तु नात्मनः [ब्रह्मणः] परवस्तुन्यात्मत्वाभिमानो मिथ्येति इतरवेदांतासिद्धांतत्वे सम्मतमेव तज्जैनवेदांतस्यापि। कियतां चिदन्येतरवेदांतसिद्धांतानां विमतत्वेऽपि सम्मतत्वमपि कियतां चिदपरं। नात्र संशीतिः सकलोपाधिविरहितत्वेनोपासनं तु ब्रह्मण इतरवेदांतस्य पुष्णात्येव निष्कल्मषं तुल्यत्वं जैनवेदांतस्य।

विशदतया कियतां चित्सिद्धांतानां समत्वाविर्भावाय व्यचारि मया परं नाशकं तथाकर्तुमहमनवकाशतया। मत्कृतसमत्वत एव वा मा तुष्युर्विद्वांसः स्वयं चोभयोस्तौल्यं विनिर्णीयासुरिति च विनिचाय्य बुद्धापि

माविरभावि मया तयोस्तुल्यत्वं । ततोनिरवद्यात्मस्वरूपावजिगिमिषवो विद्वांसो नियतं विचारयेयुरेतत्प्राभृत-रहस्यमिति सप्रश्रयं तेषां पुरस्तान्मामकाभ्यर्थना ।

समयप्राभृतसंपादनकाले आदिमस्यांकस्याविर्भावार्थं तात्पर्यवृत्त्यात्मख्यात्योः पुस्तकद्वयस्य कियांश्चिद्भागः १०८ अभिनवभट्टारक-ईडरस्थ-श्रीमद्विजयकीर्तिजीमहाराजैः प्रेषितं, तात्पर्यवृत्तिद्वयं च जैनमित्र-संपादक**श्रीमद्ब्रह्मचारिशीतलप्रसादजी**महात्मभिः प्रहितं आत्मख्यातिपुस्तकैकं च **सत्यवादि-**संपादकसुहृद्वरविद्वद्वरश्रीपंडित—**उदयलालजी**महोदयैः समुपलब्धं ततोऽस्म्यहं गरीयानुपग्रहभाजनं संश्रुतोक्तमहात्मनां विदुषां च। समीहे चायतिकालीनां तथाविधामेव सकलजनताहितकारिणीमनुकंपामिति ।

कियतीनां चिद्गाथानां परिच्युतत्वादात्मख्यातौ, ससुल्लेखाच्च तासां तात्पर्यवृत्तौ अकृत किल तात्पर्यवृत्त्य-नुसार्येव पाठक्रमः श्रीसमयप्राभृतस्य ततोमूलपाठस्तात्पर्यवृत्त्यनुसार्येव विभावनीयः । विषयक्रमोऽपि समय-प्राभृतस्य तात्पर्यवृत्त्यनुगामी । चतुर्विंशतितमगाथाधस्ताद्विलिखितात्मख्यातिर्द्वाविंशतमाया गाथाया ज्ञातव्या

भगवत्कुंदकुंदस्वामिनो जीवनेतिवृत्तं प्राकाशि **जैनहितैषिसंपादकपंडितश्रीनाथूरामजीमहो-दयैः** स्वीये **जैनहितैषि**पत्रे तदेवानाधिकीकृत्य समाविर्भावितमत्र । ततोऽस्म्यहमुपग्राह्यो भूयानुक्तमहा-नुभावानां ।

नाकार्षमहं कियतां चित्प्रष्ठानां संपादनमितस्ततो नैमित्तिकभ्रांत्या वैकल्यतश्च । प्राकाशिषतता, अशुद्धयः शोधनपत्रे तथापि दृष्ट्यविषयं भवेत्क्वापि स्खलनं परिमार्ज्य तत्क्षमनीयोऽहं सुविचारचेतोभिर्मनीषिभिरिति सप्रणतिमभ्यर्थना ।

साक्षरानुचरो
गजाधरलालः

श्रीमद्भगवत्कुंदकुंदाचार्याः ।

प्रियपाठकमहाशयाः—

श्रीमन्महावीरजिनवरपरमनिश्रेयसप्रापणानंतरमजनिषत नैकविधागमपयोमरालायमाना आर्हतमतहर्म्यस्तंभायमानाश्च भुवि गरीयांसोऽनेकविद्वांसः । परं पूज्यतामहत्तयोः परमावधिं तेषु भगवान् **श्रीकुंदकुंदाचार्य** एव समुपालभत । प्रतिवादिकरिनिकरपंचलपनायमानैर्गरीयोभिर्विद्वद्भिः समाविरभावि यत्र कुताश्चिदात्मनीनपरिचितिस्तत्र 'वयं भगवत्कुंदकुंदान्वयिनस्तदनुयायिनश्चेति प्रतिपादयद्भिरेव तैः सानंदमवाबोधि स्वीयं सौभाग्यं । अद्यत्वेऽपि भगवान् कुंदकुंदः तीर्थप्रवर्तकधर्मसंस्थापकसामान्येनैव दिगम्बरसमाजे प्रतिष्ठाप्यते । आर्हतमतामलतत्त्वतत्पवित्रतासंरक्षकेषु भगवत्कुंदकुंद एवाभून्मुख्यः । दिगम्बरजैनसंप्रदायस्य बहुलतमांशः किल सांप्रतं भगवत्कुंदकुंदजल्पितसरणिशरण एव विभाव्यते, किंतु सत्यप्येवं भगवत्कुंदकुंदः क आसीत् ? कदा, क्व, परमपावनात्मनीनवैदुष्येण भारतभूमिं विभूषयामास ? इति नांशमात्रमपि जानीमो वयं । भक्तिवशंवदतया तद्विषयं किमपि वृत्तं परिचाययितुं समाश्रयंतोऽपि **परंपरासरणिं** भ्रमाकीर्णत्वात्तस्य नात्मकामनां कर्तुं फलवतीं पारयामः । ततः परिश्रमतमत्वेऽपि भगवत्कुंदकुंदपरिचयसमाविर्भावाय नियतं विद्वद्भिः सुदृढप्रतिज्ञैर्भवितव्यमिति सनतिं तेषां पुरस्सरमास्माकीनाभ्यर्थना ।

भगवत्कुंदकुदविषयकं यत्किमपीतिवृत्तं समवाबोधि, समुपानीयते विदुषां पुरस्तात् तदस्माभिरत्र—

नामविचारः

प्राथमिकः प्रधानश्चाभिधेयः श्रीमद्भगवत्कुंदकुंदस्य **पद्मनंदीति** । परं विश्रुतिर्बहुलतयाद्यत्वेऽस्य महात्मनः **कोण्डकुंद**नाम्ना **कुंदकुंदेन** वा । आसीच्चायं **कोण्डकुण्डा**भिधनगरवास्तव्यस्ततोऽनुमीयते नागरिकाभिधयैवायमात्मविश्रुतिं प्रत्यपद्यत । कोण्डकुंदेतिकर्णाटकभाषीयं नाम तस्य श्रुतिकटुकतया संस्कृतकविभिः समस्ति परावर्तितं श्रुतिमधुर**कुंदकुंद**रूपेणेति । **श्रीमदिंद्रनंदि**सूरिभिर्व्यलेखि स्वविरचितश्रुतावतारग्रंथे-

एवं द्विविधो द्रव्यभावपुस्तकगतः समागच्छन्
गुरुपरिपाट्या ज्ञातः सिद्धांतः **कोण्डकुण्डपुरे** ॥ १६० ॥
श्रीपद्मनंदिमुनिना सोऽपि द्वादशसहस्रपरिमाणः
ग्रंथपरिकर्मकर्ता षट्खंडाद्यत्रिखंडस्य ॥ १६१ ॥

अमुना पद्येन श्रीमन्मुनिवरपद्मनंदिवासः **कोण्डकुण्डपुर** एव निश्चीयते । अन्येऽपि समभूवन् भूयांस आचार्याः कार्णाटकदेशे, समुपालेभिरे ये स्वनिवासस्थाननाम्नैव भुवि विश्रुतिं यथा **श्रीतुम्बुलूराचार्यः** । प्राथमिकं नाम श्रीमत्तुंबुलूराचार्यस्य **वर्धनदेव** आसीत् परं **तुम्बुलूर**ग्रामनिवासित्वादयमाचार्यपादो विशुश्राव तुम्बुलाचार्याभिधया । विलिखितं श्रुतावतारे तदुल्लेखसमये—

'अथ तुम्बुलूरनामाचार्योऽभूत्तम्बुलूरसद्ग्रामे' इति

नवमे दशमे च **श्रवणबेलगुल**शिलालेखे श्रीमत्कुंदकुंदाचार्यस्य समुल्लेखः खलु पद्मनंदि-कुंदकुंदेतिनामद्वितयेनैव कृतः । एवमन्यत्रापि । किंतु नंदिसंघपट्टावल्यामस्य पावनात्मनः कुंदकुंद-वक्रग्रीव-एलाचार्य-गृध्रपिच्छ-पद्मनंदीतिनामपंचकमभाणि —

....

ततोऽभवत्पंचसुनामधामा श्रीपद्मनंदी मुनिचक्रवर्ती ।
आचार्यः कुंदकुंदाख्यो वक्रग्रीवो महामतिः ।
एलाचार्यो गृध्रपिच्छः पद्मनंदीति तन्नुतिः ॥४॥

गृध्रपिच्छ-वक्रग्रीव-एलाचार्येति नामत्रिकमन्यदप्यास्ति श्रीमत्कुंदकुंदाचार्यस्येति पट्टावलीस्थपद्यपंक्तीनामासामत्र तात्पर्यं ।

कुतश्चिदसाधारणकारणसंपातात्तिरोभूतत्वात्पुरातनपट्टावलीनां तत्स्थाने—अनुमानतः, कल्पनाबलतः पूर्वापराविरुद्धामिलिताकियच्चित्पराचीनोल्लेखैश्चेमा विरचिताः संत्यभिनवाः पट्टावल्यः शतद्विशतसांवत्सरिकैर्भट्टारकैः । ततः समुपलब्धाधुनिकपट्टावल्यः सर्वथा संशीतिकारणत्वान्न प्रमाणतामंचंति । नंदिसंघपट्टावल्यपि तथाभूतैव । एवं च तल्लिखितगध्रपिच्छ इति नाम न भगवत्कुंदकुंदस्वामिनः किंतु-भगवदुमास्वामिनः-उमास्वातेर्वा । अत्र नैकानि प्रमाणानि संति यथा—

तत्त्वार्थसूत्रकर्तारं गृध्रपिच्छोपलक्षितं
वंदे गणींद्रसंजातमुमास्वामिमुनीश्वरं ॥ १ ॥

तत्त्वार्थप्रशस्तिः

तस्यान्वये भूविदिते वभूव यः पद्मनंदिप्रथमाभिधानः
श्रीकुंदकुंदादिमुनीश्वराख्यः सत्संयमादुद्गतचारणर्द्धिः ॥ ४ ॥
अभूदुमास्वातिमुनीश्वरोऽसावाचार्यशब्दोत्तरगृध्रपिच्छः
तदन्वये तत्सदृशोऽस्ति नान्यस्तात्कालिकाशेषपदार्थवेदी ॥ ९ ॥

४० तमः श्रवणवेलगुललेखः

तदीयवंशाकरतः प्रसिद्धादभूददद्यदेषा यतिरत्नमाला
बभौ यदंतर्मणिवन्मुनींद्रस्स कुण्डकुण्डोदितचंडदंडः ॥१०॥
अभूदुमास्वातिमुनिः पवित्रे वंशे तदीये सकलार्थवेदी
सूत्रीकृतं येन जिनप्रणीतं शास्त्रार्थजातं मुनिपुंगवेन ॥११॥
स प्राणिसंरक्षणसावधानो बभार योगी किल गृध्रपक्षान्
तदा प्रभृत्येव बुधा यमाहुराचार्यशब्दोत्तरगृध्रपिच्छं ॥१२॥

मंगराजकविकृतशिलालेखः ।

एतत्प्रमाणातिरिक्तान्यन्यान्यपि—उमास्वामिनो गृध्रपिच्छनामत्वे संति तानि च संकीर्तितानि स्युर्यथावसरं पुरस्तात् ततोऽनया प्रमाणसमष्ट्या नियतं निर्धार्यते नाभवत् भगवत्कुंदकुंदस्य गृध्रपिच्छ इति नाम ।

विमुच्य प्रतिपादितपट्टावलीं वक्रग्रीवनामापि कुंदकुंदस्य नोपलभ्यते क्वाप्यन्यत्र, किंतु तन्नाम्नापर एव कश्चिदाचार्यो व्यश्रौषीद्भुवि । श्रवणवेलगुणमल्लिषेणप्रशस्तौ समुदीरितश्चायं तदुल्लेखः—

वक्रग्रीवमहामुनेर्दशशतग्रीवोऽप्यहींद्रो यथा
जातं स्तोतुमलं वचोवलमसौ किं भग्नवाग्मिव्रजं
योऽसौ शासनदेवतावहुमतो ह्रीवक्त्रादिग्रह-
ग्रीवोऽस्मिन्नथ शब्दवाच्यमवदन्मासान्समासेन षट् ॥ इति ॥

कथितमल्लिषेण प्रशस्तौ च ।

'वंद्यो विभुर्भुवि न कैरिह कोण्डकुंदः'

इति पूर्वं **कुंदकुंदं** समुपवर्ण्य ततश्च **समंतभद्रं सिंहनंदिनं** च समुल्लिख्य पश्चाद्वक्रग्रीवः संस्तुतस्ततो समनुमन्यते भगवत्कुंदकुंदतोऽन्य एव काश्चित् समजनि परवादिभुग्नभारतीग्रीवो वक्रग्रीवो विद्वान् न कुंदकुंद एव वक्रग्रीवः पट्टावलीलेखकाधारात् ।

नांचति किमपि गमकमत्रापि दृष्टिगोचरतां यत्कुंदकुंदस्वामिन एवाभूदेलाचार्य इत्यभिधेयः । किंत्वपर एव कश्चित् प्रत्यपद्यताऽभिधयानया प्रत्यग्रविद्यो विद्वानेलाचार्यः । स चासी**च्चित्रकूटपुर**वास्तव्यः । तत्समीपे च **भगवज्जिनसेनगुरुर्वीरसेनः** प्राध्यैष्ट सुकरतयानवद्यासिद्धांतशास्त्रं । तत्र गमकं—

काले गते कियत्यपि ततः पुनश्चित्रकूटपुरवासी
श्रीमानेलाचार्यो बभूव सिद्धान्ततत्त्वज्ञः॥ ७७॥
तस्य समीपे सकलं सिद्धान्तमधीत्य वीरसेनगुरुः
उपरि तमनिबंधनाद्यधिकारानष्ट च लिलेख॥ १७८॥

कुन्दकुन्द उमास्वामी च।

कुन्दकुन्दोमास्वामिनोः कः पारस्परिकसंबंध आसीदित्यत्र मतात्रिकं–उमास्वामिनो गुरुरासीत्कुंदकुंद इत्याद्यं। कुंदकुंद एव शिष्य उमास्वामिन इति द्वितीयं। तृतीयं कुंदकुंद एवोमास्वामीति। परन्तु येषु सप्तसु श्रवेणवेलगुलशिलालेखेषु भगवत्कुंदकुंदसमुल्लेखस्तेषु-भगवदुमास्वामी श्रीकुंदकुंदांतेवासीति प्रथमप्रमाणात्। पट्टावलीलेखकश्च–उमास्वाम्येव कुंदकुंदस्य शिष्य इति संपुष्य समाविरभावि श्रीकुंदकुंदगुरुर्जिनचंद्र इति द्वितीयप्रमाणात्। अनेकेषु ग्रथेषु कुंदकुंदस्यानुल्लिख्योमास्वमिनं गुरुं तदपर एव विलिखित इति तृतीय प्रमाणाच्च नियतं विज्ञायतंऽस्माभिः–उमास्वाम्येव कुंदकुंदस्यांतेवासीत्यस्मन्मतानुसार्यायस्यैव श्रेयस्त्वं सिद्धांतस्येति।

श्रीमानुमास्वातिरयं यतीशस्तत्त्वार्थसूत्रं प्रकटीचकार।
यन्मुक्तिमार्गे चरणोद्यतानां पाथेयमर्घ्यं भवति प्रजानां॥ १॥
तस्यैव शिष्योऽजनि गृद्ध्रपिच्छो द्वितीयसंज्ञास्य बलाकपिच्छः।
यत्सूक्तिरत्नानि भवन्ति लोके मुक्त्यंगनामोहनमंडनानि॥ १॥

इति पद्यद्वयं यशोधरचरितभूमिकायां कस्याचिद्ग्रंथस्य समुद्धृतं। अमुना पद्यद्वयेन समुत्पद्यते गरीयसी संशीतिरियं यद्गृध्रपिच्छ इतीदं नाम न भगवदुमास्वातेः किन्तु कस्याचित्तच्छिष्यस्य स च कुंदकुंद एव स्याद्। पट्टावलीलेखकेनापि च गृध्रपिच्छ इति नाम कुंदकुंदस्य समाविरभावि परंतु भ्रांतिरेवेयमेकांन्तेन। **बलाकपिच्छः**[२] खलु भगवदुमास्वामिशिष्यस्यांन्तेवास्यासीत् समुपवर्णितश्चानेकत्र भगवदुमास्वाति शिष्याशिष्यत्वेन सः। निष्टंकितं चैतत् गृधपिच्छेतिनाम भगवदुमास्वातेरेव। यदि तच्छिष्यस्यापि श्रूयते तदा तस्य भगवदुमास्वामिशिष्यत्वेनैवेति विभावनीयं।

कुंदकुंद एवोमास्वातिरिति तृतीयमतसमुल्लेखः सर्वार्थसिद्ध्यवतरणिकायां प्राकाशि निटववंशोद्भवपंडित–**कल्लापाभरमापा**महोदयैः परन्तु तयैरैक्ये बलवत्प्रमाणाभावात, एकश्च[३] संस्कृतभाषायां गूढगभीरदर्शनशास्त्रप्रतिपादकः, अपरश्च[४] प्राकृतथाषायां सरलतमभाषयाध्यात्मशास्त्रनिदर्शक इत्युभयो र्विभिन्नरचनासमालोचनाच्च न हि कुंदकुंदोमास्वामिनोरैक्यं प्रामाण्यमास्कंदति— तयोरैक्यकल्पनासमुत्पत्तिस्तूभयोर्विदेहगमनात्, उभयोर्वा गृध्रपिच्छेतिनामसमालोचनात् भ्रांत्याभूदिति निश्चीयते

भगवत्कुंदकुंदगुरुः

भगवत्कुंदकुंदस्य पाठयिता गुरुः क आसीदित्यत्रापि मतपार्थक्यं—पूर्वोद्धृतपट्टावलीपद्यद्वितयेन विभाव्यते **माघनंद्याचार्यां**तेवासी गुणचंद्रस्तच्छिष्य उत्तराधिकारी वा भगवान् कुंदकुंदः समभूत् इति व्यावर्णितः।

---

१ श्रीमूलसंघेऽजनि नंदिसंघस्तस्मिन् बलात्कारगणोऽतिरम्यः।
तत्राभवत्पूर्वपदांशवेदी श्रीमाघनंदी नरदेववंद्यः॥ १॥
पदे तदीये मुनिमान्यवृत्तौ जिनादिचंद्रः समभूदतन्द्रः।
ततोऽभवत्पंच सुनामधामा श्रीपद्मनंदी मुनिचक्रवर्ती॥१॥

२ श्रीगृध्रपिच्छमुनिपस्य बालकपिच्छः शिष्योऽजनिष्ट भुवनत्रयवर्तिकीर्तिः
चारित्रचंचुरखिलावनिपालमौलिमालाशिलीमुखविराजितपादपद्मः॥ १॥ श्रवणवेलस्य ४० तमोलेखः,

३ उमास्वातिः ४ कुंदकुंदः।

अथ श्रीकुमारनंदिसैद्धांतिकदेवशिष्यैः प्रसिद्धकथान्यायेन पूर्वविदेहं गत्वा वीतराग सर्वज्ञसीमंधरस्वामितीर्थंकरपरमदेवं दृष्ट्वा च तन्मुखकमलविनिर्गतदिव्यवर्णश्रवणादवधारितपदार्थसमूहैर्बुद्धात्मतत्त्वादिसारार्थं गृहीत्वा पुनरप्यागतैः श्रीमत्कुंदकुंदाचार्यदेवैः पद्मनंद्यपरनामधेयैरंतस्तत्त्वबहिस्तत्त्वगौणमुख्यप्रतिपत्त्यर्थं — अथवा — शिवकुमारमहाराजादिसंक्षेपरुचिशिष्यप्रतिबोधनार्थं विरचिते पंचास्तिकायप्राभृतशास्त्रे यथाक्रमेणाधिकारशुद्धिपूर्वकं तात्पर्यार्थव्याख्यानं कथ्यते-

इति श्रीमज्जयसेनाचार्यकरकल्पमहीरुहखचितसमयसारसंस्कृतटीकालिखितगद्यतश्च पद्मनंदीत्यपराभिधाविभूषितश्रीकुंदकुंदभगवान् कुमारनंदिसैद्धांतिदेवशिष्यः प्रकटीकृतः । किंतु मतद्वयमपीदमर्वाचीनतमत्वान्न प्रामाणिकीं तथ्यतामवांचति । यतः—

श्रुतावतारे—**अर्हद्बले:** पश्चान्माघनंदिनस्तदनंतरं च **धरसेनादिगुरूणां** समुल्लेखः कृतः न **माघनंद्यनंतरं गुणचंद्रस्य** नापि **कुमारनंदिनः** । श्रवणवेलगुललेखेष्वपि न क्वापि श्रीकुंदकुंदगुरोरुल्लेखो दृष्टिपथमवातरत् किंतु महीपति**चंद्रगुप्त**वर्णनासमनंतरं कुंदकुंदभगवानेव समुपवर्णितः । प्रारब्धा च गुरुपरंपरा श्रीमत्कुंदकुंदत एव तद्वर्णनायां । नंदिसंघस्य प्रधानारातीयः श्रीकुंदकुंद एवाजीगणत्, इति न केनापि विजज्ञे क आसीत्कुंदकुंदभगवद्गुरुः ? स्वरचितग्रंथेष्वपि क्वापि नोल्लेखयांचक्रे कुंदकुंदभगवानात्मनीनं गुरुमिति ।

शिष्यपरंपरा

श्रीमद्भगवत्कुंदकुंदाचार्यः समजनिष्ट नंदिसंघस्य नंदिगणस्य वा प्राथमिकाचार्यः । समस्ति कश्चित् ११२९ तम-ए. डी. शताब्दिसन्निकृष्टः शिलालेखः । तत्र व्यलेखि विस्तरतया समुल्लेखः श्रीकुंदकुंदशिष्यपरंपरायाः । स्थानाभावादप्रकाशयंतोऽपि वयं तं, समुद्भावयामः कियन्तं चित्तत्सारं—

श्रीमत्पद्मनंदिनोऽपराभिधेयः कुंदकुंद आसीत् । स च समियाय चारणर्द्धिं प्रखरामलाचारणमाहात्म्यात् । समजनि च तस्यो**मास्वातिः** शिष्यः । गृध्रपिच्छाचार्यनाम्नापि स समुपालेभे भुवि विश्रुतिं । नाभूच्च पद्मनंद्यन्वये गृध्रपिच्छसमः कश्चिदन्यः प्रखरविद्वान् । तस्य च नैकनरपतिपरिपूजितचरणः वोभवतिस्म **बलाकपिच्छः** शिष्यः । बलाकपिच्छस्यांतेवासी च तर्कव्याकरणसाहित्यादिनिगमागमजलनिधिसमाहितपारो यतिश्च समजनि गुणनंदिविद्वान् । गुणनंदिनश्च त्रिशतशिष्या समभूवन् तेष्वपि कठिनतममपि विषयं सुलभतया व्याख्यातृत्वात्, प्रमाणतत्त्वावबोद्धृत्वात् सिद्धांतशास्त्रस्य वेत्तृत्वाच्च समभून्निखिलांतेवासिशिरोमणिः **श्रीदेवेंद्र**विद्वान् । देवेंद्राचार्यांतेवासी सिद्धांतचक्रवर्ती वा कमिनीवल्लभश्चवभूव **कलधौतनंदी** (कनकनंदी (?)) तस्य च पुत्रो मदनशंकरो **महेंद्रकीर्तिर्वा** समजनि । तच्छिष्यश्च **श्रीवीरनंदी** स च कविचूडामणिः, गमकः महावादी, वाग्मी च जातः । इत्यादि ।

तृतीयमंगराजरचितशिलालेखेऽपि पद्मनंदि-उमास्वाति—बलाकपिच्छेत्याचार्यत्रयवर्णनानंतरं संस्तुताः समंतभद्र—पूज्यपाद—अकलंकप्रभृतयः सूरयः । किंतु न क्वापि समुल्लिलिखे **समंतभद्रः** किल बलाकपिच्छस्य शिष्य आसीदिति । परं तद्वंशपरंपरायामभूदिति लेखः । ४०तमे शिलालेखेऽपि यत्र बलाकपिच्छवर्णनानंतरं समंतभद्रपूज्यपादौ स्तुयेतेस्म तत्र समंतभद्रः—बलाकपिच्छपरंपरायामेव समजनि न तु तच्छिष्य इति समाविरभावि सुस्पष्टतया ।

परंतु लेखद्वितयमपीदं न नंदिसंघपट्टावलीसमतामवांचति । नंदिसंघपट्टावल्यास्तु परंपरेयं—उमास्वातिः, लोहाचार्यः, यशःकीर्तिः, यशोनंदी, देवनंदी, (पूज्यपादः) गुणनंदीत्यादयः । संभाव्यते पट्टभेदाद्भवेदयं भेदः । पट्टावलीरचयितारो वा प्रमाणाभावेऽप्यनुमानतस्तं क्रमं लिलिखुरिति ? ।

स्थानं ।

श्रुतावतारलेखतः समनुभूयते-समभूद्भगवान् कुंदकुंदः संभाव्यमान**कर्णाटक**प्रांतांतर्गत**कोण्डकुण्डपुरे** । यदा भद्रबाहुस्वामिसमानकालीनः समजनि गरीयान्दुष्कालस्तदा, अगाद्विशालसंघो मुनीनां मुनिवरभद्रबाहुणा समं कर्णाटकदेशं । समजनि च तदात्वे चारित्रशैथिल्यादत्र श्वेतांबरदिगंबरविभागः । विनिर्धार्यते संजायमाने किल भेदद्वये दिगंबराचार्यैर्दक्षिणकर्णाटकदेशः श्वेतांबरैश्च गुर्जरः, उत्तरभारतश्च विचक्रे स्वीयं प्रधानस्थलं । कियत्कालप्रागेवास्माद्भेदात्समजनि श्रीकुंदकुंदभगवान् । अतः कर्णाटकप्रांत एव नियतमेतन्निवासस्थलं विभाव्यते । श्रीमत्कुंदकुंदशिष्या**गुणनंदिदेवेंद्राद्**योऽपि कर्णाटकप्रांत एव समभूवन्नतोऽपि भगवान् कुंदकुंदः कर्णाटकप्रांतस्थ एव विनिश्चीयते

पांगलगोत्रोद्भवश्रीमत्पंडित**तात्यानेमिनाथमहोदयै**र्विलिखिता काचित्कुंदकुंदाचार्यविषयिणी कथा **ज्ञानप्रबोधाभि**धभाषाग्रंथाधारतः । तत्र प्रकटीचक्रे श्रीमत्पांगलमहोदयैः कुंदकुंदभगवान् मालवप्रांतांतर्गत**वारापुर**वास्तव्यः परंतु केवलतत्कथातिरिक्तं वारापुरनिवासित्वे न नियामकं किमप्यनवद्यं गमकं ।

समयविचारः

समवगम्यते किलेदं नंदिसंघपट्टावलीतो यत् ४९ तमायां वैक्रमशताब्दौ न्यवात्सीद्भगवान् कुंदकुंदो नंदिसंघपट्टे । स च तदात्वे त्रायस्त्रिंशद्वर्षीयः । एवं च मासदशकपूर्वकैकपंचाशद्वर्षाणि संघं संशास्य १०१ तमसंवत्सरसन्निकृष्टे समन्वभूद्व्ययसुखं । परंतु विचारनिकषायमाणे विनिर्णीतः किलायं समयकलधौतः सर्वथा कल्पित एव प्रतिभाति ।

जिनवरमहावीरनिर्वाणप्रापणानंतरं समजनिष्ट ६८३ वर्षपर्यंतमंगज्ञानप्रवृत्तिरत्र । अनंतरं च सा तिरोबभूव इति श्रुतावतारग्रंथाधारतः समवगम्यते । इत्थं तद्व्यवस्था —

१	इंद्रभूतिगणधरः (केवली)	१२ वर्षाणि
२	सुधर्माचार्यः	१२ वर्षाणि
३	जम्बूस्वामी	३८ वर्षाणि
४	विष्णुप्रभृतिपंचश्रुतकेवलिनः	१०० वर्षाणि
५	विशाखदत्तप्रभृतयः-एकदशांगदशपूर्वपाठिनः	१८३ वर्षाणि
	नक्षत्रादय एकादशांगपाठिनः	२२० वर्षाणि
	सुभद्रादय आचारांगपाठिनः	११८ वर्षाणि
		६८३

महावीरभगवन्निर्वाणानंतरं ६८३ वर्षपर्यंतं जागर्तिस्मांगप्रवृत्तिरिति-हरिवंशपुराणप्रशस्तावपि लिखितमास्ते । यथा—

त्रयः क्रमात्केवलिनो जिनात्परे द्विषष्टिवर्षांतरभाविनोऽभवन् ।
ततः परे पंच समस्तपूर्विणस्तपोधना वर्षशतांतरे गताः ॥ १ ॥
त्र्यशीतिके वर्षशते तु रूपयुक् दशैव गीता दशपूर्विणः शते ।

---

१ त्रिलोकसारादिग्रंथप्रामाण्यात्सुनिश्चितमेतत् ४७० तमवैक्रमसंवत्सरपूर्वं मुमुचे भगवन्महावीरः । अस्मन्निर्दिष्टसमयः श्वेतांबरग्रंथेश्वपि निश्चितः ।

२ पट्टावलीलेखकमतात्—लोहाचार्यानंतरभाविनः—अर्हद्बलि–माघनंदि–भूतबलि–पुष्पदंताचार्या अप्यंगज्ञानिनः समभूवन् किंतु प्रमाणाभावान्न तच्चारु ।

३ गुणधरधरसेनान्वयगुर्वोः पूर्वापरक्रमोऽस्माभिः ।
न ज्ञायते तदन्वयकथकागममुनिजनाभावात् ॥ १५१ ॥

श्रुतावतारः ।

द्वये च विंशेंगभृतोऽपि पंच ते शते च साष्टादशके चतुर्मुनिः ॥ २ ॥

आदिपुराणस्य द्वितीयपर्वणि १३९-१५० तमाभ्यां पद्याभ्यां भगवज्जिनसेनाचार्यैरपि मतमिदं पुपुषे। ग्रंथत्रयमपीदं पराचीनतमत्वात्प्रमाणतमं च ततो वीरनिर्वाणानंतरं ६८३ संवत्सरपर्यंतं—अर्थात् २१३ वैक्रमसंवत्सरपर्यंतमचीकमतभारतेंऽगज्ञानप्रवृत्तिरत्र न कापि संशीतिः।

श्रुतावतारावलंबनतः वीरनिर्वाण-६८३-वर्षानंतरं श्रीदत्त-शिवदत्त-अर्हद्दत्ता अगपूर्वाणां कियतां चिदंशानां समभूवन् ज्ञातारः। तदनंतरं समजनि **पुण्ड्रवर्धनपत्तने श्रीमदर्हद्वलिः**—अंगपूर्वांशदेशज्ञः। ततश्चांगपूर्वांशदेशज्ञो बभूव माघनंदिमुनिः—समाययौ च स स्वर्गं समाधिद्वारेण। तत्पश्चात् कर्मप्राभृतबोधविचक्षणो **धरसेनाचार्यः** समुत्पेदे। स च **भूतवलिपुष्पदंताव**ध्यापयामास। शिष्यद्वयं चेदं कर्मप्राभृतस्य षट्खंडशास्त्राणि विरचयामास।

गणधर-यतिवृष-उच्चारणाचार्या इति त्रयः सूरयोऽपरेऽपि समुत्पेदिरे। तैश्च क्रमशः कषायप्राभृतगाथा, चूर्णिका, वृत्तिश्च विलिखिताः।

संप्राप च पद्मनंदिमुनिः कर्मकषायप्राभृतसिद्धांतद्वयं गुरुपरिपाटीतः कोण्डकुन्दपुरे। अर्थात् इंद्रनंदिसूरिरचितश्रुतावतारालंबनेन प्रादुरभूद्भगवान् कुंदकुंदः भुतवलि-पुष्पदंत-उच्चारणाचार्यसमनंतरं। परं नाविर्भावितः कदा? तथापि निम्नलिखितपद्यात् सुनिश्चितं समनुमन्यते प्रतिपादिताचार्यमरणानंतरं कियद्वर्षानंतरं प्रत्यपादि भगवान् कुंदकुंदः। अन्यथा गुरुपरिपाटीतः सिद्धांतद्वितयमवाप कुंदकुंदप्रभुरिति न प्रतिपादयितुं पार्येत। तच्च पद्यमिदं—

एवं द्विविधो द्रव्यभावपुस्तकगतः समागच्छन्।
गुरुपरिपाट्या ज्ञातः सिद्धांतः कुंडकुंदपुरे॥ १६० ॥
श्रीपद्मनंदिनेत्यादि.............

गरीयानयं परितापः श्रुतावताररचयिता श्रीमदिंद्रनंदी नाजीगणत् गुणधरधरसेनाचार्ययोः पूर्वापरक्रमं यदि स व्यजिज्ञपत् तयोः गुरुपरिपाटीं प्रत्यपादि तदा सुलभतया सुनिश्चितः श्रीमत्कुंदकुंदसमयः। तथा तत्प्रतिपादनानुकंपया नियतमिदं विज्ञायते-अंगपूर्वतदंशयोरवबोधो देशकालदोषतो मंदतमायमानः प्रतिपद्यते स्म। क्रमेण चानेन गुणधरधरसेनाचार्यौ प्रादुरभूतां सर्वतःपश्चात्। यौ च—अग्रायणीपूर्वांतर्गतपचमवस्तुनश्चतुर्थप्राभृतस्य, ज्ञानप्रवादपूर्वांतर्गतदशमवस्तुनस्तृतीयकषायप्राभृतस्य च ज्ञातारावास्तां।

अयमाशयः—तदेमौ द्वौ विद्वांसौ समजनिषातां यदा समभूत् चरमांगज्ञानी लोहाचार्यः। तदनंतरं समपत्सत च आरातीयचतुर्मुनयः। ततश्च समुत्पेदाते— अर्हद्वलिमाघनंदिनाविति।

श्रीलोहाचार्यस्य मरणकालः २१३ तमवैक्रमशताब्दिसन्निकृष्टः। यदि चरमांगज्ञानिवत् विनयधरादिचतुरारातीयमुनयोऽपि केवलमष्टादशवर्षांतःप्रविष्टा एव समभिमन्येरन्। तदनंतरं अर्हद्वलिमाघनंदिनावपि दशवर्षमध्या द्वादशवर्षमध्या वा संगण्येरन् तत्पश्चात् धरसेन-भूतवलि-पुष्पदंत-गुणधर-यतिवृषभ-उच्चारणाचार्यादीनां सत्त्वे गुरुपरिपाटीतस्तद्ग्रंथानां भगवत्कुंदकुंदपर्यंतसमानयने पंचाशद्वर्षाण्येव वा स्वीक्रियेरन् तदा भवति निश्चितः श्रीकुंदकुंदस्वामिसमयः—वैक्रमतृतीयशताब्देश्चरमपादसान्निध्ये।

समवगच्छंति तावदिदं सकला जनाः समुपपेदे भगवान् कुंदकुंदो नंदिसंघे सातिशयो विश्रुतश्च विद्वान्। पराचीनजैनग्रंथा अप्यत्र प्रमाणं। अर्थात् समुल्लिखितं समवतिष्ठते तेषु, नंदसंघस्थापना समभूत्तत्पुरस्तात्। संघस्थापकश्च समजनि श्रीमदर्हद्वलिः। नंदिसंघगुर्वावलीतश्च समवाबोधीदं, यत्कुंदकुंदभगवान् तृतीयाचार्यो नंदिसंघस्य। अर्थात् समजनिषातां तत्पुरस्तात् माघनंदिजिनचंद्रौ। ततोऽर्हद्वलिमाघनंदिसमनंतरं तु लघीयस्तयावश्यक एव भगवत्कुंदस्थितिसमयः स च संपतिष्यति तृतीयशताब्देरुत्तरार्धकालः।

एकदा भगवत्कुंदकुंददेवैः सह समजनि गरीयान् विवादो **रैवतिक**महीधरे श्वेतांबराचार्याणां। कृता च तदा स्वामिभिः पाषाणनिर्मिता सरस्वतीमूर्तिर्वाचालितेति जागर्ति विश्रुतकथा। तत्र प्रमाणं—

पद्मनंदिगुरुर्जातो बलात्कारगणाग्रणीः
पाषाणघटिता येन वादिता श्रीसरस्वती ।

गुर्वावली—

कुंदकुदगुणी येनोर्ज्जयंतिगिरिमस्तके
सोऽवताद्वादिता ब्राह्मी पाषाणघटिता कलौ ।

शुभचंद्रकृतपांडवपुराणः

प्रमाणेनामुना विनिश्चीयते भगवत्कुंदकुंदस्य पुरस्तादपि जैनधर्मो दिगम्बरश्वेतांबरेतिभागद्वये विभक्त आसीत् । कुंदकुंदविरचितषट्पाहुडग्रंथेऽपि श्वेतांबरसंप्रदायास्तित्वमाभासते । यथा—

णंवि सिज्जइ वच्छधरो जिणसासणे जइ वि होइ तिच्छयरो ।
णग्गो विमोक्खमग्गो सेसा उम्मग्गया सव्वे ॥ १ ॥
जइ दंसणेण सुद्धा उत्तामग्गेण सावि संजुत्ता ।
घोरं चरिय चरित्तं इच्छीसु ण पव्विया भणिया ॥ २ ॥

सूत्रपाहुडग्रंथः

निर्णयमिदमत्र दिगंबरसंप्रदाये कदा श्वेतांबरसंप्रदायसमुपपत्तिरभिमता । देवसेनसूरिभिः स्वीय-**दर्शनसारग्रंथे तु** गाथेयं प्रकटिता—

एकसये छत्तीसे विक्कमरायस्स मरणपत्तस्स ।
सोरट्ठे वलहीये उप्पण्णो सेवडो संघो ॥ १ ॥

दर्शनसारे यस्य विक्रमस्य व्यलेखि संवत्सरो भवेदनुमानतः स शकविक्रमः शालिवाहनो वा । जैन-ग्रंथेषु समस्तीयं शालिवाहनशकसंवत्सरयोर्विक्रमसंवत्सरलेखनपरिपाटी। ततो १३६ तमसंवत्सरो यदि शकीय-स्तदा तस्मिन् शकसंवत्सरे, १३५ शतोत्तरपंचत्रिंशद्वर्षसम्मेलनतः २७१ तमे वैक्रमसंवत्सरे निष्पन्ने नियतं श्वेतांबरसमुत्पत्तिस्तत्सान्निध्ये समजनीति निर्विवादनिश्चयः। एवं समनंतरं च श्वेतांबरसमुत्पत्तेः प्रतिपादित-श्रुतावतारप्रामाण्यात्सिद्ध्यत्यवदाततया भगवत्कुंदकुंदसमयस्तृतीयशताब्देश्चरमभागे । २१३ तमवैक्रमसंव-त्सरात्पूर्वं तु साधयितुमेव नार्हति भगवत्कुंदकुंदोत्पत्तिसमयः ।

श्रीमद्भगवत्कुंदकुंदसमयविषये विद्वद्वरश्रीमत्पंडितके-बी-पाठकमहोदयानां मतमिदं—

कोण्डकोन्दान्वयोदारो गणोऽभूद्भुवनस्तुतः तदैतद्विषयविख्यातं (?) शाल्मलीग्राममावसन् ॥१॥
आसीदतोरणाचार्यस्तपःफलपरिग्रहः । तत्रोपशमसंभूतभावनापास्तकल्मषः ॥ २ ॥
पंडितः पुष्पनंदीति बभूव भुवि विश्रुतः । अंतेवासी मुनेस्तस्य सकलश्चन्द्रमा इव ॥ ३ ॥
प्रतिदिवसभवद्वृद्धिर्निरस्तदोषो व्यपेतहृदयमलः ।
परिभूतचंद्रबिम्बस्तच्छिष्योऽभूत्प्रभाचंद्रः ॥४॥

अमूनि पद्यानि राष्ट्रकूटवंशतृतीय**गोविंदमहाराजस**मकालीन ७२४ तमशकसंवत्सरस्य ताम्रपट्टे विलिखितानि प्राप्तानि । तस्यैव गोविंदमहाराजस्य समकालीन ७१९ तमशकसंवत्सरस्यापरोऽपि कश्चित्ता-म्रपट्टः संप्राप्तस्तत्र च निम्नलिखितानि पद्यानि—

आसीदतोरणाचार्यः कोण्डकुंदान्वयोद्भवः । स चैतद्विषये श्रीमान् शाल्मलीग्राममाश्रितः ॥१॥

---

१ नापि सिध्यति वस्त्रधरो जिनशासने यद्यपि भवति तीर्थंकरः ।
नग्नो विमोक्षमार्गो शेषा उन्मार्गाः सर्वे ॥ १ ॥
यदि दर्शनेन शुद्धा उत्तममार्गेण सापि संयुक्ता ।
घोरं चरति चरित्रं स्त्रीषु न······भणिता ॥ २ ॥
एकशते षट्त्रिंशति विक्रमस्य मरण प्राप्तस्य ।
सौराष्ट्रे वल्लभीके-उत्पन्नः श्वेतांबरसंघः ॥१॥

निराकृततमोऽरातिः स्थापयन् सत्पथे जनान् । स्वतेजोद्योतितक्षोणिश्चंडार्चिरिव यो बभौ ॥२॥
तस्याभूत्पुष्पनंदी तु शिष्यो विद्वान् गणाग्रणीः । तच्छिष्यश्च प्रभाचंद्रस्तस्येयं वसतिः कृता ॥३॥

अमूभिः पद्यैर्नियतं विज्ञायते कुंदकुंदान्वयि (अ) तोरणाचार्यस्य शिष्यः पुष्पनंदी तच्छिष्यश्च प्रभाचंद्रो यदि, १९ तम शकसांवत्सरिकस्तदा तोरणाचार्यः ६०० तमायां शकशताब्दौ सिद्ध्यति । अनया दिशा तेषां कुंदकुदान्वयित्वे भगवत्कुंदकुंदसमयस्तेषां १५० शतोत्तरपंचाशद्वर्षपूर्वं-'अर्थात् ४५० तमे संवत्सरे' सिद्ध्यति ।

६०० तमे शकसंवत्सरे शास्ति स्म कश्चित् चालुक्यचक्रवर्ती **कीर्तिवर्ममहाराजः वादामीनगरे वातापीपुरे** वा स च विनाशयामास पराचीनं कदंबवंशं । अर्थात् ६०० तमशकसंवत्सरात्पंचाशद्वर्षपूर्वं (४५० तमशकसंवत्सरसान्निध्ये) प्राचीनकदंबवंशीयः श्रीशिवमृगेशवर्ममहाराजो विधत्तेस्म राज्यमिति निश्चितिः । श्रीशिवकुमारमहाराजप्रतिबोधनार्थं विलिलेख भगवान् कुंदकुंदः स्वीयं ग्रंथमिति समाविर्भावितं च पंचास्तिकायस्य क्रमशः कार्णाटिकसंस्कृतटीकाकारैः **श्रीवालचंद्रजयसेनाचार्यैः**। ततो युक्त्यानयापि भगवत्कुंदकुंदसमयः तस्य शिवमृगेशवर्मसमानकालीनत्वात् ४५० तमशकसंवत्सर एव सिद्ध्यति स्वीकारे चास्मिन् क्षतिरपि नास्ति कापीति ।

ग्रंथरचना

भगवत्कुंदकुंदस्वामिविरचिताः समस्तग्रंथाः प्राकृतभाषायामेवोपलभ्यंते । संस्कृतभाषायामपि स्वामिनिर्मिताः संति ग्रंथा इत्यत्र न किमपि प्रमाणं । तदात्वे जनता संस्कृतभाषापेक्षया कठिनतममपि विषयं प्राकृतभाषायामवबोद्धुं समर्थासीत् । अतः प्रकटयति स्वामिनः प्राकृतप्रेमेदं नासीत्तेषां स्वीयपाण्डित्यप्रकटनाय लक्ष्यं किंतु सर्वजनहितसमीहापूर्णं मनः । इमानि तद्रचितग्रंथरत्नानि—

१ समयसारप्राभृतं २ पंचास्तिकायप्राभृतं ३ प्रवचनसारप्राभृतं ४ षट्प्राभृतं--(दर्शनपाहुड--सुत्तपाहुड--चारित्तपाहुड--बोधपाहुड--भावपाहुड--मोक्खपाहुडेतिषट्पाहुडग्रंथाः) रयणसारः वारहाणुवेक्खा (द्वादशानुप्रेक्षा) नियमसारश्चेति । तत्राद्यं ग्रंथषट्कं तु मुद्रितं । सप्तमो नियमसारः संमुद्रियते संस्कृतटीकालंकृतः स्वोपज्ञभाषाटीकाविभूषितश्च श्रीयुक्तब्रह्मचारिशीतलप्रसादैः ।

षट्खंडसिद्धांतस्य प्राथमिकत्रिखंडस्य टीकापि महती भगवत्कुंदकुंदस्वामिभिर्विरचिता । तत्परिमाणं च द्वादशश्लोकसहस्रकं । समुल्लेखः खल्वेतस्याः श्रुतावतारे । परं न समस्ता समुपलभ्यते सांप्रतं । व्यज्ञायीदं भगवत्कुंदकुंदैश्चतुरशीतिशास्त्राणि विरचितानि कियतांचित्तु समुल्लेख उपरिष्टात्कृतः । कियतां च शेषाणामिमानि नामानि समुपलब्धानि—

जोणीसार—क्रियासार—आराहणासार--लब्धिसार--छपणासार--बंधसार--तत्त्वसार--अंगसार--द्रव्यसार--क्रमपाहुड--पयपाहुड--विद्यापाहुड--उघातपाहुड--दृष्टिपाहुड--सिद्धांतपाहुड--तोयपाहुड--चरणपाहुड--समवायपाहुड--नयपाहुड--प्रकृतिपाहुड--चूर्णीपाहुड--पंचवर्गपाहुड--कर्मविपाकपाहुड--वस्तुपाहुड --बुद्धिपाहुड--पयद्धपाहुड--उत्पादपाहुड- दिव्यपाहुड--सिक्खापाहुड -- जीवपाहुड--आचारपाहुड--स्थानपाहुड--प्रमाणपाहुड--आलापपाहुड--चूलीपाहुड--षट्दर्शनपाहुड--णोकम्मपाहुड--संठाणपाहुड -- नितायपाहुड--एयंतपाहुड--विहयपाहुड--सालमीपाहुडेतिद्विचत्वारिंशद्ग्रंथाः ।

कुंदकुंदश्रावकाचारग्रंथस्य भगवत्कुंदकुंद एव रचयितेति पूर्वमासीत्प्रसिद्धिः । किंतु परीक्ष्यमाणे तस्मिन् व्यज्ञायीदं न तन्निर्मितः स परं स्वाभिमतासिद्धयर्थं केन चिद्धूर्तेन श्वेतांबरसमाजस्य विवेकविलासनामकग्रंथस्य परावृत्य कानिचित्पद्यानि तन्नामतो विश्रावितः ।

भगवत्कुंदकुंदस्य सांप्रतं याः कृतयो दृष्टिपथमवतरंति ताः सरलतमाः सुरसाश्च । ततो विनिर्धार्यते महात्मनस्तस्य, मामकीनाकृतिः सुलभतमा सर्वजनबोधकरा च भवेदिति प्रतिसमयं लक्ष्यमासीत् ।

१ विलोक्यतामेतन्निबंधादौ एवं द्विविधो द्रव्येत्यादि पद्यद्वयं ।

भगवत्करचितकृतिषु समयसार-पंचास्तिकाय-प्रवचनसारेति त्रिकृतयः सर्वप्रधानाः । कृतित्रिकमिदं च दिगम्बरसमाजे प्राभृतत्रयनाम्ना च विश्रुतं । अध्यात्मवेदांतविषयः किल जैनधर्मस्य ग्रंथत्रय एवास्मिन् समंजसतया समुपवर्णितः । न काप्यत्युक्तिः स्यात् यदि ग्रंथत्रयमिदं जैनधर्मस्य जीवत्वेन प्राणत्वेन वाभ्युपगतं स्यात् । निश्चयकिलायमास्माकः यावन्न कश्चिदध्यैष्यत ग्रंथत्रयमिदं न प्रत्यपत्स्यत स तावज्जैनधर्मज्ञता ततो जैनधर्मज्ञातृत्वमानिभिः तत्समहिमानैश्च नियतमभ्यसनीयमेतद्ग्रंथरत्नत्रयं ।

टीकाकारौ ।

श्रीमदमृतचंद्रसूरिः—

नात्र संशीतिः समजनि श्रीमदमृतचंद्रो ग्रंथकारष्टीकाकारश्च । परंतु पावनात्मायं महात्मा कदा ? क ? अनवद्यात्मनीनवैदुष्येण भारतभूमिं विभूषयामासेति निर्णयाय न वरीवरीति समीपेऽस्माकं किमपि सुदृढं गमकं । केचिदामनंति विद्वांसोऽस्य महात्मनो दशमशताब्दिकालं परं तत्र पुष्कलप्रमाणाभावात् न स हि प्रमाणतामास्कंदति । महात्मायं स्वकरकलितग्रंथेषु टीकासु वा स्वनामातिरिक्तमात्मनीनगुर्वादिनामापि न विलिलेख यतो भवेत् सुगमता तत्समयादिविनिर्णयाय । ततो दुरधिगम्य एवास्य विदुषः समयादिविनिर्णयः । पुरुषार्थसिद्ध्युपायः तत्त्वार्थसारः, इति ग्रंथद्वयं स्वातंत्र्येण तन्निर्मितमवातरति दृष्टिपथं सांप्रतं । भगवत्कुंदकुंदस्वामिरचितसमयसार-पंचास्तिकायसार-प्रवचनसारेतिनाटकत्रयस्य टीकाश्च तिस्रः । ताश्च टीका स्वस्वरूपेण भाष्यतामनुकुर्वंति । नात्र संदेहः महात्मायं तात्त्विकतात्पर्यनिर्णायकवचनरचनातः समवबोधयति यत्संप्रापादिमपदमध्यात्मटीकाकृत्सु सः ।

विद्यते जैनसमाजे कश्चिदपूर्वः किंत्वपूर्णः पंचाध्यायी ग्रंथः । योऽचिरकालतएव प्रकाशपदवीमुपनीतः यस्य चाध्ययनाध्यापनप्रसारः समजनि **न्यायवाचस्पति पंडितप्रवरश्रीगोपालदासपावनजीवनमूलक जैनसिद्धांतमहाविद्यालयमुरैनातः** । सोऽप्यस्यैव महात्मनः कृतिरिति विनिर्धारितस्तद्रचनाशैलीविलोकनात् विषयप्रतिपादनशैलीदर्शनाच्च । भवितव्यं चानवद्यप्रतिभामृतचंद्रसूरिकल्पेनैव विदुषा तथाविधगभीरकृतिनिर्माणमिति ।

जयसेनाचार्यः

नाम्नानेन किल, समजनिषत नैकविद्वांसो भुवि, तत्र भगवज्जिनसेनाचार्यैरादिपुराणे यः संस्तुतः स प्रथमः । हरिवंशपुराणप्रशस्तौ च यः सिद्धांतशास्त्रज्ञत्वेनोपन्यस्तः स द्वितीयः तृतीयश्च परिवर्तितवर्णि-**दुलीचंद**प्रतिष्ठापाठप्रणेता । गवेषणायां सत्यामन्येपि मिलिष्यंति । ततो न निश्चेतुं पार्यते निश्शंकं कतमो जिनसेनाचार्यस्तात्पर्यवृत्तिप्रणेता । प्रवचनसारपंचास्तिकायसारप्रशस्तौ परिचाययति महात्मायमित्थं—

अज्ञानतमसा लिप्तो मार्गो रत्नत्रयात्मकः । तत्प्रकाशसमर्थाय नमोऽस्तु **कुमुदेंदवे** ॥ १ ॥

सूरिः **श्रीवीरसेनाख्यो** मूलसंघेऽपि सत्तपाः । नैर्ग्रंथ्यपदवीं भेजे जातरूपधरोऽपि यः ॥ २ ॥

ततः **श्रीसोमसेनो**ऽभूत्-गुणी गुणगणाश्रयः । तद्विनेयोऽस्ति यस्तस्मै जयसेनतपोभृते (?) ॥३॥

इतिपद्यत्रयाद्विज्ञायते वीरसेनशिष्यः सोमसेनस्तच्छिष्यो जयसेनः स च मुनिर्मूलसंघीयः । अपरश्चैको जयसेनः स्वनिर्मितवसुविंदुप्रतिष्ठापाठे परिचाययतीत्थं—

कुंदकुंदाग्रशिष्येण जयसेनेन निर्मितः । पाठोऽयं सुधियां सम्यग् कर्तव्यायास्तु योगतः ॥१॥

श्रीदक्षिणे कुंकुणनाम्निदेशे सह्याद्रिणा संगतसीम्नि पूते । श्रीरत्नभूध्रोपरिदीर्घचैत्यं लालाट्टराज्ञा विधिनोर्जितं यत् तत्कार्यमुद्दिश्य गुरोरनुज्ञामादाय कोल्हापुरवासिहर्षात् दिनद्वये स लिखितः प्रातज्ञापूर्त्यर्थमेवं श्रुतसंविधत्ति॥२॥

वसुविंदुरिति प्राड्डस्तदादि गुरवो यतः । जयसेनापराख्यां तन्नमोऽस्तु हितर्षिणां ॥४॥

प्रथमश्लोकस्थ "कुंदकुंदाग्रशिष्येणेति विशेषणेनानुमीयते यत् तात्पर्यवृत्तिकर्त्रानेनैव जयसेनेन भाव्यं । परं कदा क समभूदयं मुनिराडिति विनिश्चित्यै नास्ति किमपि निष्कल्मषं गमकं । मुनिनानेन स्वनिर्मिततात्पर्यवृत्तौ कियत्सुचित्पद्येषु श्रीमदमृतचंदसूरिटीका वर्णतः समनुकृता शब्दैः परावृत्त्य तात्पर्यमपि यत्र कुत्रचिदमृतचंद्रसूरिनिर्दिष्टमेव समुद्घोषितं ततः समजन्ययं महात्मा श्रीमदमृतचंद्रसूरितःपश्चादिति नियतं विभाव्यते ।

निवेदयिता—**गजाधरलालः**

श्रीसमयप्राभृतस्य शुद्ध्यशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	पंक्तिः
अचलां	अमलां	१	३
प्राप्तां	प्राप्तान्	१	३
समयप्राभृतमिदं	समयप्राभृतमहो	१	४
सबंधमिधेयेति	संबंधाभिधेयेति	२	६
णाणट्ठिदेति	णाणट्ठिदेति	,,	२६
नारकेति	नरनारकेति	,,	३७
वर्तत	वर्तते	३	१३
अनुगृह्णतो	अनुगृह्णंतो	,,	३१
अथ एवैतस्य	अत एवैतस्य	४	२१
स्खलितं	च्यवेयं	,,	२५
चारित्रवस्वेन	चारित्रवत्त्वेन	५	१७
गतं ।	गतं ॥ १२ ॥	७	३१
शेषकाले ॥ १२ ॥	शेषकाले ।	,,	३३
अतयोः	अनयोः	,,	३६
कार्तस्वर्णेति	कार्तस्वरेति	८	३२
शुभोपयोग	शुभोपयोगे	,,	३६
हेयोपादेयतत्वं	हेयोपादेयतत्त्वं	९	३
परमादितत्त्वेति	परमात्मादितत्त्वेति	१०	४
अबंवस्पृष्टं	अबंधस्पृष्टं	,,	२२
पर्यायमुख्यतया	पर्यायं मुख्यतया	११	७
वियाणीहि	वियाणाहि	,,	१८
भावार्थ	भावार्थः	,,	२७
अपदेश शब्दाः	अपदेशः शब्दाः	१२	२६
स्वरूपमेव	स्वरूप एव	,,	३०
सम्यग्ज्ञनादिकं	सम्यग्ज्ञानादिकं	,,	३३
अबुद्धावा	अबुद्धानां	१३	१
व्यच्छेदेन	व्यवच्छेदेन	,,	६
वस्त्वत्तरं	वस्त्वंतरं	,,	३५
सो एव	सोचेव	१४	१९
पुरुर्षः	पुरुषः	१४	२५
अहमेतदेतद- हमेतस्यास्मि	अहमेतदेतदह- महमेतस्यास्मि	१६	२२
पूर्वमेतदेतत्	पूर्वमेतत्	,,	२४
अहमिदंच	अहमिदं चापि	,,	२४
दव्यं	दव्वं	१८	४
देहाद्भिंन्नं	देहाद्भिन्नं	,,	५
सब्बहुणाणदिट्ठो	सव्वहुणाणदिट्ठो	,,	७
ववहारणयो	ववहारणओ	१९	१५
तन्निश्चयेन	तन्निश्चये	२०	९
निश्चयस्तुतिप्- रिहारं	निश्चयस्तुति- रिति परिहारं	,,	२९
सुखादिमस्वाभावात्	सुखादिमत्त्वाभावात्	,,	३३
तृतीता	तृतीया	२२	१७
गाथाचतुष्टये निश्चये	गाथाचतुष्टये	,,	१८
प्रतिबुरद्धः ।	प्रतिबुद्धः	२३	२
प्रतिपत्या	प्रतिपत्त्या	,,	३०
शुद्धात्मस्वरूपस्व	शुद्धात्मस्वरूपस्य	२४	१३
इति	इति ।	,,	१४
लोमेति	लोभेति	,,	१५
दर्शनोपपयोग	दर्शनोपयोगः	,,	२३
किंचिब	किंचिवि	२५	१८
किंचिदप्यन्यत्	किंचिदप्यन्यत्	,,	२०
त्रिशतगाथापर्यंतं	त्रिंशद्गाथापर्यंतं	२६	१०
पार्षदान्	पार्श्वदान्	,,	१७
कर्मणोकर्मेति	कर्मनोकर्मेति	२७	१०
कर्माणभागं	कर्मानुभागं	,,	१२
संयोगेणापि	संयोगेनापि	,,	१६
इतेरे	इतरे	,,	३२
श्यामिकायाअ- तिरिक्तेति	श्यामिकायाति- रिक्तेति	२८	१९
नवपुराणवस्थादि	नवपुराणावस्थादि	,,	२३
चित्स्वावस्य	चित्स्वभावस्य	,,	२७
विदंति	विंदंति	,,	३६

अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	पंक्तिः
जिणं	जिणा	२९	१
यद्यध्यवसानदयः	यद्यध्यवसानादय	,,	११
एव	एष	३०	६
द्रवङ्गुणेभ्य	द्रव्यगुणेभ्यः	३१	१६
अज्भप्पद्दाण	अज्झप्पट्ठा	३२	७
संति	नसंति	३३	३
असंणि	असण्णि	,,	१४
तत्रांतरे	तत्रांतरे	३४	२४
दृष्ठा	दृष्ट्वा	३५	२६
भव	भवे	३६	२९
प्राप्ताः	प्राप्तः	३७	३५
जीवोः	जीवाः	३८	१८
जीवण	जावण	४०	३५
वृत्तं	निवृत्तं	४२	२७
सकलात्वात्	सकलत्वात्	४३	२३
अज्ञानीसज्ञानी	अज्ञानिसज्ञानि		
जीवेति	जीवेति	४४	६
सज्ञानीजीवेति	सज्ञान	४५	२३
ज्ञानी	ज्ञानि	४४	३४
लक्षते	लक्ष्यते	४४	३५
पर्याये	पर्यायैः	४७	३५
कर्तृकर्मभावं	कर्तृकर्मभाव	४८	८
जीवेति	जीवस्य	४९	८
परमप्पाणंकुव्वी	परमप्पाणमकुव्वी	५०	१७
स	तत्र	५०	३५
दृढयति	दृढयंति	५१	६
परिणमत्कर्मणां	परिणमन्कर्मणां		
करेदिधम्मदि	करेदि धम्मादि	५६	३२
नो इंद्रीति	नो इंद्रियेति		
त्वात्मा	त्वेवं	५९	१९
वादीति	वीदति	६०	३५
करोत्यात्मनः	करोत्यात्मा	६१	१८
संक्रमत्येवसोऽपि	सक्रमत्येव	६२	३
तंनिरंतरं	तन्निरंतरं	६२	२१
तथा	यथा	६८	२८
गाथाष्ट्कं	गाथाष्टकं	७०	१६
एवंम्शुद्धेति	एवं शुद्धेति	७०	१८
सप्तपदार्थानां	सप्तपदार्थानां ?	७०	२८

अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	पंक्तिः
ज्ञानीजीवस्वरूपं	ज्ञानिजीवस्वरूपं	७१	२
मुइता	मुइत्ता	७१	११
मदयगं	मप्पगं	७२	१
ज्ञानमयोऽज्ञानेति	ज्ञानमयाज्ञानेति	७२	१३
कर्मणः	भावस्य	७२	१६
परिणतत्वाजानिनः	परिणतत्वाज्ञानिनः	७२	२१
ज्ञानमयोः	ज्ञानमयो	७२	३१
वहुभवेति	वहुभावति	७३	३
भावा	द्भावात्	७३	२३
ज्ञानमयः	ज्ज्ञानमय	,,	२४
समयसारे	समयसार	८०	२७
पुण्यामेवेकां, तेन	पुण्यामेवैकांतेन	८६	२८
सर्वोऽपि	स सर्वोऽपि	८८	१९
न	तदा न	९१	३१
विधायतो	विभावयतो	९२	२५
दृष्ठा	दृष्ट्वा	९५	१२
दिट्ठं	दिट्ठं	९५	२०
किं ब्रूयात	किं ब्रूयात् ?	,,	२५
प्रत्यया कारणं	प्रत्ययाः कारणं	९७	२९
उपयोग प्रयोग्य	उपयोगप्रायोग्यं	१०२	३१
बध्नति	बध्नंति	१०३	७
शुद्धोत्मोपादेयत्वे	शुद्धात्मोपादेयत्वे	१०४	२२
बध्नंतिः	बध्नंति	१०५	२१
बध्येत	बध्यते	१०७	२७
मत्झसहावा	मज्भसहावा	११०	२९
वद्यवेदकभावौ	वेद्यवेदकभावौ	११२	१२
अपरिग्रहा	अपरिग्गह	११८	५
लाइं	लोहं	१२०	१०
मूलं	मूलं ।	१२०	२६
मूचं	मूत्रं	,,	२६
ज्ञाम्यपि	ज्ञान्यपि	१२१	३१
समादिट्ठी	सम्मादिट्ठी	१२४	५
एंवं	एवं	१३०	२८
आउंन	आउंण	१३१	७
हवंदि	हवंति	१३३	२९
बह्यं	बाह्यं	१३७	३२
द्दुक्खिदेति	दुक्खिदेति	१३८	१

अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	पंक्तिः
पापादयेन	पापोदयेन	१३९	१३
सक्रः	शक्रः	१४१	२१
आधाकमाद्याः	आधाकर्माद्याः	१४५	२
शद्वेन	शब्देन	१४७	२५
बाण्णिदो	**वण्णिदो**	१४८	२२
निमित्तत्वापत्तो	निमित्तत्वापत्तौ	१४९	२०
पुग्गालदव्वस्स	**पुग्गलदव्वस्स**	,,	२६
तत्पर्यवृत्तिः	तात्पर्यवृत्तिः	१५१	५
सर्विकल्पमच	सविकल्पमत्र	१५२	१०
सद्भावेऽपि	सद्भावेऽपि	,,	१४
पूर्व	पूर्वे	१५२	२१
किमययेव	किमयमेव	१५२	२२
यथ	यथा	१५४	१६
सर्वंविशुद्ध	सर्वविशुद्धः	१५६	१४
नातिक्रायति	नातिक्रामति	१५६	१६
भवति	भ्रमति	१५७	१७
बध्येऽहं	वध्येहं	,,	१९
कन	केन	,,	३१
समादौ	समाधौ	१५८	१५
परिहारणं	परिहरणं	१५९	८
शुरूपेति	रूपेति	१५९	२४
नोर्ध्वमूर्ध्वं	नोर्ध्वमूर्ध्वं	१६०	२३
स्वीकीयगुणैः	स्वकीयगुणैः	१६१	२४
कम्मफलं	**कम्मफलं**	१६३	३३
भोक्तृत्स्वभावं	भोक्तृत्वभावं	१६५	३०
सहारंरूपेण	संहाररूपेण	१६६	१४
दोहं	**दोहं**	१६९	१७
विषयातरे	विषयांतरे	१७१	३१
तेषामाक्षेव कृतः	तासामाक्षेपः कृतः	१७१	३२
स्त्रीवेदाख्य	स्त्रीविदाख्यं	१७६	२९
चेम	चेत्	१७६	३५
संख्योपदेशं	साख्योपदेशं	,,	३७
रागादि	रागादी	१७९	१२
थथा	यथा	१८४	१७
तत्त्वार्थाश्रद्धानेति	तत्वार्थश्रद्धानेति	१८५	१७
व्यख्यानमुख्यत्वेन	व्याख्यानमुख्यत्वेन	,,	२८
पर्यायषु	पर्यायेषु	१८६	३
स्वम्यंशौ	स्वाम्यंशौ	१८७	५
अपात्र ।	अथात्र	१९३	३८
शमर्मयत्वं	शर्ममयत्वं	२०१	२९
षड्संयोगेन	षट्संयोगेन	२०३	७
जानानि	जानाति	२०४	९
संसारणां	संसारिणां		
सुष्ठो	सुष्ठु	२१६	३९

श्रीसमयप्राभृतस्य विषयानुक्रमणिका ।

जीवाजीवाधिकारः

प्रथमरंगः

इति प्रथमरंगः समाप्तः ।

द्वितीयरंगः

इति जीवाजीवाधिकारः समाप्तः

(अथ कर्तृकर्माधिकारः)

इति कर्तृकर्माधिकारः समाप्तः

अथ पुण्यपापाधिकारः

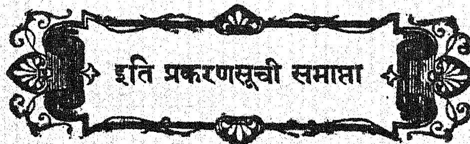
समाप्तः पुण्यपापाधिकारः

संवरप्रकरणं

इति संवरप्रकरणं समाप्तं

अथास्रवप्रकरणं

इति विषयानुक्रमणिका समाप्ता।

इति प्रकरणसूची समाप्ता

इत्यादिगाथामादिं कृत्वा चतुर्दशगाथापर्यंतं मोक्षपदार्थचूलिकाव्याख्यानं करोति। तत्रादौ निश्चयेन कर्मकर्तृत्वाभावमुख्यत्वेन सूत्रचतुष्टयं। तदनंतरं शुद्धस्यापि यद्ज्ञानावरणप्रकृतिबंधो भवति तदज्ञानस्य माहात्म्यमिति कथनार्थं **चेदा दु पयडिअट्ठं** इत्यादि प्राकृतश्लोकचतुष्टयं। अतः परं भोक्तृत्वाभावज्ञापनार्थं **अण्णाणी कम्मफलं** इत्यादिसूत्रचतुष्टयं। तदनंतरं मोक्षचूलिकोपसंहाररूपेण **विकुणदि** इत्यादि सूत्रद्वयं कथयतीति मोक्षपदार्थचूलिकायां समुदायपातनिका।

अथ निश्चयेन कर्मणां कर्ता न भवति—इत्याख्याति—

दवियं जं उप्पज्जदि गुणेहि तंतेहि जाणसु अणण्णं।
जह कडयादीहिं दु पज्जएहिं कणयं अणण्णमिह ॥३३६॥
जीवस्साजीवस्सय जे परिणामा दु देसिदा सुत्ते।
तं जीवमजीवं वा तेहिमणण्णं वियाणाहि ॥ ३३७ ॥
ण कुदोवि विउप्पण्णो जह्मा कज्जं ण तेण सो आदा।
उप्पादेदि ण किंचिवि कारणमवि तेण ण सो होदि ॥ ३३८ ॥
कम्मं पडुच्च कत्ता कत्तारं तह पडुच्च कम्माणि।
उप्पंजंतिय णियमा सिद्धी दु ण दिस्सदे अण्णा ॥ ३३९ ॥

द्रव्यं यदुत्पद्यते गुणैस्तत्तैर्जानीह्यनन्यत्।
यथा कटकादिभिस्तु पर्यायैः कनकमनन्यदिह ॥३३६॥
जीवस्याजीवस्य तु ये परिणामास्तु दर्शिताः सूत्रे।
ते जीवमजीवं वा तैरनन्यं विजानीहि ॥३३७॥
न कुतश्चिदप्युत्पन्नो यस्मात्कार्यं न तेन स आत्मा।
उत्पादयति न किंचित्कारणमपि तेन न स भवति ॥३३८॥
कर्म प्रतीत्य कर्ता कर्तारं तथा प्रतीत्य कर्माणि।
उत्पद्यंते नियमात्सिद्धिस्तु न दृश्यतेऽन्या ॥३३९॥

तात्पर्यवृत्तिः—यथा कनकमिह कटकादिपर्यायैः सहानन्यदभिन्नं भवति तथा द्रव्यमपि यदुत्पद्यतं परिणमति। कैः सह ? स्वकीयस्वीकीयगुणैः, तद्द्रव्यं तैर्गुणैःसहानन्यदाभिन्नमिति जानीहि इति प्रथमगाथा गता। **जीवस्साजीवस्स य जे परिणामा दु देसिदा सुत्ते** जीवस्य-अजीवस्य च ये परिणामाः पर्याया देशिताः कथिताः सूत्रे परमागमे तैःसह तेनैव पूर्वोक्तसुवर्णदृष्टांतेन तमेव जीवाजीवद्रव्यमनन्यदभिन्नं विजानीहीति द्वितीयगाथा गता। यस्माच्छुद्धनिश्चयनयेन नरनारकादिविभावपर्यायरूपेण कदाचिदपि नोत्पन्नः—कर्मणा न जनितः तेन कारणेन कर्मनोकर्मापेक्षयात्मा कार्यं न भवति। न च तत्कर्मनोकर्मोपादानरूपेण किमप्युत्पादयति तेन कारणेन कर्मनोकर्मणां कारणमपि न। भवति यतः कर्मणां कर्ता मोचकश्च न भवति ततःकारणाद्बंधमोक्षयोः शुद्धनिश्चयनयेन कर्ता न भवतीति तृतीयगाथा गता। **कम्मं पडुच्च कत्ता कत्तारं तह पडुच्च कम्माणि उप्पंज्जंते णियमा** यतः पूर्वं भणितं सुवर्णद्रव्यस्य कुंडलपरिणामेनेव सह जीवपुद्गलयोः स्वपरिणामैः सहैवानन्यत्वमाभिन्नत्वं। पुनश्चोक्तं कर्मनोकर्मभ्यां कर्तृभूताभ्यां जीवो नोत्पाद्यते जीवश्च कर्मनोकर्मणां नोत्पादयति ततो ज्ञायते कर्म प्रतीत्योपचारेण जीवः कर्मकर्ता। तथा कर्माणि

चोत्पद्यंते जीवकर्तारमाश्रित्योपचारेण नियमान्निश्चयात् संदेहो नास्ति **सिद्धी दु ण दिस्सदे अण्णा** अनेन प्रकारेण, अनेन कोऽर्थः ? परस्परनिमित्तभावं विहाय शुद्धोपादानरूपेण शुद्धनिश्चयेन जीवस्य कर्मकर्तृत्वविषये। सिद्धिर्निष्पत्तिर्घटना न दृश्यते कर्मवर्गणायोग्यपुद्गलानां च कर्मत्वं न दृश्यते ततःस्थितं शुद्धनिश्चयनयेनाकर्ता जीव इति चतुर्थगाथा गता । एवं निश्चयेन जीवः कर्मणां कर्ता न भवतीति व्याख्यानमुख्यत्वेन प्रथमस्थले गाथाचतुष्टयं गतं ।

अथ शुद्धस्यात्मनो ज्ञानावरणादिप्रकृतिभिर्यद्बंधो भवति तदज्ञानस्य माहात्म्यमिति प्रज्ञापयति—

आत्मख्यातिः—जीवो हि तावत्क्रमनियमितात्मपरिणामैरुत्पद्यमानो जीव एव नाजीवः, एवमजीवोऽपि क्रमनियमितात्मपरिणामैरुत्पद्यमानोऽजीव एव न जीवः, सर्वद्रव्याणां स्वपरिणामैः सह तादात्म्यात् कंकणादिपरिणामैः कांचनवत्। एवं हि जीवस्य स्वपरिणामैरुत्पद्यमानस्याप्यजीवेन सह कार्यकारणभावो न सिद्ध्यति सर्वद्रव्याणां द्रव्यांतरेणोत्पाद्योत्पादकभावाभावात्। तदसिद्धौ चाजीवस्य जीवकर्मत्वं न सिद्ध्यति। तदसिद्धौ च कर्तृकर्मणोरनन्यापेक्षसिद्धत्वात्—जीवस्याजीवकर्तृत्वं न सिद्ध्यति, अतो जीवोऽकर्ता अवतिष्ठते।

अकर्ता जीवोऽयं स्थित इति विशुद्धः स्वरसतः स्फुरच्चिज्ज्योतिर्भिश्छुरितभुवनाभोगभुवनः ।
तथाप्यस्यासौ स्याद्यदिह किल बंधः प्रकृतिभिः स खल्वज्ञानस्य स्फुरति महिमा कोपि गहनः ।१८६।

चेदा दु पयडियट्ठं उप्पज्जदि विणस्सदि ।
पयडीवि चेदयट्ठं उप्पज्जदि विणस्सदि ॥३४०॥
एवं बंधो दुण्हंपि अण्णोण्णपच्चयाण हवे ।
अप्पणो पयडी एय संसारो तेण जायदे ॥३४१॥

चेतयिता तु प्रकृत्यर्थमुत्पद्यते विनश्यति ।
प्रकृतिरपि चेतकार्थमुत्पद्यते विनश्यति ॥३४०॥
एवं बंधो द्वयोरपि—प्रत्यययोर्भवेत् ।
आत्मनः प्रकृतेश्च संसारस्तेन जायते ॥३४१॥

तात्पर्यवृत्तिः— **चेदा** आत्मा स्वस्थभावच्युतः सन् प्रकृतिनिमित्तं कर्मोदयनिमित्तमुत्पद्यते। विनश्यति च विभावपरिणामैः पर्यायैः। प्रकृतिरपि चेतयितृकार्यं जीवसंबंधिरागादि परिणामनिमित्तं ज्ञानावरणादिकर्मपर्यायैरुत्पद्यते विनश्यति च। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण बंधो जायते द्वयोः—स्वस्थभावच्युतस्यात्मनः, कर्मवर्गणायोग्यपुद्गलपिंडरूपाया ज्ञानावरणादिप्रकृतेश्च। कथंभूतयोर्द्वयोः ? अन्योऽन्यप्रत्यययोः, परस्परनिमित्तकारणभूतयोः। एवं रागाद्यज्ञानभावेन बंधो भवति तेन बंधेन संसारो जायते, नच स्वस्वरूपत इत्युक्तं भवति।

अथ यावत्कालं शुद्धात्मसंवित्तिच्युतः सन् प्रकृत्यर्थं प्रकृत्युदयरूपं रागादिकं न मुंचति तावत्कालमज्ञानी स्यात् तदभावे ज्ञानी च भवतीत्युपदिशति—

आत्मख्यातिः—अयं हि आ संसारत एव प्रतिनियतस्वलक्षणानिर्ज्ञानेन परमात्मनोरेकत्वाध्यासस्य करणात्कर्ता सन् चेतयिता प्रकृतिनिमित्तमुत्पादविनाशावासादयति । प्रकृतिरपि चेतयितृनिमित्तमुत्पत्तिविनाशावासादयति । एवमनयोरात्मप्रकृत्योः कर्तृकर्मभावाभावेप्यन्योन्यनिमित्तनैमितिकभावेन द्वयोरपि बंधो दृष्टः, ततः संसारः, तत एव च तयोः कर्तृकर्मव्यवहारः—

जाएसो पयडियट्ठं चेदगो ण विमुंचदि ।
अयाणओ हवे तावं मिच्छादिट्ठी असंजदो ॥३४२॥

जदा विमुंचदे चेदा कम्मप्फलमणंतयं ।
तदा विमुत्तो हवदि जाणगो पस्सगो मुणी ॥३४३॥

यावदेष प्रकृत्यर्थं चेतयिता नैव विमुंचति ।
अज्ञायको भवेत्तावन्मिथ्यादृष्टिरसंयतः ॥३४२॥
यदा विमुंचति चेतयिता कर्मफलमनंतकं ।
तदा विमुक्तो भवति ज्ञायको दर्शको मुनिः ॥३४३॥

तात्पर्यवृत्तिः-- यावत्कालमेष चेतयिता जीवः, चिदानंदैकस्वभावपरमात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुभवरूपाणां सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणामभावात्प्रकृत्यर्थं रागादिकर्मोदयरूपं न मुंचति, तावत्कालं रागादिरूपमात्मानं श्रद्धाति जानात्यनुभवति च ततो मिथ्यादृष्टिर्भवति, अज्ञानी भवति, असंयतश्च भवति, तथाभूतःसन् मोक्षं न लभते। यदा पुनरयमेव चेतयिता मिथ्यात्वरागादिरूपं कर्मफलं शक्तिरूपेणानंतविशेषेण सर्वप्रकारेण मुंचति तदा शुद्धबुद्धैकस्वभावात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुभवरूपाणां सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणां सद्भावात् लाभमिथ्यात्वरागादिभ्यो भिन्नमात्मानं श्रद्धाति जानात्यनुभवति च। ततः सम्यग्दृष्टिर्भवति, संयतो मुनिश्च भवति तथाभूतः सन् विशेषेण द्रव्यभावगतमूलोत्तरप्रकृतिविनाशेन मुक्तो भवतीति। एवं यद्यप्यात्मा शुद्धनिश्चयेन कर्ता न भवति तथाप्यनादिकर्मबंधवशान्मिथ्यात्वरागाद्यज्ञानभावेन कर्म बध्नातीति अज्ञानसामर्थ्यज्ञापनार्थं द्वितीयस्थले सूत्रचतुष्टयं गतं—

अथ शुद्धनिश्चयनयेन कर्मफलभोक्तृत्वं जीवस्वभावो न भवति, कस्मात्? अज्ञानस्वभावत्वात्—इति कथयति—

आत्मख्यातिः—यावदयं चेतयिता प्रतिनियतस्वलक्षणानिर्ज्ञानात् प्रकृतिस्वभावमात्मनो बंधनिमित्तं न मुंचति तावत्स्वपरयोरेकत्वज्ञानेनाज्ञायको भवति। स्वपरयोरेकत्वदर्शनेन मिथ्यादृष्टिर्भवति। स्वपरयोरेकत्वपरिणत्या चासंयतो भवति। तावदेव परात्मनोरेकत्वाध्यासस्य करणात्कर्ता भवति। यदा त्वयमेव प्रतिनियतस्वलक्षणनिर्ज्ञानात् प्रकृतिस्वभावमात्मनो बंधनिमित्तं मुंचति तदा स्वपरयोर्विभागज्ञानेन ज्ञायको भवति। स्वपरयोर्विभागदर्शनेन दर्शको भवति। स्वपरयोर्विभागपरिणत्या च संयतो भवति तदैव च परात्मनोरेकत्वाध्यासस्याकरणादकर्ता भवति।

भोक्तृत्वं न स्वभावोऽस्य स्मृतः कर्तृत्ववच्चितः।
अज्ञानादेव भोक्तायं तदभावादवेदकः॥ १८७ ॥

अण्णाणी कम्मफलं पयडिसहावट्ठिदो दु वेदेदि ।
णाणी पुण कम्मफलं जाणदि उदिदं ण वेदेदि ॥३४४॥

अज्ञानी कर्मफलं प्रकृतिस्वभावस्थितस्तु वेदयते ।
ज्ञानी पुनः कर्मफलं जानाति-उदितं न वेदयते ॥ ३४४ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—अण्णाणी कम्मफलं पयडिसहावट्ठिदो दु वेदेदि विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपाभेदरत्नत्रयात्मकभेदज्ञानस्याभावादज्ञानी जीवः उदयागतकर्मप्रकृतिस्वभावे सुखदुःखस्वरूपे स्थित्वा हर्षविषादाभ्यां तन्मयो भूत्वा कर्मफलं वेदयत्यनुभवति। **णाणी पुण कम्मफलं जाणदि उदिदं ण वेदेदि** ज्ञानी पुनः पूर्वोक्तभेदज्ञानसद्भावात् वीतरागसहजपरमानंदरूप सुखरसास्वादेन परमसमरसीभावेन परिणतः सन् कर्मफलमुदितं वस्तुस्वरूपेण जानात्येव नच हर्षविषादाभ्यां तन्मयो भूत्वा वेदयतीति।

---

१ स्थित; इति ख. पाठः।

अथाज्ञानी जीवः सापराधः सशंकितः सन् कर्मफलं तन्मयो भूत्वा वेदयति, यस्तु निरपराधी ज्ञानी स कर्मोदये सति किं करोति ? इति कथयति—

आत्मख्यातिः—अज्ञानी हि शुद्धात्मज्ञानाभावात् स्वपरयोरेकत्वज्ञानेन, स्वपरयोरेकत्वदर्शनेन, स्वपरयोरेकत्वपरिणत्या च प्रकृतिस्वभावे स्थितत्वात् प्रकृतिस्वभावमप्यहंतया—अनुभवन् कर्मफलं वेदयते । ज्ञानी तु शुद्धात्मज्ञानसद्भावात्स्वपरयोर्विभागज्ञानेन, स्वपरयोर्विभागदर्शनेन स्वपरयोरेकत्वापरिणत्या च प्रकृतिस्वभावादपसृतत्वात्—शुद्धात्मस्वभावमेकमेवाहंतयानुभवन् कर्मफलमुदितं ज्ञेयमात्रत्वात्—जानात्येव न पुनस्तस्याहंतयाऽनुभवितुमशक्यत्वाद्वेदयते ।

अज्ञानी प्रकृतिस्वभावनिरतो[1] नित्यं भवेद्वेदको ज्ञानी तु प्रकृतिस्वभावविरतो नो जातु चिद्वेदकः ।
इत्येवं नियमं निरूप्य निपुणैरज्ञानिता त्यज्यतां शुद्धैकात्ममये महस्यचलितैरासेव्यतां ज्ञानिता ॥११८॥

अज्ञानी वेदक एवेति नियम्यते—

जो पुण णिरावराहो चेदा णिस्संकिदो दु सो होदि ।
आराहणाय णिच्चं वट्टदि अहमिदि वियाणंतो ॥ ३४५ ॥

यः पुनर्निरपराधश्चेतयिता निश्शंकितस्तु स भवति ।
आराधनया नित्यं वर्तते अहमिति विजानन् ॥ ३४५ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—**जो पुण णिरवराहो चेदा णिस्संकिदो दु सो होदि** यस्तु चेतयिता ज्ञानी जीवः स निरपराधः सन् परमात्माराधनविषये निश्शंको भवति । निश्शंको भूत्वा किं करोति ? **आहारणाय णिच्चं वट्टदि अहमिदि वियाणंतो** निर्दोषपरमात्माराधनारूपया निश्चयाराधनया नित्यं सर्वकालं वर्तते । किं कुर्वन् ? अनंतज्ञानादिरूपोऽहमिति निर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा शुद्धात्मानं सम्यग्जानन् परमसमरसीभावेन वानुभवति इति ।

अज्ञानी कर्मणां नियमेन वेदको भवतीति दर्शयति—

ण मुयदि पयडिमभव्वो सुट्ठुवि अज्झाइदूण सच्छाणि ।
गुडदुद्धंपि पिवंता ण पण्णया णिव्विसा होंति ॥ ३४६ ॥

न मुंचति प्रकृतिमभव्यः सुष्ठ्वपि—अधीत्य शास्त्राणि ।
गुडदुग्धमपि पिबंतो न पन्नगा निर्विषा भवंति ॥ ३४६ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—यथा पन्नगाः सर्पाः शर्करासहितं दुग्धं पिबंतोऽपि निर्विषा न भवंति तथा ज्ञानी जीवो मिथ्यात्वरागादिरूपकर्मप्रकृत्युदयस्वभावं न मुंचति । किं कृत्वापि ? अधीत्यापि । कानि ? शास्त्राणि । कथं सुट्ठु बिसुष्ठ्वपि । कस्मान्न मुंचति ? वीतरागस्वसंवेदनज्ञानाभावात्—कर्मोदये सति मिथ्यात्वरागादीनां तन्मयो भवति यतः कारणात् इति ।

ज्ञानी कर्मणां नियमेन वेदको न भवतीति दर्शयति—[2]

आत्मख्यातिः—यथात्र विषधरो विषभावं स्वयमेव न मुंचति, विषभावमोचनसमर्थसशर्करक्षीरपानाच्च न मुंचति । तथा किलाभव्यः प्रकृतिस्वभावं स्वयमेव न मुंचति प्रमोचनसमर्थद्रव्यश्रुतज्ञानाच्च न मुंचति, नित्यमेव भावश्रुतज्ञानलक्षणशुद्धात्मज्ञानाभावेनाज्ञानित्वात् । अतो नियम्यते ज्ञानी प्रकृतिस्वभावे सुस्थित्वाद्वेदक एव ।

---

१ प्रकृतेर्ज्ञानावरणादिकायाः स्वभावश्चतुर्गतिशरीररागादिभावसुखदुःखादिका परिणतिस्तत्र निरतः-आत्मीयबुद्ध्या परिणतः । २ नेयं गाथात्मख्यातौ ।

ज्ञानी त्ववेदक एवेति नियम्यते—

णिव्वेदसमावण्णो णाणी कम्मफ्फलं वियाणादि ।
महुरं कडुवं वहुविहमवेदको तेण पण्णत्तो ॥ ३४७ ॥

निर्वेदसमापन्नो ज्ञानी कर्मफलं विजानाति ।
मधुरं कटुकं वहुविधमवेदको तेन प्रज्ञप्तः ॥ ३४७ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—णिव्वेदसमावण्णो णाणी कम्मफ्फलं वियाणादि परमतत्त्वज्ञानी जीवः संसारशरीरभोगरूपत्रिविधवैराग्यसंपन्नो भूत्वा शुभाशुभकर्मफलमुदयागतं वस्तुस्वरूपेण विशेषेण निर्विकारस्वशुद्धात्मनो भिन्नत्वेन जानाति । कथं भूतं जानाति ? **महुरं कडुवं वहुविहमवेदको तेण पण्णत्तो** अशुभकर्मफलं निंबकांजीरविषहलाहलरूपेण कटुकं जानाति । शुभकर्मफलं बहुविधं गुडखंडशर्करामृतरूपेण मधुरं जानाति । नच शुद्धात्मोत्थसहजपरमानंदरूपमतींद्रियसुखं विहाय पंचेन्द्रियसुखे परिणमति, तेन कारणेन ज्ञानी वेदको भोक्ता न भवतीति नियमः । एवं ज्ञानी शुद्धनिश्चयेन शुभाशुभकर्म फलभोक्ता न भवतीति व्याख्यानमुख्यत्वेन तृतीयस्थले सूत्रचतुष्टयं गतं ।

आत्मख्यातिः—ज्ञानी तु निरस्तभेदभावश्रुतज्ञानलक्षणशुद्धात्मज्ञानसद्भावेन परतोऽत्यंतविविक्तत्वात् प्रकृतिस्वभावं स्वयमेव मुंचति ततो मधुरं मधुरं वा कर्मफलमुदितं ज्ञातृत्वात् केवलमेव जानाति, न पुनर्ज्ञाने सति परद्रव्यस्याहंतयाऽनुभवितुमयोग्यत्वाद्वेदयते। अतो ज्ञानी प्रकृतिस्वभावविरक्तत्वादवेदक एव ।

ज्ञानी करोति न न वेदयते च कर्म जानाति केवलमयं किल तत्स्वभावं ।
जानन्परं करणवेदनयोरभावात् शुद्धस्वभावनियतः स हि मुक्त एव ॥१८८॥

णवि कुव्वदि णवि वेददि णाणी कम्माइ वहु पयाराइ ।
जाणदि पुण कम्मफलं बंधं पुण्णं च पावं च ॥ ३४८ ॥

नापि करोति नापि वेदयते ज्ञानी कर्माणि बहुप्रकाराणि ।
जानाति पुनः कर्मफलं बंधं पुण्यं च पापं च ॥३४८॥

तात्पर्यवृत्तिः—णवि कुव्वदि णवि वेददि णाणी कम्माइ वहुपयाराइ त्रिगुप्तिगुप्तत्वबलेन ख्यातिपूजालाभदृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षारूपनिदानबंधादिसमस्तपरद्रव्यालंबनशून्येनानंतज्ञानदर्शनसुखवीर्यस्वरूपेण सालंबने भरितावस्थे निर्विकल्पसमाधौ स्थितो ज्ञानी कर्माणि बहुप्रकाराणि ज्ञानावरणादिमूलोत्तरप्रकृतिभेदभिन्नानि निश्चयनेन न करोति न च तन्मयो भूत्वा वेदयत्यनुभवति । तर्हि किं करोति ? **जाणदि पुण कम्मफलं बंधं पुण्णं पावं च** परमात्मभावनोत्थसुखे तृप्तो भूत्वा वस्तुस्वरूपेण जानात्येव । किं जानाति ? सुखदुःखस्वरूपकर्मफलं प्रकृतिबंधादिभेदभिन्नं पुनः कर्मबंधं, सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्ररूपं पुण्यं, अतोऽन्यदसद्वेद्यादिरूपं पापं चेति ।

तमेव कर्तृत्वभोक्तृत्वभावं विशेषेण समर्थयति—

आत्मख्यातिः—ज्ञानी हि कर्मचेतनाशून्यत्वेन कर्मफलचेतनाशून्यत्वेन च स्वयमकर्तृत्वादवेदयितृत्वाच्च न कर्म करोति न वेदयते च। किंतु ज्ञानचेतनामयत्वेन केवलं ज्ञातृत्वात्कर्मबंधं कर्मफलं च शुभमशुभं वा केवलमेव जानाति ।

कुत एतत् ?

---

१ दिट्ठी जह अण्णाणं पाठोयमात्मख्यातौ ।

दिट्ठी सयंपि णाणं अकारयं तह अवेदयं चेव ।
जाणदिय बंधमोक्खं कम्मुदयं णिज्जरं चेव ॥ ३४९ ॥

दृष्टिः स्वयमपि ज्ञानमकारकं तथाऽवेदकं चैव ।
जानाति च बंधमोक्षं कर्मोदयं निर्जरां चैव ॥ ३४९ ॥

तात्पर्यवृत्तिः-**दिट्ठी सयंपि णाणं अकारयं तह अवेदयं चैव** यथा दृष्टिः कर्त्री दृश्यमग्निरूपं वस्तुसंधुक्षणं पुरुषवन्न करोति तथैव च तप्तायःपिंडवदनुभवरूपेण न वेदयति । तथा शुद्धज्ञानमप्यभेदेन शुद्धज्ञानपरिणतजीवो वा स्वयं शुद्धोपादानरूपेण न करोति न च वेदयति । अथवा पाठांतरं **दिट्ठी सयंपि णाणं** तस्य व्याख्यानं-न केवलं दृष्टिः क्षायिकज्ञानमपि निश्चयेन कर्मणामकारकं तथैवा वेदकमपि। तथाभूतः सन् किंकरोति ? **जाणदि य बंधमोक्खं** जानाति च । कौ ? बंधमोक्षौ । ने केवलं बंधमोक्षौ **कम्मुदयं णिज्जरं चेव** शुभाशुभरूपं कर्मोदयं सविपाकाविपाकरूपेण सकामाकामरूपेण वा द्विधा निर्जरां चैव जानाति इति । एवं सर्वविशुद्धपारिणामिकपरमभावग्राहकेण शुद्धोपादानभूतेन शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन कर्तृत्व—भोक्तृत्व-बंध-मोक्षादिकारणपरिणामशून्यो जीव इति सूचितं । समुदायपातनिकायां पश्चाद्गाथाचतुष्टयेन जीवस्याकर्तृत्वगुणव्याख्यानमुख्यत्वेन सामान्यविवरणं कृतं । पुनरपि गाथाचतुष्टयेन शुद्धस्यापि यत्प्रकृतिभिर्बंधो भवति तदज्ञानस्य माहात्म्यमित्यज्ञानसामर्थ्यकथनरूपेण विशेषविवरणं कृतं । पुनश्च गाथाचतुष्टयेन जीवस्याभोक्तृत्वगुणव्याख्यानमुख्यत्वेन व्याख्यानं कृतं । तदनंतरं शुद्धनिश्चयेन तस्यैव कर्तृत्वबंधमोक्षादिककारणपरिणामवर्जनरूपस्य द्वादशगाथाव्याख्यानस्योपसंहाररूपेण गाथाद्वयं गतं ।

इति समयसारव्याख्यायां शुद्धात्मानुभूतिलक्षणायां तात्पर्यवृत्तौ मोक्षाधिकारसंबंधिनी चूलिका समाप्ता । अथवा द्वितीयव्याख्यानेनात्र मोक्षाधिकारः समाप्तः ।

आत्मख्यातिः-यथात्र लोके दृष्टिर्दृश्यादत्यंतविभक्तत्वेन तत्करणवेदनयोरसमर्थत्वात् दृश्यं न करोति न वेदयते च, अन्यथाग्निदर्शनात्संधुक्षणवत् स्वयं ज्वलनकरणस्य, लोहपिंडवत्स्वयमौष्ण्यानुभवनस्य च दुर्निवारत्वात्। किंतु केवलं दर्शनमात्रस्वभावत्वात् तत्सर्वं केवलमेव पश्यति । तथा ज्ञानमपि स्वयं दृष्टित्वात् कर्मणोऽत्यंतविभक्तत्वेन निश्चयतस्तत्करणवेदनयोरसमर्थत्वात्कर्म न करोति न वेदयंते च। किंतु केवलं ज्ञानमात्रस्वभावत्वात्कर्मबंधं मोक्षं वा कर्मोदयं निर्जरां वा, केवलमेव जानाति ।

येतु कर्तारमात्मानं पश्यंति तमसा तताः ।
सामान्यजनवत्तेषां न मोक्षोऽपि मुमुक्षतां ॥१८९॥

तात्पर्यवृत्तिः—किं च विशेषः—औपशमिकादिपंचभावानां मध्ये केन भावेन मोक्षो भवतीति विचार्यते । तत्रौपशमिकक्षायोपशमिकक्षायिकौदयिकभावचतुष्टयं पर्यायरूपं भवति शुद्धपारिणामिकस्तु द्रव्यरूप इति । तच्च परस्परसापेक्षं द्रव्यपर्यायद्वयमात्मा पदार्थो भण्यते । तत्र तावज्जीवत्वभव्यत्वाभव्यत्वत्रिविधपारिणामिकभावमध्ये शुद्धजीवत्वं शक्तिलक्षणं । यत्पारिणामिकत्वं तच्छुद्धद्रव्यार्थिकनयाश्रितत्वान्निरावरणं शुद्धपारिणामिकभावसंज्ञं ज्ञातव्यं तत्त्वबंधमोक्षपर्यायपरिणतिरहितं । यत्पुनर्दशप्राणरूपं जीवत्वं भव्याभव्यत्वद्वयं तत्पर्यायार्थिकनयाश्रितत्वादशुद्धपारिणामिकभावसंज्ञमिति । कथमशुद्धमिति चेत् संसारिणां शुद्धनयेन सिद्धानां तु सर्वथैव दशप्राणरूपजीवत्वभव्याभव्यत्वद्वयाभावादिति । तस्य त्रयस्य मध्ये भव्यत्वलक्षणपारिणामिकस्य तु यथासंभवं सम्यक्त्वादिजीवगुणघातकं देशघातिसर्वघातिसंज्ञं मोहादिकर्मसामान्यं पर्यायार्थिकनयेन प्रच्छादकं भवति इति विज्ञेयं । तत्र च यदा कालादिलब्धिवशेन भव्यत्वशक्तेर्व्यक्तिर्भवति तदायं जीवः सहजशुद्धपारिणामिकभावलक्षणनिजपरमात्मद्रव्यसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणपर्यायेण परिण-

भति । तच्च परिणमनागमभाषयौपशमिकक्षायोपशमिकक्षायिकं भावत्रयं भण्यते । अध्यात्मभाषया पुनः शुद्धात्माभिमुखपरिणामः शुद्धोपयोग इत्यादि पर्यायसंज्ञां लभते । स च पर्यायः शुद्धपारिणामिकभावलक्षण-शुद्धात्मद्रव्यात्कथंचिद्भिन्नः । कस्मात् ? भावनारूपत्वात् । शुद्धपारिणामिकस्तु भावनारूपो न भवति । यद्येकांतेनाशुद्धपारिणामिकादाभिन्नो भवति तदास्य भावनारूपस्य मोक्षकारणभूतस्य मोक्षप्रस्तावे विनाशे जाते सति शुद्धपारिणामिकभावस्यापि विनाशः प्राप्नोति, नच तथा । ततः स्थितं—शुद्धपारिणामिकभाव-विषये या भावना तद्रूपं यदौपशमिकादिभावत्रयं तत्समस्तरागादिरहितत्वेन शुद्धोपादानकारणत्वान्मोक्षका-रणं भवति नच शुद्धपारिणामिकः । यस्तु शक्तिरूपो मोक्षः स शुद्धपारिणामिकपूर्वमेव तिष्ठति । अयं तु व्यक्तिरूपमोक्षविचारो वर्तते । तथा चोक्तं सिद्धांते- 'निष्क्रियशुद्धपारिणामिकं' निष्क्रिय इति कोऽर्थः ? बंध कारणभूता या क्रिया रागादिपरिणतिः, तद्रूपो न भवति । मोक्षकारणभूता च क्रिया शुद्धभावनापरिण-तिस्तद्रूपश्च न भवति। ततो ज्ञायते शुद्धपारिणामिकभावो ध्येयरूपो भवति ध्यानरूपो न भवति। कस्मात् ? ध्यानस्य विनश्वरत्वात् । तथा योगींद्रदेवैरप्युक्तं—

णवि उपज्जइ णवि मरइ बंधण मोक्खू करेइ ।
जिउ परमत्थे जोइया जिणवर एउ भणेइ ॥ १ ॥

किं च विवक्षितैकदेशशुद्धनयाश्रितेयं भावना निर्विकारस्वसंवेदनलक्षणक्षायोपशमिकान्यत्वेन यदा-प्येकदेशव्यक्तिरूपा भवति तथापि ध्याता पुरुषः यदेव सकलनिरावणमखंडैकप्रत्यक्षप्रतिभासमयमविनश्वरं शुद्धपारिणामिकपरमभावलक्षणं निजपरमात्मद्रव्यं तदेवाहमिति भावयति नच खंडज्ञानरूपमिति भावार्थः । इदं तु व्याख्यानं परस्परसापेक्षागमाध्यात्मनयद्वयाभिप्रायस्याविरोधेनैव कथितं सिद्ध्यतीति ज्ञातव्यं विवेकिभिः।

अतः परं जीवादिनवाधिकारेषु जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिस्वरूपं यथास्थानं निश्चयव्यवहारविभागेन सामान्येन यत्पूर्वं श्रावितं, तस्यैव विशेषविवरणार्थं **लोकस्स कुणदि विह्णू** इत्यादि गाथामादिं कृत्वा पाठक्रमेण षडधिकनवतिगाथापर्यंतं चूलिकाव्याख्यानं करोति—

चूलिकाशब्दस्यार्थः कथ्यते तथाहि—विशेषव्याख्यानं, उक्तानुक्तव्याख्यानं, उक्तानुक्तसंकीर्णव्या ख्यानं चेति त्रिधा चूलिकाशब्दास्यार्थो ज्ञातव्यः । तत्र षण्णवतिगाथासु मध्ये विष्णोर्देवादिपर्यायकर्तृत्व-निराकरणमुख्यत्वेन **लोगस्स कुणदि विह्णू** इत्यादि गाथासप्तकं च भवति । तदनंतरं, अन्यः कर्ता, भुंक्ते चान्यः—इत्येकांतनिषेधरूपेण बौद्धमतानुसारिशिष्यसंबोधनार्थं **केहिंदु पज्जयेहिं** इत्यादिसूत्रचतु-ष्टयं । अतः परं सांख्यमतानुसारिशिष्यं प्रति, एकांतेन जीवस्य भावमिथ्यात्वकर्तृत्वनिराकरणार्थं **मिच्छत्ता जदि पयडी** इत्यादि सूत्रपंचकं । ततः परं ज्ञानाज्ञानसुखदुःखादिभावान् कर्मैवैकांतेन करोति नचात्मेति पुनरपि सांख्यमतनिराकरणार्थं—**कम्मेहिं अण्णाणी** इत्यादि त्रयोदशसूत्राणि । अथानंतरं कोऽपि प्राथमिकशिष्यः शब्दादिपंचेन्द्रियविषयाणां विनाशं कर्तुं वांछति किंतु मनसि स्थितस्य विषयानुरागस्य घातं करोमीति विशेषविवेकं न जानाति तस्य संबोधनार्थं **दंसणणाणचरित्तं** इत्यादि सूत्रसप्तकं । तदनंतरं यथा सुवर्णकारादिशिल्पी कुंडलादिकर्म हस्तकुट्टकाद्युपकरणैः करोति । तत्फलं मूल्यादिकं भुंक्ते च तथापि तन्मयो न भवति । तथा जीवोऽपि द्रव्यकर्म करोति भुंक्ते च तथापि तन्मयो न भवतीत्यादिप्रतिपादनरूपेण **जह सिप्पियो दु** इत्यादि गाथा सप्तकं । ततः परं यद्यपि श्वेत-मृत्तिका कुड्यादिकं श्वेतं करोति तथापि निश्चयेन तन्मयो न भवति । तथा जीवोऽपि व्यवहारेण ज्ञेयभूतं च द्रव्यमेव जानाति पश्यति परिहरति श्रद्दधाति च तथापि निश्चयेन तन्मयो न भवति इति ब्रह्माद्वैतमतानु सारिशिष्यसंबोधनार्थं **जहसेडिया** इत्यादि सूत्रदशकं । ततः परं शुद्धात्मभावनारूपनिश्चयप्रतिक्रमण—निश्चयप्रत्याख्यान—निश्चयालोचना— निश्चयचारित्रव्याख्यानमुख्यत्वेन **कम्मं जं पुव्वकयं** इत्यादिसूत्र

चतुष्टयं । तदनंतरं रागद्वेषोत्पत्तिविषये ज्ञानरूपस्वकीयबुद्धिरूपदोष एव कारणं नचाचेतनशब्दादिविषया इति कथनार्थं **णिंददि संथुदि वयणाणि** इत्यादि गाथादशकं । अतः परं उदयागतं कर्म वेदयमानो मदीयमिदं मया कृतं च मन्यते स्वस्थभावशून्यः सुखितो दुखितश्च भवति यः सः पुनरप्यष्टविधं कर्म दुःख बीजं बध्नातीति प्रतिपादनमुख्यत्वेन **वेदंतो कम्मफलं** इत्यादि गाथात्रयं । तदनंतरं आचारसूत्रकृतादि द्रव्यश्रुतेंद्रियविषयद्रव्यकर्म धर्माधर्माकाशकालाः शुद्धनिश्चयेन रागादयोऽपि शुद्धजीवस्वरूपं न भवंतीति व्याख्यानमुख्यत्वेन **सच्छं णाणं ण हवदि** इत्यादि पंचदश सूत्राणि । ततः परं यस्य शुद्धनयस्याभिप्रायेण मूर्तिरहितस्तस्याभिप्रायेण कर्मनोकर्माहाररहित इति व्याख्यानरूपेण **अप्पा जस्स अमुत्तो** इत्यादि गाथात्रयं । तदनंतरं देहाश्रितद्रव्यलिंगं निर्विकल्पसमाधिलक्षणभावलिंगरहितं यतीनां मुक्तिकारणं न भवति भावलिंगसहितानां पुनः सहकारिकारणं भवतीति व्याख्यानमुख्यत्वेन **पाखंडी लिंगाणिय** इत्यादि सूत्रसप्तकं । पुनश्च समयप्राभृताध्ययनफलकथनरूपेण ग्रंथसमाप्त्यर्थं **जो समय पाहुडमिणं** इत्यादि सूत्रमेकं कथयतीति त्रयोदशभिरंतराधिकारैः समयसारचूलिकाधारे समुदायपातनिका—

इदानीं त्रयोदशाधिकाराणां यथाक्रमेण विशेषव्याख्यानं क्रियते । तद्यथा-एकांतेनात्मानं कर्तारं ये मन्यंते तेषामज्ञानिजनवन्मोक्षो नास्तीत्युपदिशति—

लोगस्स कुणदि विह्नू सुरणारयतिरियमाणुसे सत्ते ।
समणाणंपिय अप्पा जदि कुव्वदि छव्विहे काए ॥३५०॥
लोगसमणाणमेवं सिद्धंतं पडि ण दिस्सदि विसेसो ।
लोगस्स कुणदि विण्हू समणाणं अप्पओ कुणदि ॥ ३५१ ॥
एवं ण कोवि मुक्खो दीसइ[२] दुण्हंपि समण लोयाणं ।
णिच्चं कुव्वंताणं सदेव मणुआसुरे लोगे ॥ ३५२ ॥

लोकस्य करोति विष्णुः सुरनारकतिर्यङ्मानुषान् सत्वान् ।
श्रमणानामप्यात्मा यदि करोति षड्विधान् कायान् ॥ ३५० ॥
लोकश्रमणानामेवं सिद्धांतं प्रति न दृश्यते विशेषः ।
लोकस्य करोति विष्णुः श्रमणानामप्यात्मा करोति ॥ ३५१ ॥
एवं न कोऽपि मोक्षो दृश्यते लोकश्रमणानां द्वयेषां ।
नित्यं कुर्वतां सदैव मनुजान सुरान् लोकान् ॥ ३५२ ॥

तात्पर्यवृत्तिः-**लोगस्स कुणदि विह्नू सुरणारयतिरियमाणुसे सत्ते** लोकस्य मते विष्णुः करोति । कान् ? सुरनारकतिर्यङ्मानुषान् सत्वान् **समणाणंपि य अप्पा जदि कुव्वदि छव्विये काए** श्रमणानां मते पुनरात्मा करोति यदि चेत् कान् ? षट्जीवनिकायानिति । **लोगसमणाणमेवं सिद्धंतं पडि ण दिस्सदि विसेसो** एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सिद्धांतं प्रति, आगमं प्रति न दृश्यते कोऽपि विशेषः कयोः संबंधी ? लोकश्रमणयोः कस्मात् । इति चेत्-**लोगस्स कुणदि विण्हू समणाणं (वि) अप्पओ कुणदि** लोकमते विष्णुनामा कोऽपि परकल्पितपुरुषविशेषः करोति । श्रमणानां मते पुनरात्मा करोति तत्र विष्णुसंज्ञा श्रमणमते चात्मसंज्ञा नास्ति विप्रतिपत्तिर्नचार्थे । **एवं ण कोवि मुक्खो दीसदि दुण्हंपि समणलोयाणं** एवं कर्तृत्वे सति को दोषः ? मोक्षः कोऽपि न दृश्यते कयोर्लोकश्रमणयोः । किंविशिष्टयोः ?

---

१ सिद्धं जइ ण दीसइ विसेसं, आत्मख्यातावयं पाठः । २ दीसइ लोयसमणाण दोण्हंपि पाठोयमात्मख्यातौ ।

णिच्चं कुव्वंताणं सदेव मणुआसुरे लोगे नित्यं सर्वकालं कर्म कुर्वतोः । क ? लोके । कथंभूते ? देवमनुष्यासुरसहिते । किंच–रागद्वेषमोहरूपेण परिणमनमेव कर्तृत्वमुच्यते । तत्र रागद्वेषमोहपरिणमने सति शुद्धस्वभावात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपनिश्चयरत्नत्रयात्मकमोक्षमार्गाच्च्यवनं भवति ततश्च मोक्षो न भवतीति भावार्थः । एवं पूर्वपक्षरूपेण गाथात्रयं गतं ।

अथोत्तरं निश्चयेनात्मनः पुद्गलद्रव्येण सह कर्तृकर्मसंबंधो नास्ति कथं कर्ता भविष्यतीति कथयति–

आत्मख्यातिः—ये त्वात्मानं कर्तारमेव पश्यंति ते लोकोत्तरिका अपि न लौकिकतामतिवर्तंते । लौकिकानां परमात्मा विष्णुः सुरनारकादिकार्याणि करोति, तेषां तु स्वात्मा तानि करोति इत्यपसिद्धांतस्य समत्वात् । ततस्तेषामात्मनो नित्यकर्तृत्वाभ्युपगमात्–लौकिकानामिव लोकोत्तरिकाणामपि नास्ति मोक्षः ।

नास्ति सर्वोऽपि संबंधः परद्रव्यात्मतत्त्वयोः ।
कर्तृकर्मत्वसंबंधाभावे तत्कर्तृता कुतः ॥ १९० ॥

ववहारभासिदेण दु परदव्वं मम भणंति विदिदत्था ।
जाणंति णिच्छयेण दु णय इह परमाणुमित्त मम किंचि ॥३५३॥
जह कोवि णरो जंपदि अह्माणं गामविसयपुररट्ठं ।
णय होंति ताणि तस्स दु भणदिय मोहेण सो अप्पा ॥३५४॥
एमेव मिच्छदिट्ठी णाणी णिस्संसयं हवदि एसो ।
जो परदव्वं मम इदि जाणंतो अप्पयं कुणदि ॥३५५॥
तह्मा ण मेति णच्चा दोह्णं एदाण कत्ति ववसाओ ।
परदव्वे जाणंतो जाणे जो दिट्ठिरहिदाणं ॥३५६॥

व्यवहारभाषितेन तु परद्रव्यं मम भणंत्यविदितार्थाः ।
जानंति निश्चयेन तु नचेह परमाणुमात्रमपि किंचित् ॥ ३५३ ॥
यथा कोऽपि नरो जल्पति अस्माकं ग्रामविषयपुरराष्ट्रं ।
नच भवंति तस्य तानि तु भणति च मोहेन स आत्मा ॥ ३५४ ॥
एवमेव मिथ्यादृष्टिर्ज्ञानी निस्संशयं भवत्येषः ।
यः परद्रव्यं ममेति जानन्नात्मानं करोति ॥ ३५५ ॥
तस्मान्न मे इति ज्ञात्वा द्वयेषामप्येतेषां कर्तृव्यवसायं ।
परद्रव्ये जानन् जानीयाद्दृष्टिरहितानां ॥ ३५६ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—ववहारभासिदेण दु परदव्वं मम भणंति विदिदच्छा परद्रव्यं मम भणंति । के ते ? विदितार्थाः–ज्ञातार्थाः तत्त्ववेदिनः । केन कृत्वा भणंति ? व्यवहारभाषितेन व्यवहारनयेन । **जाणंति णिच्छयेण दु णय इह परमाणुमित्त मम किंचि** निश्चयेन पुनर्जानंति । किं ? नचेह परद्रव्यं परमाणुमात्रमपि ममेति । **जह कोवि णरो जंपदि अह्माणं गाम विसयपुररट्ठं** यथा नाम स्फुटमहो वा कश्चित्पुरुषो जल्पति । किं जल्पति ? वृत्त्यावृतो ग्रामः, देशाभिधानो विषयः, नगराभिधानं पुरं, देशैकदेशसंज्ञं राष्ट्रमस्माकमिति । **णय हुंति ताणि तस्स दु भणदिय मोहेण सो अप्पा** नच तानि तस्य भवंति राजकीयनगरादीनि तथाप्यसौ मोहेन ब्रूते मदीयं ग्रामादिकमिति दृष्टांतः । अथ दार्ष्टांतः—एवं पूर्वोक्तदृष्टांतेन ज्ञानी व्यवहार-

मूढो भूत्वा यदि परद्रव्यमात्मीयं भणति तदा मिथ्यात्वं प्राप्तः सन् मिथ्यादृष्टिर्भवति निस्संशयं निश्चितं संदेहो न कर्तव्यः इति । **तह्मा** इत्यादि **तह्मा** तस्मात् परकीयग्रामादिदृष्टांतेन स्वानुभूतिभावनाच्युतः सन् योऽसौ परद्रव्यं व्यवहारेणात्मीयं करोति स मिथ्यादृष्टिर्भवतीति भणितं पूर्वं तस्मात्कारणाज्ज्ञायते **दुह्नं एदाण कत्तिववसाओ** । परद्रव्ये तयोः पूर्वोक्तलौकिकजैनयोः-आत्मा परद्रव्यं करोतीत्यनेन रूपेण योऽसौ परद्रव्यविषये कर्तृत्वव्यवसायः । किं कृत्वा ? पूर्वं **ण ममेति णच्चा** निर्विकारस्वपरपरिच्छित्तिज्ञानेन परद्रव्यं मम संबंधि न भवति इति ज्ञात्वा **जाणंतो जाणिज्जो दिट्ठिरहिदाणं** इमं लौकिकजैनयोः परद्रव्ये कर्तृत्वव्यवसायं—अन्यः कोऽपि तृतीयतटस्थः पुरुषो जानन् सन् जानीयात् । स कथंभूतं जानीयात् ? वीतरागसम्यक्त्वसंज्ञायां तु निश्चयदृष्टिस्तद्रहितानां व्यवसायोऽयमिति । ज्ञानी भूत्वा व्यवहारेण परद्रव्यमात्मीयं वदन् सन् कथमज्ञानी भवतीति चेत् ? व्यवहारो हि म्लेछानां म्लेच्छभाषेव प्राथमिकजनसंबोधनार्थं काल एवानुसर्तव्यः । प्राथमिकजनप्रतिबोधनकालं विहाय कतकफलवदात्मशुद्धिकारकात् शुद्धनयाच्च्युतो भूत्वा यदि परद्रव्यमात्मीयं करोति तदा मिथ्यादृष्टिर्भवति । किं च विशेषः—लोकानां मते विष्णुः करोतीति यदुक्तं पूर्वं तल्लोकव्यवहारापेक्षया भणितं । नचानादिभूतस्य देवमनुष्यादिभूतलोकस्य विष्णुर्वा महेश्वरो वा कोऽपि कर्तास्ति । कथमिति चेत् सर्वोऽपि लोकस्तावदेकेंद्रियादिजीवैर्भृतस्तिष्ठति । तेषां च जीवानां निश्चयनयेन विष्णुपर्यायेण ब्रह्मपर्यायेण महेश्वरपर्यायेण जिनपर्यायेण च परिणमनशक्तिरस्ति तेन कारणेनात्मैव विष्णुः, आत्मैव ब्रह्मा, आत्मैव महेश्वरः, आत्मैव जिनः । तदपि कथमिति चेत् कोऽपि जीवः पूर्वं मनुष्यभवे जिनरूपं गृहीत्वा भोगाकांक्षानिदानबंधेन पापानुबंधि पुण्यं कृत्वा स्वर्गे समुत्पद्य तस्मादागत्य मनुष्यभवे त्रिखंडाधिपतिरर्द्धचक्रवर्ती भवति तस्य विष्णुसंज्ञा नचापरः कोऽपि लोकस्य कर्ता विष्णुरस्ति इति । तथा चापरः कोऽपि जीवो जिनदीक्षां गृहीत्वा रत्नत्रयाराधनया पापानुबंधि पुण्योपार्जनं कृत्वा विद्यानुवादसंज्ञं दशमपूर्वं पठित्वा चारित्रमोहोदयेन तपश्चरणच्युतो भूत्वा हुण्डावसर्पिणीकालप्रभावेण विद्यावलेन लोकस्याहं कर्तेत्यादि चमत्कारमुत्पाद्य मूढजनानां विस्मयं कृत्वा महेश्वरो भवति न सर्वावसर्पिणीषु । सा च हुण्डावसर्पिणी संख्यातीता तत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु गतासु समुपयाति तथा चोक्तं—

संखातीदवसप्पिणि गयासु हुंडावसप्पिणी एय ।
परसमयहं उप्पत्ती तहिं जिणवर एव पभणेइ ॥ १ ॥

नचान्यः कोऽपि जगत्कर्त्ता महेश्वराभिधानः पुरुषविशेषोऽस्ति इति । तथा चापरः कोऽपि पुरुषो विशिष्टतपश्चरणं कृत्वा पश्चात्तपःप्रभावेण स्त्रीविषयनिमित्तं चतुर्मुखो भवति तस्य ब्रह्मा संज्ञा । नचान्यः कोऽपि जगतः कर्ता व्यापकैकरूपो ब्रह्माभिधानोऽस्ति । तथैवापरः कोऽपि दर्शनविशुद्धिविनयसंपन्नतेत्यादि षोडशभावनां कृत्वा देवेंद्रादिविनिर्मितपंचमहाकल्याणपूजायोग्यं तीर्थंकरपुण्यं समुपार्ज्य जिनेश्वराभिधानो वीतरागसर्वज्ञो भवतीति वस्तुस्वरूपं ज्ञातव्यं । एवं यद्येकांतेन कर्ता भवति तदा मोक्षाभाव इति विष्णुदृष्टांतेन गाथात्रयेण पूर्वपक्षं कृत्वा गाथाचतुष्टयेन परिहारव्याख्यानमिति प्रथमस्थले सूत्रसप्तकं गतं ।

अथ द्रव्यार्थिकनयेन य एव कर्म करोति स एव भुंक्ते । पर्यायार्थिकनयेन पुनरन्यः करोत्यन्यो भुंक्ते इति च योऽसौ मन्यते स सम्यग्दृष्टिर्भवतीति प्रतिपादयति—

आत्मख्यातिः—अज्ञानिन एव व्यवहारविमूढा परद्रव्यं ममेदमिति पश्यंति । ज्ञानिनस्तु निश्चयप्रतिबुद्धाः परद्रव्यकणिकामात्रमपि न ममेदमिति पश्यंति । ततो यथात्र लोके कश्चिद्व्यवहारविमूढः परकीयग्रामवासी ममायं ग्राम इति पश्यन् मिथ्यादृष्टिः । तथा ज्ञान्यपि कथंचिद् व्यवहारविमूढो भूत्वा परद्रव्यं ममेदमिति पश्येत् तदा सोऽपि निस्संशयं परद्रव्यमात्मानं कुर्वाणो मिथ्यादृष्टिरेव स्यात् । अतस्तत्त्वं जानन् पुरुषः सर्वमेव परद्रव्यं न ममेति ज्ञात्वा लोकश्रमणानां द्वयेषामपि योऽयं परद्रव्ये कर्तृव्यवसायः, स तेषां सम्यग्दर्शनरहितत्वादेव भवति इति सुनिश्चितं जानीयात् ।

---

१ नायं ख. पुस्तके पाठः ।

एकस्य वस्तुन इहान्यतरेण सार्द्धं संबंध एव सकलोऽपि यतो निषिद्धः ।
तत्कर्तृकर्मघटनास्ति न वस्तुभेदे पश्यंत्वकर्तृमुनयश्च जनाश्च तत्त्वं ॥ १९१ ॥
ये तु स्वभावनियमं कलयंति नेममज्ञानमग्नमहसो वत ते वराकाः ।
कुर्वंति कर्म तत एव हि भावकर्म कर्ता स्वयं भवति चेतन एव नान्यः ॥ १९२ ॥

केहि चिदु पज्जयेहिं विणस्सदे णेव केहिचिदु जीवो ।
जह्मा तह्मा कुव्वदि सो वा अण्णो व णेयंतो ॥ ३५७ ॥
केहिचिदु पज्जयेहिं विणस्सदे णेव केहिचिदु जीवो ।
जह्मा तह्मा वेदादे सोवा अण्णो व णेयंतो ॥ ३५८ ॥
जो चेव कुणदि सोचेव वेदको जस्स एस सिद्धंतो ।
सो जीवो णादव्वो मिच्छादिट्ठी अणारिहिदो ॥ ३५९ ॥
अण्णो करेदि अण्णो परिभुंजदि जस्स एस सिद्धंतो ।
सो जीवो णादव्वो मिच्छादिट्ठी अणारिहदो ॥ ३६० ॥

कैश्चित्पर्यायैर्विनश्यति नैव कैश्चित्तु जीवः ।
यस्मात्तस्मात्करोति स वा अन्यो वा नैकांतः ३५७ ॥
कैश्चित्पर्यायैः-विनश्यति नैव कैश्चित्तु जीवः ।
यस्मात्तस्माद्वेदयति स वा अन्योवा नैकांतः ॥ ३५८ ॥
य एव करोति सएव वेदको यस्यैष सिद्धांतः ।
स जीवो ज्ञातव्यो मिथ्यादृष्टिरनार्हतः ॥ ३५९ ॥
अन्यः करोत्यन्यः परिभुंक्ते यस्य एष सिद्धांतः ।
स जीवो ज्ञातव्यो मिथ्यादृष्टिरनार्हतः ॥ ३६० ॥

तात्पर्यवृत्तिः—केहिचिदु पज्जयेहिं विणस्सदे णेव केहिचिदु जीवो कैश्चित्पर्यायैः पर्यायार्थिकनयविभागैर्देवमनुष्यादिरूपैर्विनश्यति जीवः । न नश्यति कैश्चिद्द्रव्यार्थिकनयविभागैः **जह्मा** यस्मादेवं नित्यानित्यस्वभावं जीवरूपं **तह्मा** तस्मात्कारणात् **कुव्वदि सो वा** द्रव्यार्थिकनयेन स एव कर्म करोति । स एव कः ? इति चेत ? यो भुंक्ते । **अण्णो वा** पर्यायार्थिकनयेन पुनरन्यो वा । **णियंतो** नचैकांतोऽस्ति । एवं कर्तृत्वमुख्यत्वेन प्रथमगाथा गता । **केहिचिदु पज्जयेहिं विणस्सदे णेव केहिचिदु जीवो** कैश्चित् पर्यायैः पर्यायार्थिकनयविभागैः देवमनुष्यादिरूपैर्विनश्यति जीवः न नश्यति कैश्चिद्द्रव्यार्थिकनयविभागैः । **जह्मा** यस्मादेवं नित्यानित्यस्वभावं जीवस्वरूपं **तह्मा** तस्मात्कारणात् **वेददि सोवा** निजशुद्धात्मभावनोत्थसुखामृतरसास्वादमलभमानः स एव कर्मफलं वेदयत्यनुभवति । स एव कः ? इति चेत् येन पूर्वकृतं कर्म । **अण्णोवा** पर्यायार्थिकनयेन पुनरन्यो वा **णेयंतो** नचैकांतोऽस्ति । एवं भोक्तृत्वमुख्यत्वेन द्वितीयगाथा गता । किं च येन मनुष्यभवे शुभाशुभं कर्म कृतं स एव जीवो द्रव्यार्थिकनयेन लोके नरके वा भुंक्ते । पर्यायार्थिकनयेन पुनस्तद्भवापेक्षया बालकाले कृतं यौवनादिपर्यायांतरे भुंक्ते । भवांतरापेक्षया तु

१ यद्यपीत आरभ्य गाथाचतुष्टयं नात्रात्मख्यातौ तथापि पुरस्ताद्दर्शना दत्रैव तेषामाक्षेपकृतः ।

मनुष्यपर्यायेण कृतं देवादिपर्यायेण भुंक्ते इति भावार्थः । एवं गाथाद्वयेनानेकांतव्यवस्थापनारूपेण स्वपक्षसिद्धिः कृता ।

अथैकांतेन य एव करोति स एव भुंक्ते । अथवान्यः करोत्यन्यो भुंक्ते इति यो वदति स मिथ्यादृष्टिरित्युपदिशति—

जो चेव कुणदि सोचेव वेदको जस्स एस सिद्धंतो य एव जीवः शुभाशुभं कर्म करोति स एव चैकांतेन भुंक्ते न पुनरन्यः, यस्यैष सिद्धांतः—आगमः । **सो जीवो णादव्वो मिच्छादिट्ठी अणारिहदो** स जीवो मिथ्यादृष्टिरनार्हतो ज्ञातव्यः । कथं मिथ्यादृष्टिः ? इति चेत् यदैकांतेन नित्यकूटस्थोऽपरिणामी टंकोत्कीर्णः सांख्यमतवत् तदा येन मनुष्यभवेन नरकगतियोग्यं पापकर्मकृतं स्वर्गगतियोग्यं पुण्यकर्म कृतं तस्य जीवस्य नरके स्वर्गे वा गमनं न प्राप्नोति । तथा शुद्धात्मानुष्ठानेन मोक्षश्च कुतः ? नित्यैकांतत्वादिति । **अण्णो करेदि अण्णो परिभुंजदि जस्स एस सिद्धंतो** अन्यः करोति कर्म भुंक्ते चान्यः, यद्येकांतेन ब्रूते **सो जीवो णादव्वो मिच्छादिट्ठी अणारिहदो** तदा येन मनुष्यभवे पुण्यकर्म कृतं पापकर्मकृतं मोक्षार्थं शुद्धात्मभावनानुष्ठानं वा तस्य पुण्यकर्मणां देवलोकेभ्यः कोऽपि भोक्ता प्राप्नोति न च स जीवः । नरकेऽपि तथैव । केवलज्ञानादिव्यक्तिरूपं मोक्षं चान्यः कोऽपि लभते ततश्च पुण्यपापमोक्षानुष्ठानं वृथेति बौद्धमतदूषणं, इति गाथाद्वयेन नित्यैकांतक्षणिकैकांतमतं निराकृतं । एवं द्वितीयस्थले सूत्रचतुष्टयं गतं । अथ यद्यपि शुद्धनयेन शुद्धबुद्धैकस्वभावात् कर्मणां कर्त्ता जीवस्तथाप्यशुद्धनयेन रागादिभावकर्मणां स एव कर्ता न च पुद्गल इत्याख्याति—अत्र गाथापंचकेन प्रत्येकं गाथापूर्वार्धेन सांख्यमतानुसारिशिष्यं प्रति पूर्वपक्षः, उत्तरार्धेन परिहार इति ज्ञातव्यं—

आत्मख्यातिः—यतो हि प्रतिसमय संभवदगुरुलघुगुणपरिणामद्वारेण क्षणिकत्वादचलितचैतन्यान्वयगुणद्वारेण नित्यत्वाच्च जीवः कैश्चित्पर्यायैर्विनश्यति, कैश्चित्तु न विनश्यतीति द्विस्वभावो जीवस्वभावः । ततो य एव करोति स एवान्यो वा वेदयते । य एव वेदयते स एवान्यो वा करोतीति नास्त्येकांतः । एवमनेकांतेऽपि यस्तत्क्षण वर्तमानस्यैव परमार्थसत्त्वेन वस्तुत्वमिति वस्त्वंशेऽपि वस्तुत्वमध्यास्य शुद्धनयलोभादृजुसूत्रैकांते स्थित्वा य एव करोति स एव न वेदयते । अन्यः करोति अन्यो वेदयते इति पश्यति स मिथ्यादृष्टिरेव द्रष्टव्यः । क्षणिकत्वेऽपि वृत्त्यंशानां वृत्तिमतश्चैतन्यचमत्कारस्य टंकोत्कीर्णस्यैवांतःप्रतिभासमानत्वात् ।

आत्मानं परिशुद्धमीप्सुभिरतिव्याप्तिं प्रपद्यांधकैः कालोपाधिवलादशुद्धिमधिकां तत्रापि मत्वा परैः ।
चैतन्यं क्षणिकं प्रकल्प्य पृथुकैः शुद्धर्जुसूत्रेरितैरात्मा व्युज्झित एव हारवदहो निस्सूत्रमुक्तेक्षिभिः ॥
कर्तुर्वेदयतुश्च युक्तिवशतो भेदोऽस्त्वभेदोपि वा कर्ता वेदयिता च मा भवतु वा वस्त्वेव संचिंत्यतां ।
प्रोता सूत्र इवात्मनीह निपुणैर्भेत्तुं न शक्या क्वचिच्चिच्चिंतामणिमालिकेयमभितोप्येका चकास्त्येव नः ॥

मिच्छत्ता जदि पयडी मिच्छादिट्ठी करेदि अप्पाणं ।
तह्मा अवेदणा[1] दे पयडी णणु कारगो पत्ता ॥ ३६१ ॥
सम्मत्ता[2] जदि पयडी सम्मादिट्ठी करेदि अप्पाणं ।
तह्मा अचेदणा दे पयडी णणु कारगो पत्तो ॥ ३६२ ॥
अहवा एसो जीवो पोग्गलदव्वस्स कुणदि मिच्छत्तं ।
तह्मा पोग्गलदव्वं मिच्छादिट्ठी ण पुण जीवो ॥ ३६३ ॥

---

१ बौद्धैरित्यर्थः । २ अवेदणा पाठोयं ख. पुस्तके । ३ नेयमात्मख्यातौ गाथा ततो नैतस्या आत्मख्यातिष्टीका ।

अह जीवो पयडी विय पोग्गलदव्वं कुणंति मिच्छत्तं ।
तह्मा दोहिकदत्तं दोण्णिवि भुंजंति तस्स फलं ॥ ३६४ ॥
अह ण पयडी ण जीवो पोग्गलदव्वं करेदि मिच्छत्तं ।
तह्मा पोग्गलदव्वं मिच्छत्तं तंतु णहु मिच्छा ॥ ३६५ ॥

मिथ्यात्वं यदि प्रकृतिर्मिथ्यादृष्टिं करोत्यात्मानं ।
तस्मादचेतना ते प्रकृतिर्ननु कारकः प्राप्तः ॥ ३६१ ॥
सम्यक्त्वं यदि प्रकृतिः सम्यग्दृष्टिं करोत्यात्मानं ।
तस्मादचेतना ते प्रकृतिर्ननु कारकः प्राप्तः ॥ ३६२ ॥
अथवैषः जीवः पुद्गलद्रव्यस्य करोति मिथ्यात्वं ।
तस्मात्पुद्गलद्रव्यं मिथ्यादृष्टिर्न पुनर्जीवः ॥ ३६३ ॥
अथ जीवः प्रकृतिरपि पुद्गलद्रव्यं कुरुते मिथ्यात्वं ।
तस्माद्वाभ्यां कृतं द्वावपि भुंजाते तस्य फलं ॥ ३६४ ॥
अथ न प्रकृतिर्न च जीवः पुद्गलद्रव्यं करोति मिथ्यात्वं ।
तस्मात्पुद्गलद्रव्यं मिथ्यात्वं तत्तु न खलु मिथ्या ॥३६५॥ पंचकलं ।

तात्पर्यवृत्तिः— मिच्छता जदि पयडी मिच्छादिट्ठी करेदि अप्पाणं द्रव्यमिथ्यात्वप्रकृतिः कर्त्री यद्यात्मानं स्वयमपरिणामिनं हठान्मिथ्यादृष्टिं करोति **तह्मा अचेदणादे पयडी णणु कारगो पत्तो** तस्मात्कारणादचेतना तु या द्रव्यमिथ्यात्वप्रकृतिः सा तव मते नन्वहो भावमिथ्यात्वस्य कर्त्री प्राप्ता जीवश्चैकांतेनाकर्ता प्राप्तः। ततश्च कर्मबंधाभावः, कर्मबंधाभावे संसाराभावः । सच प्रत्यक्षविरोधः । **सम्मत्ता जदि पयडी सम्मादिट्ठी करेदि अप्पाणं** सम्यक्त्वप्रकृतिः कर्त्री यद्यात्मानं स्वयमपरिणामिनं सम्यग्दृष्टिं करोति **तह्मा अचेदणादे पयडी णणु कारगो पत्तो** तस्मात्कारणात् अचेतना प्रकृतिः **दे** तव मते नन्वहो कर्त्री प्राप्ता जीवश्चैकांतेन सम्यक्त्वपरिणामस्याकर्तेति ततश्च वेदकसम्यक्त्वाभावो वेदकसम्यक्त्वाभावे क्षायिकसम्यक्त्वाभावः स च प्रत्यक्षविरोध आगमाविरोधश्च । अत्राह शिष्यः—प्रकृतिस्तावत्कर्मविशेषः सच सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयरूपस्य त्रिविधदर्शनमोहस्य सम्यक्त्वाख्यः प्रथमविकल्पः सच कर्मविशेषः कथं सम्यक्त्वं भवति ?। सम्यक्त्वं तु निर्विकारसदानंदैकलक्षणपरमात्मतत्त्वादिश्रद्धानरूपो मोक्षबीजहेतुर्भव्यजीवपरिणाम इति । परिहारमाह—सम्यक्त्वप्रकृतिस्तु कर्मविशेषोभवति तथापि यथा निर्विषीकृतं विषं मरणं न करोति तथा शुद्धात्माभिमुख्यपरिणामेन मंत्रस्थानीयविशुद्धिविशेषमात्रेण विनाशितमिथ्यात्वशक्तिः सन् क्षायोपशमिकादिलब्धिपंचकजानितप्रथमौपामिकसम्यक्त्वानंतरोत्पन्नवेदकसम्यक्त्वस्वभावं तत्त्वार्थश्रद्धानरूपं जीवपरिणामं न हंति तेन कारणेनोपचारेण सम्यक्त्वहेतुत्वात्कर्मविशेषोऽपि सम्यक्त्वं भण्यते स च तीर्थकरनामकर्मवत् परंपरया मुक्तिकारणं भवतीति नास्ति दोषः । **अहवा एसो जीवो पुग्गलदव्वस्स कुणदि मिच्छत्तं** अथवा पूर्वदूषणभयादेष प्रत्यक्षीभूतोजीवः, द्रव्यकर्मरूपस्य पुद्गलद्रव्यस्य शुद्धात्मतत्त्वादिषु विपरीताभिनिवेषजनकं भावमिथ्यात्वं करोति, न पुनः स्वयं भावमिथ्यात्वरूपेण परिणमति इति मतं **तह्मा पुग्गलदव्वं मिच्छादिट्ठी ण पुण जीवो** तदर्थेकांतेन पुद्गलद्रव्यं मिथ्यादृष्टिर्न पुनर्जीवः । कर्मबंधः तस्यैव, संसारोऽपि तस्यैव, नच जीवस्य, स च प्रत्यक्ष विरोध इति । **अह जीवो पयडी विय पुग्गलदव्वं कुणंति मिच्छत्तं** अथ पूर्वदूषणभयाज्जीवः प्रकृतिरपि पुद्गलद्रव्यं कर्मतापन्नं भावमिथ्यात्वं कुरुत— इति मतं **तह्मा दोहि कदत्तं** तस्मात्कारणाज्जीवपुद्गलाभ्यामुपादानकारणभूताभ्यां कृतं तन्मिथ्यात्वं ।

दुण्णिवि भुंजंति तस्स फलं तर्हि द्वौ जीवपुद्गलौ तस्य फलं भुंजाते ततश्चाचेतनायाः प्रकृतेरपि भोक्तृत्वं प्राप्तं स च प्रत्यक्षविरोध इति । **अह ण पयडी ण जीवो पुग्गलदव्वं करेदि मिच्छत्तं** अथ मतं न प्रकृतिः करोति नच जीव एकांतेन। किं ? पुद्गलद्रव्यं कर्मतापन्नं । कथंभूतं। न करोति ? मिथ्यात्वं भावमिथ्यात्वरूपं **तह्मा पुग्गलदव्वं मिच्छत्तं तंतु णहु मिच्छा** तर्हि यदुक्तं पूर्वसूत्रे **अहवा एसो पुग्गल दव्वस्स कुणदि मिच्छत्तं** तद्वचनं तु पुनः हु स्फुटं किं मिथ्या न भवति ? अपि तु भवत्येव। किं च-यद्यपि शुद्धनिश्चयेन शुद्धोजीवस्तथापि पर्यायार्थिकनयेन कथंचित्परिणामित्वे सत्यनादिकर्मोदयवशाद्रागाद्युपाधिपरिणामं गृह्णाति स्फटिकवत् । यदि पुनरेकांतेनापरिणामी भवति तदोपाधिपरिणामो न घटते। जपापुष्पोपाधिपरिणमनशक्तौ सत्यां स्फटिके जपापुष्पमुपाधिं जनयति नच काष्ठादौ, कस्मादिति चेत् तदुपाधिपरिणमनशक्त्यभावात् इति । एवं यदि द्रव्यमिथ्यात्वप्रकृतिः कर्त्री एकांतेन यदि भावमिथ्यात्वं करोति तदा जीवो भावमिथ्यात्वस्य कर्ता न भवति। भावमिथ्यात्वाभावे कर्मबंधाभावः ततश्च संसाराभावः सच प्रत्यक्षविरोधः। इत्यादि व्याख्यानरूपेण तृतीयस्थले गाथापंचकं गतं ।

अथ ज्ञानाज्ञानसुखदुःखादिकर्मैकांतेन कर्मैव करोति नचात्मेति सांख्यमतानुसारिणो वदंति तान्प्रति पुनरपि नयविभागेनात्मनः कथंचित्कर्तृत्वं व्यवस्थापयति—

तत्र त्रयोदशगाथासु मध्ये कर्मैवैकांतेन कर्तृ भवति इति कथनमुख्यत्वेन **कम्मेहिं दु अण्णाणी** इत्यादि सूत्रचतुष्टयं। ततः परं साख्यमतेप्येवं भणितमास्ते—इति संवाददर्शनार्थं ब्रह्मचर्यस्थापनमुख्यत्वेनं **पुरुसिच्छियाहिलासी** इत्यादि गाथाद्वयं । अहिंसास्थापनमुख्यत्वेन **जह्मा घादेदि परं** इत्यादि गाथाद्वयं । प्रकृतेरेव कर्तृत्वं नचात्मन इत्येकांतनिराकरणार्थं—अस्यैव गाथाचतुष्टयस्यैव दूषणोपसंहाररूपेण **एवं संखुवदेसं** इत्यादि गाथैका इति सूत्रपंचकसमुदायेन द्वितीयमंतरस्थलं। तदनंतरं—आत्मा कर्म न करोति कर्मजनितंभावांश्च किंत्वात्मानं करोतीत्येकगाथायां पूर्वपक्षो गाथात्रयेण परिहार इति समुदायेन **अहवा मण्णसि मज्झं** इत्यादि सूत्रचतुष्टयं। एवं चतुरांतराधिकारे स्थलत्रयेण समुदायपातनिका ।

आत्मख्यातिः—जीव एव मिथ्यात्वादिभावकर्मणः कर्ता तस्याचेतनप्रकृतिकार्यत्वे चेतनत्वानुषंगात्। स्वस्यैव जीवो मिथ्यात्वादिभावकर्मणः कर्ता जीवेन पुद्गलद्रव्यस्य मिथ्यात्वादिभावकर्मणि क्रियमाणे पुद्गलद्रव्यस्य चेतनानुषंगात्। नच जीवश्च प्रकृतिश्च मिथ्यात्वादिभावकर्मणो द्वौ कर्तारौ जीववदचेतनायाः प्रकृतेरपि तत्फलभोगानुषंगात् । नच जीवश्च प्रकृतिश्च मिथ्यात्वभावकर्मणो द्वौ कर्तारौ स्वभावत एव पुद्गलद्रव्यस्य मिथ्यात्वादि—भावानुषंगात्। ततो जीवः कर्ता स्वस्य कर्म कार्यमिति सिद्धं।

कार्यत्वादकृतं न कर्म नच तज्जीवप्रकृत्योर्द्वयोरज्ञायाः प्रकृतेः स्वकार्यफलभुग्भावानुषंगात्कृतिः ।
नैकस्याः प्रकृतेरचित्त्वलसनाज्जीवोऽस्य कर्ता ततो जीवस्यैव च कर्म तच्चिदनुगं ज्ञाता नयत्पुद्गलः ॥१९३॥
कर्मैव प्रवितर्क्य कर्तृहतकैः क्षिप्त्वात्मनः कर्तृतां कर्तात्मैव कथंचिदित्यचलिता कैश्चिच्छ्रुतिः कोपिता ।
तेषामुद्धतमोहमुद्रितधियां बोधस्य संशुद्धये स्याद्वादप्रतिबंधलब्धविजया वस्तुस्थितिः स्तूयते ॥ १९४ ॥

कम्मेहि दु अण्णाणी किज्जदि णाणी तहेव कम्मेहिं ।
कम्मेहिं सुवाविज्जदि जग्गाविज्जदि तहेव कम्मेहिं ॥३६६॥
कम्मेहि सुहाविज्जदि दुक्खाविज्जदि तहेव कम्मेहिं ।
कम्मेहिय मिच्छत्तं णिज्जदिय असंजयं चेव ॥३६७॥
कम्मेहिं भमाडिज्जदि उड्ढमहं चावि तिरियलोयम्मि ।
कम्मेहि चेव किज्जदि सुहासुहं जेत्तियं किंचि ॥३६८॥

जह्मा कम्मं कुव्वदि कम्मं देदित्ति हरदि जं किंचि ।
तह्मा सव्वे जीवा अकारया हुंति आवण्णा ॥३६९॥
पुरुसिच्छियाहिलासी इच्छी कम्मं च पुरिसमहिलसदि ।
एसा आयरियपरंपरागदा एरिसी दु सुदी ॥३७०॥
तह्मा ण कोवि जीवो अवह्मयारी दु तुह्म सुवदेसे ।
जह्मा कम्मं चेवहि कम्मं अहिलसदि जं भणियं ॥३७१॥
जह्मा घादेदि परं परेण घादिज्जदेदि सापयडी ।
एदेणच्छेण दुकिर भण्णदि परघादणामेत्ति ॥३७२॥
तह्मा ण कोवि जीवो उवघादगो अत्थि तुह्म उवदेसे ।
जह्मा कम्मं चेवहि कम्मं घादेदि जं भणियं ॥३७३॥
एवं संखुवदेसं जेदु परूविंति एरिसं समणा ।
तेसिं पयडी कुव्वदि अप्पा य अकारया सव्वे ॥३७४॥
अहवा मण्णसि मज्झं अप्पा अप्पाण अप्पणो कुणदि ।
एसो मिच्छसहावो तुह्मं एवं भणंतस्स[1] ॥ ३७५ ॥
अप्पा णिच्चो असंखिज्जपदेसो देसिदो दु समयम्मि ।
णवि सो सक्कदि तत्तो हीणो अहियोव कादुं जे ॥ ३७६ ॥
जीवस्स जीवरूवं विच्छरदो जाण लोगमित्तं हि ।
तत्तो किं सो हीणो अहियोव कदं भणसि दव्वं ॥ ३७७ ॥
जह जाणगोदु भावो णाणसहावेण अत्थि देदि मदं ।
तह्मा णवि अप्पा अप्पयं तु सयमप्पणो कुणदि ॥ ३७८ ॥

कर्मभिस्तु अज्ञानी क्रियते ज्ञानी तथैव कर्मभिः ।
कर्मभिःस्वाप्यते जागर्यते तथैव कर्मभिः ॥ ३६६ ॥
कर्मभिः सुखीक्रियते दुःखीक्रियते च कर्मभिः ।
कर्मभिश्च मिथ्यात्वं नीयते नीयतेऽसंयमं चैव ॥ ३६७ ॥
कर्मभिर्भ्राम्यते ऊर्द्ध्वमधश्चापि तिर्यग्लोकं च ।
कर्मभिश्चैव क्रियते शुभाशुभं यावत्किंचित् ॥ ३६८ ॥
यस्मात् कर्म करोति कर्म ददाति कर्म हरतीति किंचित् ।
तस्मात्तु सर्वजीवा अकारका भवंत्यापन्नाः ॥ ३६९ ॥
पुरुषःस्त्र्यभिलाषी स्त्रीकर्म च पुरुषमभिलषति ।

1 भणंतस्स क. पुस्तके पाठः ।

एषाचार्यपरंपरागतेदृशी श्रुतिः ॥ ३७० ॥
तस्मान्न कोऽपि जीवोऽब्रह्मचारी युष्माकमुपदेशे ।
यस्मात्कर्मैव हि कर्माभिलषतीति यद्भणितं ॥ ३७१ ॥
यस्माद्धंति परं परेण हन्यते च सा प्रकृतिः ।
एतेनार्थेन भण्यते परघातं नामेति ॥ ३७२ ॥
तस्मान्न कोऽपि जीव उपघातको युष्माकमुपदेशे ।
यस्मात्कर्मैव हि कर्म हंतीति भणितं ॥ ३७३ ॥
एवं सांख्योपदेशे ये तु प्ररूपयंतीदृशं श्रमणाः ।
तेषां प्रकृतिः करोत्यात्मानश्चाकारकाः सर्वे ॥ ३७४ ॥
अथवा मन्यसे ममात्मात्मानमात्मनः करोति ।
एष मिथ्यास्वभावस्तवैतन्मन्यमानस्य ॥ ३७५ ॥
आत्मा नित्योऽसंख्येयप्रदेशो दर्शितस्तु समये ।
नापि स शक्यते ततो हीनोऽधिकश्च कर्तुं यत् ॥ ३७६ ॥
जीवस्य जीवस्वरूपं विस्तरतो जानीहि लोकमात्रं हि ।
ततः स किं हीनोऽधिको वा कथं करोति द्रव्यं ॥ ३७७ ॥
अथ ज्ञायकस्तु भावो ज्ञानस्वभावेन मतं ।
तस्मान्नाप्यात्मात्मानं स्वयमात्मनः करोति ॥ ३७८ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—कर्मभिरज्ञानी क्रियते जीव एकांतेन तथैव च ज्ञानी क्रियते कर्मभिः । स्वापं निद्रां नीयते जागरणं तथैवेति प्रथमगाथा गता। कर्मभिः सुखीक्रियते दुःखीक्रियते तथैव च कर्मभिः । कर्मभिश्च मिथ्यात्वं नीयते तथैवासंयमं चैवैकांतेन द्वितीयगाथा गता । कर्मभिश्चैवोर्द्धाधस्तिर्यग्लोकं च भ्राम्यते कर्मभिश्चैव क्रियते शुभाशुभं यदन्यदपि किंचिदिति तृतीयगाथा गता । यस्मादेवं भणितः कर्मैव करोति कर्मैव ददाति कर्मैव हरति यत्किंचिच्छुभाशुभं तस्मादेकांतेन सर्वे जीवा अकारका प्राप्ताः, ततश्च कर्माभावः कर्माभावे संसाराभावः सच प्रत्यक्षविरोधः–इति कर्मैकांतकर्तृत्वदूषणमुख्यत्वेन सूत्रचतुष्टयं गतं । कर्मैव करोत्येकांतेनेति पूर्वोक्तमर्थं श्रीकुंदकुंदाचार्यदेवाः सांख्यमतसंवादं दर्शयित्वा पुनरपि समर्थयंति। वयं ब्रूमो द्वेषेणैव न भवदीयमतेऽपि भणितमास्ते पुंवेदाख्यं कर्म कर्तृ स्त्रीवेदकर्माभिलाषं करोति, स्त्रीवेदाख्यं कर्म पुंवेद-कर्माभिलषत्येकांतेन नच जीवः । एवमाचार्यपरंपरायाः समागता श्रुतिरीदृशी । श्रुतिः कोऽर्थः ? आगमो भवतां सांख्यानामिति प्रथमगाथा गता । तथा सति किं दूषणं चेति ? एवं न कोपि जीवोऽस्त्यब्रह्मचारी-युष्माकमुपदेशे किंतु यथा शुद्धनिश्चयेन सर्वे जीवा ब्रह्मचारिणो भवंति तथैकांतेनाशुद्धनिश्चयेनापि ब्रह्मचारिण एव यस्मात्पुंवेदाख्यं कर्म स्त्रीवेदाख्यं कर्माभिलषति नच जीव इत्युक्तं पूर्वं सच प्रत्यक्षविरोधः । इत्य-ब्रह्मकथनरूपेण गाथाद्वयं गतं । यस्मात्कारणात् परं कर्मस्वरूपं प्रकृतिः कर्त्री हंति परेण कर्मणा सा प्रकृति रपि हन्यते न च जीवः । एतनार्थेन किल जैनमते परघातनामकर्मेति भण्यते। परं किंतु जैनमते जीवो हिंसा भावेन परिणमति परघातनाम साहकारिकारणं भवति इति नास्ति विरोध इति प्रथमगाथा गता । तस्मात्किं दूषणं ? शुद्धपरिणामिकपरमभावग्राहकेण शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन तावदपरिणामी हिंसापरिणामरहितो जीवो जैनागमे कथितः, कथं ? इति चेत् **सव्वे सुद्धा हु सुद्धणया** इति वचनात् व्यवहारेण तु परिणामीति । भवदीयमते पुनर्यथा शुद्धनयेन चाशुद्धनयेनाप्युपघातको हिंसकः कोऽपि नास्ति । कस्मात् ? इति चेन्न यस्मादेकांतेन कर्म चैवहि स्फुटमन्यत् कर्म हंति, नचात्मेति पूर्वसूत्रे भणितमिति । एवं हिंसाविचारमुख्य-त्वेन गाथाद्वयं गतं । **एवं संखुवदेशं जे दु परूविंति एरिसं समणा** एवं पूर्वोक्तं संख्योपदेशमीदृशमे-

कांतरूपं ये केचन परमागमोक्तं नयविभागमजानंतः **समणा** श्रमणाभासाः द्रव्यलिंगिनः प्ररूपयंति कथयंति । **तेसिं पयडी कुव्वदि अप्पाय अकारया सव्वे** तेषां मतेनैकांतेन प्रकृतिः कर्त्री भवति । आत्मानश्च पुनरकारकाः सर्वे । ततश्च कर्तृत्वाभावे कर्माभावः, कर्माभावे संसाराभावः । ततो मोक्षप्रसंगः । स च प्रत्यक्षविरोध इति । जैनमते पुनः परस्परसापेक्षनिश्चयव्यवहारनयद्वयेन सर्वं घटत इति नास्ति दोषः । एवं सांख्यमतसंवादं दर्शयित्वा जीवस्यैकांतेनाकर्तृत्वदूषणद्वारेण सूत्रपंचकं गतं । **अहवा मण्णसि मज्झं अप्पा अप्पाणमप्पणो कुणदि** हे सांख्य ! अथवा मन्यसे त्वं पूर्वोक्तकर्तृत्वदूषणभयान्मदीयमते जीवो ज्ञानी ज्ञानित्वे च कर्मकर्तृत्वं न घटते यतः कारणादज्ञानिनां कर्मबंधो भवति । किंत्वात्मा कर्त्ता आत्मानं कर्मतापन्नं आत्मना करणभूतेन करोति ततः कारणादकर्तृत्वे दूषणं न भवति ? इति चेत् **एसो मिच्छ-सहावो तुम्हं एवं मुणंतस्स** अयमपि मिथ्यास्वभाव एवं मन्यमानस्य तव इति पूर्वपक्षगाथा गता ।

अथ सूत्रत्रयेण परिहारमाह कस्मान्मिथ्यास्वभावः ? इति चेत् **जे** यस्मात् कारणात् **अप्पा णिच्चासं खज्जपदेसो देसिदो दु समयम्मि** आत्मा द्रव्यार्थिकनयेन नित्यस्तथा चासंख्यातप्रदेशो देशितः समये परमागमे तस्यात्मनः शुद्धचैतन्यान्वयलक्षणद्रव्यत्वं तथैवासंख्यातप्रदेशत्वं च पूर्वमेव तिष्ठति **णवि सो सक्कदि तत्तो हीणो अहियो व कादुं जे** तद्द्रव्यं प्रदेशत्वं च तत्प्रमाणादधिकं हीनं वा कर्तुं नायाति-इति हेतोरात्मा करोतीति वचनं मिथ्येति । अथ मतं असंख्यातमानं जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदेन बहुभेदं तिष्ठति तेन कारणेन जघन्यमध्यमोत्कृष्टरूपेण संख्यातप्रदेशत्वं जीवः करोति तदपि न घटते यस्मात्कारणात् **जीवस्स जीवरूवं वित्थरदो जाण लोगमित्तं हि** जीवस्य जीवरूपं प्रदेशापेक्षया विस्तरतो महामत्स्यकाले लोकपूरणकाले वा अथवा जघन्यतः सूक्ष्मनिगोदकाले नानाप्रकारमध्यमावगाहशरीरग्रहणकाले वा प्रदीपवद्विस्तारोपसंहारवशेन लोकमात्रप्रदेशमेव जानीहि हि स्फुटं **तत्तो सो किं हीणो अहिओ व कदं भणसि दव्वं** तस्माल्लोकमात्रप्रदेशप्रमाणात्स जीवः किं हीनोऽधिको वा कृतो येन त्वं भणसि आत्मद्रव्यं कृतं किंतु नैवेति । **अह जाणगो दु भावो णाणसहावेण अत्थि देदिमदं** अथ हे शिष्य ! ज्ञायको भावः पदार्थः आत्मा ज्ञानरूपेण पूर्वमेवास्तीति मतं । **सम्मत्तमेव तह्मा णवि अप्पा अप्पयं तु सयमप्पणो कुणदि** यस्मान्निर्मलानंदैकज्ञानस्वभावशुद्धात्मा पूर्वमेवास्ति तस्मादात्मा कर्ता आत्मानं कर्मतापन्नं स्वयमेवात्मना कृत्वा नैव करोतीत्येकं दूषणं । द्वितियं च निर्विकारपरमतत्त्वज्ञानी तु कर्ता न भवतीति पूर्वमेव भणितमास्ते । एवं पूर्वपक्षपरिहाररूपेण तृतीयांतररूपगाथाचतुष्टयं गतं । कश्चिदाह-जीवात्प्राणा भिन्ना अभिन्ना वा यद्यभिन्नास्तदा यथा जीवस्य विनाशो नास्ति तथा प्राणानामपि विनाशो नास्ति कथं हिंसा ? । अथ भिन्नास्तर्हि जीवस्य प्राणघातेऽपि किमायातं ? तत्रापि हिंसा नास्तीति । तत्र कायादिपरिणामैः सह कथंचिद्भेदाभेदः । कथं ? इति चेत् तप्तायःपिंडवद्वर्तमानकाले पृथक्त्वं कर्तुं नायाति तेन कारणेन व्यवहारेणाभेदः । निश्चयेन पुनर्मरणकाले कायादिप्राणा जीवेन सहैव न गच्छंति तेन कारणेन भेदः । यद्येकांतेन भेदो भवति तर्हि यथा परकीये काये छिद्यमाने भिद्यमानेऽपि दुःखं न भवति । तथा स्वकीयकायेऽपि दुःखं न प्राप्नोति न च तथा ? प्रत्यक्षविरोधात् । ननु तथापि व्यवहारेण हिंसा जाता नतु निश्चयेनेति ? सत्यमुक्तं भवता व्यवहारेण हिंसा तथा पापमपि नारकादिदुःखमपि व्यवहारेणेत्यस्माकं सम्मतमेव । तन्नारकादि दुःखं भवतामिष्टं चेत्तर्हि हिंसां कुरुत । भीतिरस्ति ? इति चेत् तर्हि त्यज्यतामिति । ततः स्थितमेतत् एकांतेन सांख्यमतवदकर्ता न भवति किं तर्हि रागादिविकल्परहित-समाधिलक्षणभेदज्ञानकाले कर्मणः कर्ता न भवति शेषकाले कर्तेति व्याख्यानमुख्यतयांतरस्थलत्रयेण चतुर्थस्थले त्रयोदश सूत्राणि गतानि ।

अथ यावत्कालं निजशुद्धात्मानमात्मत्वेन न जानाति पंचेंद्रियविषयादिकं परद्रव्यं च परत्वेन न जानात्ययं जीवः-तावत्कालं रागद्वेषाभ्यां परिणमतीत्यावेदयति—अथवा बहिरंगपंचेंद्रियविषयत्यागसहका-

रित्वेनाविक्षिप्तचित्तभावनोत्पन्ननिर्विकारसुखामृतरसास्वादवलेन विषयकर्मकायानां विघातं करोम्यहमिति—अजानन् स्वसंवित्तिरहितकायक्लेशेनात्मानं दमयति तस्य भेदज्ञानार्थं शिक्षां प्रयच्छति —

आत्मख्यातिः——कर्मैवात्मानमज्ञानिनं करोति ज्ञानावरणाख्यकर्मोदयमंतरेण तदनुपपत्तेः । कर्मैव ज्ञानिनं करोति ज्ञानावरणाख्यकर्मक्षयोपशममंतरेण तदनुपपत्तेः । कर्मैव स्वापयति निद्राख्यकर्मोदयमंतरेण तदनुपपत्तेः । कर्मैव जागरयति निद्राख्यकर्मोदयक्षयोपशममंतरेण तदनुपपत्तेः । कर्मैव सुखयति सद्वेदाख्यकर्मोदयमंतरेण तदनुपपत्तेः । कर्मैव दुःखयति असद्वेदाख्यकर्मोदयमंतरेण तदनुपपत्तेः । कर्मैव मिथ्यादृष्टिं करोति मिथ्यात्वकर्मोदयमंतरेण तदनुपपत्तेः । कर्मैवासंयतं करोति चारित्रमोहाख्यकर्मोदयमंतरेण तदनुपपत्तेः । कर्मैवोर्द्धाधस्तिर्यग्लोकं भ्रमयति आनुपूर्व्याख्यकर्मोदयमंतरेण तदनुपपत्तेः । अपरमपि यद्यावत्किंचिच्छुभाशुभभेदं तत्तावत्सकलमपि कर्मैव करोति प्रशस्ताप्रशस्तरागाख्यकर्मोदयमंतरेण तदनुपपत्तेः । यत एवं समस्तमपि स्वतंत्रं कर्म करोति कर्म ददाति कर्म हरति च ततः सर्व एव जीवाः नित्यमेवैकांतेनाकर्तार एवेति निश्चिनुमः । किंच—श्रुतिरप्येनमर्थमाह पुंवेदाख्यं कर्म स्त्रियमभिलषति स्त्रीवेदाख्यं कर्म पुमांसमभिलषति इति वाक्येन कर्मण एव कर्माभिलाषकर्तृत्वसमर्थनेन जीवस्याब्रह्मकर्तृत्वसमर्थनेन प्रतिषेधात् । तथा यत्परेण हंति, येन च परेण हन्यते तत्परघातकर्मेति वाक्येन कर्मण एव कर्मघातकर्तृत्वसमर्थनेन जीवस्य घातकर्तृत्वप्रतिषेधाच्च सर्वथैवाकर्तृत्वज्ञापनात् । एवमीदृशं सांख्यसमयं स्वप्रज्ञापराधेन सूत्रार्थमबुध्यमानाः केचिच्छ्रमणाभासाः प्ररूपयंति तेषां प्रकृतेरेकांतेन कर्तृत्वाभ्युपगमेन सर्वेषामेव जीवानामेकांतेनाकर्तृत्वापत्तेः—जीवः कर्तेति कोपो दुःशक्यः परिहर्तुं । यस्तु कर्म, आत्मनो ज्ञानादिसर्वभावान् पर्यायरूपान् करोति, आत्मा त्वात्मानमेवैकं करोति ततो जीवः कर्तेति श्रुतिकोपो न भवतीत्यभिप्रायः स मिथ्यैव । जीवो हि द्रव्यरूपेण तावन्नित्योऽसंख्येयप्रदेशो लोकपरिमाणश्च । तत्र न तावन्नित्यस्य कार्यत्वमुपपन्नं कृतकत्वनित्यत्वयोरेकत्वविरोधात् । नचावस्थिताऽसंख्येयप्रदेशस्यैकस्य पुद्गलस्कंधस्येव प्रदेशप्रक्षेपणाकर्षणद्वारेणापि कार्यत्वं, प्रदेशप्रक्षेपणाकर्षणे सति तस्यैकत्वव्याघातात् । नचापि सकललोकवस्तुविस्तारपरिमितानियतनिजाभोगसंग्रहस्य प्रदेशसंकोचनविकाशद्वारेण तस्य कार्यत्वं, प्रदेशसंकोचविकाशयोरपि शुष्कार्द्रचर्मवत्प्रतिनियतनिजविस्ताराद्धीनाधिकस्य तस्य कर्तुमशक्यत्वात् । यस्तु वस्तुस्वभावस्य सर्वथापोढुमशक्यत्वात् ज्ञायको भावो ज्ञानस्वभावेन तिष्ठति, तथातिष्ठंश्च ज्ञायककर्तृत्वयोरत्यंतविरुद्धत्वान्मिथ्यात्वादिभावानां न कर्ता भवति । भवंति च मिथ्यात्वादिभावाः ततस्तेषां कर्मैव कर्तृ प्ररूप्यत इति वासनोन्मेषः स तु नितरामात्मानं करोतीत्यभ्युपगममुपहंत्येव ततो ज्ञायकस्य भावस्य सामान्यापेक्षया ज्ञानस्वभावावस्थितत्वेऽपि कर्मजानां मिथ्यात्वादिभावानां ज्ञानसमयेऽनादिज्ञेयज्ञानशून्यत्वात् परमात्मेति जानतो विशेषापेक्षया त्वज्ञानरूपस्य ज्ञानपरिणामस्य करणात्कर्तृत्वमनुमंतव्यं तावद्यावत्तदादिज्ञेयज्ञानभेदविज्ञानपूर्णत्वादात्मानमेवात्मेति जानतो विशेषापेक्षयापि ज्ञानरूपेणैव ज्ञानपरिणामेन परिणममानस्य केवलं ज्ञातृत्वात्साक्षादकर्तृत्वं स्यात् ।

मा कर्तारममी स्पृशंतु पुरुषं सांख्या इवाप्यार्हताः कर्तारं कलयंतु तं किल सदा भेदावबोधादधः ।
ऊर्द्ध्वं तूद्धतबोधधामनियतं प्रत्यक्षमेनं स्वयं पश्यंतु च्युतकर्तृभावमचलं ज्ञातारमेकं परं ॥ ९५ ॥

क्षणिकमिदमिहैकः कल्पयित्वात्मतत्त्वं निजमनसि विधत्ते कर्तृभोक्त्रोर्विभेदं ।
अपहरति विमोहं तस्य नित्यामृतौघैः स्वयमयमभिषिंचांश्चिच्चमत्कार एव ॥ ९६ ॥

वृत्त्यंशभेदतोऽत्यंतं वृत्तिमन्नाशकल्पनात्
अन्यः करोति भुंक्तेऽन्यः इत्येकांतश्चकास्तु मा ।

---

१ व्याघातात् पाठोऽयं ख. पुस्तके। २ ऊर्ध्वं मिथ्यात्वरूपविभावपरिणामध्वंसानंतरं-उद्धतमविलंबेन ज्ञेयग्राहि यद्बोधधाम ज्ञानतेजस्तत्र नियतं तत्परं ।

दंसणणाणचरित्तं किंचिवि णत्थि दु अचेदणे विसए ।
तह्मा किं घादयदे चेदयिदा तेसु विसएसु ॥३७९॥
दंसणणाणचरित्तं किंचिवि णत्थि दु अचेदणे कम्मे ।
तह्मा किं घादयदे चेदयिदा तेसु कम्मेसु ॥३८०॥
दसणणाणचरित्तं किंचिवि णत्थि दु अचेदणे काये ।
तह्मा किं घादयदे चेदयिदा तेसु कायेसु ॥३८१॥
णाणस्स दंसणस्स य भणिदो घादो तहा चरित्तस्स ।
णवि तह्मि कोऽवि पुग्गलदव्वे घादो दु णिद्दिट्ठो ॥३८२॥
जीवस्स जे गुणा केई णत्थि ते खलु परेसु दव्वेसु ।
तह्मा सम्मादिट्ठिस्स णत्थि रागो दु विसएसु ॥३८३॥
रागो दोसो मोहो जीवस्सेवदु अणण्ण परिणामा ।
एदेण कारणेण दु सद्दादिसु णत्थि रागादि ॥३८४॥

दर्शनज्ञानचरित्रं किंचिदपि नास्ति त्वचेतने विषये ।
तस्मात्किं घातयति चेतयिता तेषु कायेषु ॥३७९॥
दर्शनज्ञानचरित्रं किंचिदपि नास्ति त्वचेतने कर्मणि ।
तस्मात्किं घातयति चेतयिता तेषु कर्मसु ॥३८०॥
दर्शनज्ञानचरित्रं किंचिदपि नास्ति त्वचेतने काये ।
तस्मात् किं घातयति चेतयिता तेषु कायेषु ॥३८१॥
ज्ञानस्य दर्शनस्य भणितो घातस्तथा चरित्रस्य ।
नापि तत्र पुद्गलद्रव्यस्य कोऽपि घातो निर्दिष्टः ॥३८२॥
जीवस्य ये गुणाः केचिन्न संति खलु ते परेषु द्रव्येषु ।
तस्मात्सम्यग्दृष्टेर्नास्ति रागस्तु विषयेषु ॥३८३॥
रागो द्वेषो मोहो जीवस्यैव चानन्यपरिणामाः
एतेन कारणेन तु शब्दादिषु न संति रागादयः ॥३८४॥

तात्पर्यवृत्तिः—दर्शनज्ञानचारित्रं किमपि नास्ति । केषु शब्दादिपंचेंद्रियविषयेषु ज्ञानावरणादि द्रव्यकर्मसु औदारिकादिपंचकायेषु । कथंभूतेषु तेषु ? अचेतनेषु । तस्मात्किं घातयते चेतयिता आत्मा तेषु जडस्वरूपविषयकर्मकायेषु ? न किमपि । किंच शब्दादिपंचेंद्रियाभिलाषरूपो ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मबंधकारणभूतः कायममत्वरूपश्च योऽसौ मिथ्यात्वरागादिपरिणामो मनसि तिष्ठति तस्य घातः कर्तव्यः ते च शब्दादयो रागादीनां बहिरंगकारणभूतास्त्याज्याः—इति भावार्थः । तस्यैव पूर्वोक्तगाथात्रयस्य विशेषविवरणं करोति—तद्यथा **णाणस्स दंसणस्स य भणिदो घादो तहा चरित्तस्स** शब्दादिपंचेंद्रियाभिलाषरूपेण कायममत्वरूपेण वा ज्ञानावरणादिकर्मबंधनिमित्तमनंतानुबंध्यादिरागद्वेषरूपं यन्मनसि मिथ्याज्ञानं तिष्ठति तस्य मिथ्याज्ञानस्य निर्विकल्पसमाधिप्रहरणेन सर्वज्ञैर्घातो भणितः न केवलं मिथ्याज्ञानस्य मिथ्या-

दर्शनस्य च । तथैव मिथ्यात्वचारित्रस्य च **णवि तह्मि कोवि पुग्गलदव्वे घादो दु णिद्दिट्ठो** नच चेतने शब्दादिविषयकर्मकायरूपे पुद्गलद्रव्ये कोऽपि घातो निर्दिष्टः । किं च यथा घटाधारभूते हते सति घटो हतो न भवति तथा रागादिनिमित्तभूते शब्दादिपंचेंद्रियहतेऽपि सति मनसि गता रागादयो हता न भवंति नचान्यस्य घाते कृते सत्यन्यस्य घातो भवति। कस्मात् ? अतिप्रसंगादिति भावः। **जीवस्स जे गुणा केई णत्थि ते खलु परेसु दव्वेसु** यस्माज्जीवस्य ये केचन सम्यक्त्वादयो गुणास्ते परेषु परद्रव्येषु शब्दादिविषयेषु न संति खलु स्फुटं **तह्मा सम्मादिट्ठिस्स णत्थि रागो दु विसयेसु** तस्मात्कारणान्निर्विषयस्वशुद्धात्मभावानोत्थसुखतृप्तस्य सम्यग्दृष्टेर्विषयेषु रागो नास्तीति **रागो दोसो मोहो जीवस्स दु जे अणण्णपरिणामा** रागद्वेषमोहा यस्मादज्ञानिजीवस्याशुद्धनिश्चयेनाभिन्न परिणामाः। **एदेण कारणे ण दु सद्दादिसु णत्थि रागादी** तेन कारणेन शब्दादिमनोज्ञामनोज्ञपंचेंद्रियविषयेष्वचेतनेषु यद्यप्यज्ञानी जीवो भ्रांतिज्ञानेन शब्दादिषु रागादीन् कल्पयत्यारोपयति तथापि शब्दादिषु रागादयो न संति। कस्मात् शब्दादीनामचेतनत्वात् ततःस्थितं तावदेव रागद्वेषद्वयमुदयते बहिरात्मनो यावन्मनसि त्रिगुप्तिरूपं स्वसंवेदनज्ञानं नास्ति। इति गाथाषट्कं गतं।

एवमेतदायाति शब्दादींद्रियविषया अचेतनाश्चेतना रागाद्युत्पत्तौ निश्चयेन कारणं न भवंति—

आत्मख्यातिः—यद्धि यत्र भवति तत्तद्घाते हन्यत एव यथा प्रदीपघाते प्रकाशो हन्यते। यत्र च यद्भवति तत्तद्घाते हन्यते यथा प्रकाशघाते प्रदीपो हन्यते। यत्तु यत्र न भवति तत्तद्घाते न हन्यते यथा घटप्रदीपघाते घटो न हन्यते। तथात्मनो धर्मा ज्ञानदर्शनचारित्राणि पुद्गलद्रव्यघातेऽपिं न हन्यंते, नच दर्शनज्ञानचारित्राणां घातेऽपि पुद्गलद्रव्यं हन्यते, एवं दर्शनज्ञानचारित्राणि पुद्गलद्रव्ये न भवंतीत्यायाति अन्यथा तद्घाते पुद्गलद्रव्यघातस्य, पुद्गलद्रव्यघाते तद्घातस्य दुर्निवारत्वात्। यत एवं ततो ये यावंतः केचनापि जीवगुणास्ते सर्वेऽपि परद्रव्येषु न संतीति सम्यक् पश्यामः। अन्यथा अत्रापि जीवगुणघाते पुद्गलद्रव्यघातस्य पुद्गलद्रव्यघाते जीवगुणघातस्य च दुर्निवारत्वात्। यद्येवं तर्हि कुतः सम्यग्दृष्टेर्भवति रागो विषयेषु ! न कुतोऽपि। तर्हि रागस्य कतरा खानिः रागद्वेषमोहादि जीवस्यैवाज्ञानमयाः परिणामास्ततः परद्रव्यत्वाद्विषयेषु न संति, अज्ञानाभावात्सम्यग्दृष्टौ तु न भवंति एवं ते विषयेष्वसंतः सम्यग्दृष्टेर्न भवंतो न भवंत्येव।

रागद्वेषाविह हि भवति ज्ञानमज्ञानभावात् तौ वस्तुत्वं प्रणहितदृशा दृश्यमानौ न किंचित्।
सम्यग्दृष्टिः क्षपयतु ततस्तत्त्वदृष्ट्या स्फुटंतो ज्ञानज्योतिर्ज्वलति सहजं येन पूर्णाचलार्चिः ॥९७॥

रागद्वेषोत्पादकं तत्त्वदृष्ट्या नान्यद् द्रव्यं वीक्ष्यते किंचनापि।
सर्वद्रव्योत्पत्तिरंतश्चकास्ति व्यक्तात्यंतं स्वस्वभावेन यस्मात् ॥९८॥

अण्णदवियेण अण्णदवियस्स णो कीरदे गुणविघादो।
तह्मा दु सव्वदव्वा उप्पज्जंते सहावेण ॥३८५॥

अन्यद्रव्येणान्यद्रव्यस्य न क्रियते गुणोत्पादः।
तस्मात्तु सर्वद्रव्याण्युत्पद्यंते स्वभावेन ॥३८५॥

तात्पर्यवृत्तिः—**अण्णदविएण अण्णदवियस्स णो कीरदे गुणविघादो** अन्यद्रव्येण बहिरंगनिमित्तभूतेन कुंभकारादिनाऽन्यद्रव्यस्योपादानरूपस्य मृत्तिकादेर्न क्रियते स कः ? चेतनस्याचेतनरूपेण, अचेतनस्य चेतनरूपेण वा चेतनाचेतनगुणघातो विनाशो न क्रियते यस्मात्। **तह्मा दु सव्वदव्वा उप-**

---

१ अतत्र परिणामाः ख. २ नास्त्येष पाठः ख. पुस्तके।

जंते सद्भावेण तस्मात्कारणान्मृत्तिकादिसर्वद्रव्याणि कर्तॄणि घटादिरूपेण जायमानानि स्वकीयोपादानकारणेन मृत्तिकादिरूपेण जायंते नच कुंभकारादिबहिरंगनिमित्तरूपेण। कस्मात्? इति चेत् उपादानकारण सदृशं कार्यं भवतीति यस्मात्। तेन किं सिद्धं? यद्यपि पंचेंद्रियविषयरूपेण शब्दादीनां बहिरंगनिमित्तभूतेनाज्ञानिजीवस्य रागादयो जायंते तथापि जीवस्वरूपा एव चेतना न पुनः शब्दादिरूपा अचेतना भवंतीति भावार्थः। एवं कोऽपि प्राथमिकशिष्यचित्तस्थानुरागादीन जानाति बहिरंगशब्दादिविषयाणां रागादिनिमित्तानां घातं करोमीति निर्विकल्पसमाधिलक्षणभेदज्ञानाभावाच्चिंतयति तस्य संबोधनार्थं पूर्वं गाथाषट्केन सह सूत्रसप्तकं गतं।

अथ व्यवहारेण कर्तृकर्मणोर्भेदः, निश्चयेन पुनर्यदेव कर्तृ तदेव कर्मेत्युपदिशति—

आत्मख्यातिः—न च जीवस्य परद्रव्यं रागादीन्युत्पादयतीति शक्यं—अन्यद्रव्येणान्यद्रव्यगुणोत्पादककरणस्यायोगात्। सर्वद्रव्याणां स्वभावेनैवोत्पादात्। तथा हि मृत्तिका कुंभभावेनोत्पद्यमाना किं कुंभकार स्वभावेनोत्पद्यते किं मृत्तिकास्वभावेन? यदि कुंभकारस्वभावेनोत्पद्यते तदा कुंभकरणाहंकारनिर्भरपुरुषाधिष्ठितव्यापृतकरपुरुषशरीराकारः कुंभः स्यात्, नच तथास्ति द्रव्यांतरस्वभावेन द्रव्यपरिणामोत्पादस्यादर्शनात्। यद्येवं तर्हि मृत्तिका कुंभकारस्वभावेन नोत्पद्यते किंतु मृत्तिकास्वभावेनैव, स्वस्वभावेन द्रव्यपरिणामोत्पादस्य दर्शनात्। [1]एवं च सति स्वस्वभावानतिक्रमान्न कुंभकारः कुंभस्योत्पादक एव मृत्तिकैव कुंभकारस्वभावमस्पृशंती स्वस्वभावेनोत्पद्यते। एवं सर्वाण्यपि द्रव्याणि स्वपरिणामपर्यायेणोत्पद्यमानानि किं निमित्तभूतद्रव्यांतरस्वभावेनोत्पद्यंते किं स्वस्वभावेन? यदि निमित्तभूतद्रव्यांतरस्वभावेनोत्पद्यंते तदा निमित्तभूतपरद्रव्याकारस्तत्परिणामः स्यात् नच तथास्ति द्रव्यांतरस्वभावेन द्रव्यपरिणामोत्पादस्यादर्शनात्। यद्येवं तर्हि न सर्वद्रव्याणि निमित्तभूतपरस्वभावेनोत्पद्यंते किंतु स्वस्वभावेनैव, स्वस्वभावेन द्रव्यपरिणामोत्पादस्य दर्शनात् एवं च सति सर्वद्रव्याणां निमित्तभूतद्रव्यांतराणि स्वपरिणामस्योत्पादकान्येव सर्वद्रव्याण्येव निमित्तभूतद्रव्यांतरस्वभावमस्पृशंति स्वस्वभावेन स्वपरिणामभावेनोत्पद्यंते अतो न परद्रव्यं जीवस्य रागादीनामुत्पादकमुत्पश्यामो यस्मै कुप्यामः।

यदिह भवति रागद्वेषदोषप्रसूतिः कतरदपि परेषां दूषणं नास्ति तत्र।
स्वयमयमपराधी तत्र सर्पत्यबोधो भवतु विदितमस्तं यात्वबोधोऽस्मि बोधः॥९९॥
रागजन्मनि निमित्ततां परद्रव्यमेव कलयंति ये तु ते।
उत्तरंति न हि मोहवाहिनीं शुद्धबोधविधुरांधबुद्धयः॥१००॥

जह सिप्पिओ दु कम्मं कुव्वदि णय सोदु तम्मओ होदि।
तह जीवोवि य कम्मं कुव्वदि णय तम्मओ होदि॥३८६॥
जह सिप्पिओ दु करणेहिं कुव्वदि णय सोदु तम्मओ होदि।
तह जीवो करणेहिं कुव्वदि णय तम्मओ होदि॥३८७॥
जह सिप्पिउ करणाणि गिह्नदि णय सो दु तम्मओ होदि।
तह जीवो करणाणिय गिह्नदि णय तम्मओ होदि॥३८८॥
जह सिप्पिउ कम्मफलं भुंजदि णय सोदु तम्मओ होदि।
तह जीवो कम्मफलं भुंजदि णय सोवि तम्मओ होदि॥३८९॥
एवं ववहारस्स दु वत्तव्वं दंसणं समासेण।

---

१ एवं च सति मृत्तिकायाः स्वस्वभावेन कुंभभावो नोपपद्यते इति ख. पुस्तके पाठोऽधिकः।

सुणु णिच्छयस्स वयणं परिणामकदं तु जं होदि ॥३९०॥
जह सिप्पिओ दु चिट्ठं कुव्वदि हवदिय तहा अणण्णो सो ।
तह जीवोवि य कम्मं कुव्वदि हवदि य अणण्णो सो ॥३९१॥
जह चिट्ठं कुव्वंतो दु सिप्पिओ णिच्च दुक्खिदो होदि ।
तत्तोसेय अणण्णो तह चेट्ठंतो दुही जीवो ॥३९२॥

यथा शिल्पिकस्तु कर्म करोति नच स तु तन्मयो भवति ।
तथा जीवोऽपि च कर्म करोति नच तन्मयो भवति ॥३८६॥
यथा शिल्पिकः करणैः करोति न स तु तन्मयो भवति ।
तथा जीवः करणैः करोति नच तन्मयो भवति ॥३८७॥
यथा शिल्पिकस्तु करणानि गृह्णाति न स तु तन्मयो भवति ।
तथा जीवः करणानि च गृह्णाति नच तन्मयो भवति ॥३८८॥
यथा शिल्पिकः कर्मफलं भुंक्ते नच स तु तन्मयो भवति ।
तथा जीवः कर्मफलं भुंक्ते नच तन्मयो भवति ॥३८९॥
एवं व्यवहारस्य तु वक्तव्यं दर्शनं समासेन ।
शृणु निश्चयस्य वचनं परिणामकृतं तु यद्भवति ॥३९०॥
यथा शिल्पिकस्तु चेष्टां करोति भवति च तथानन्यस्तस्याः ।
तथा जीवोऽपि च कर्म करोति भवति चानन्यस्तस्मात् ॥३९१॥
यथा चेष्टां कुर्वाणस्तु शिल्पिको नित्यदुःखितो भवति ।
तस्माच्च स्यादनन्यस्तथा चेष्टमानो दुःखी जीवः ॥३९२॥

तात्पर्यवृत्तिः—यथा लोके शिल्पी तु सुवर्णकारादिः सुवर्णकुंडलादिकर्म करोति, कैः कृत्वा ? हस्तकुट्टकाद्युपकरणैः । हस्तकुट्टकाद्युपकरणानि च हस्तेन गृह्णाति, तथापि तैः सुवर्णकुंडलादिकर्महस्तकुट्टकादिकरणैरुपकरणैः सह तन्मयो न भवति । तथैव ज्ञानी जीवोऽपि निष्क्रियवीतरागस्वसंवेदनज्ञानच्युतः सन् ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्माणि करोति । कैः कृत्वा ? मनोवचनकायव्यापाररूपैः कर्मोत्पादककरणैरुपकरणैः तथैव च कर्मोदयवशान्मनोवचनकायव्यापाररूपाणि कर्मोत्पादकरणान्युपकरणानि संश्लेषरूपेण व्यवहारनयेन गृह्णाति तथापि ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्ममनोवचनकायव्यापाररूपकर्मोत्पादकोपकरणैः सह टंकोत्कीर्णज्ञायकत्वेन भिन्नत्वात्तन्मयो न भवति। तथैव च स एव शिल्पी सुवर्णकारादिः सुवर्णकुंडलादिकर्मणि कृते सति यत्किमप्यशनपानादिकं मूल्यं लभते भुंक्ते च तथापि तेनाशनपानादिना तन्मयो न भवति । तथा जीवोऽपि शुभाशुभकर्मफलं बहिरंगेन दृष्टाशनपानादिरूपं निजशुद्धात्मभावनोत्थमनोहरानंदसुखास्वादमलभमानो भुंक्ते न च तन्मयो भवति । **एवं ववहारस्स दु वत्तव्वं दंसणं समासेण** एवं पूर्वोक्तप्रकारेण गाथाचतुष्टयेन द्रव्यकर्मकर्तृत्वभोक्तृत्वरूपस्य व्यवहारनयस्य दर्शनं दृष्टांत उदाहरणं हे शिष्य ! वक्तव्यं व्याख्येयं कथनीयं समासेन संक्षेपेण **सुणु णिच्छयस्स वयणं परिणाम कदं तु जं हवदि** इदं त्वग्रे वक्ष्यमाणं निश्चयस्य वचनं व्याख्यानं शृणु, कथंभूतं ? परिणामकृतं रागादिविकल्पेन निष्पादितमिति । **जह सिप्पिओ दु चेट्ठं कुव्वदि हवदि य तहा अणण्णोसो** यथा सुवर्णकारादिशिल्पी कुंडलादिकमेवमेवं करोमीति मनसि चेष्टां करोति इति तया चेष्टया सह भवति चानन्यस्तन्मयः **तह जीवोवि य कम्मं कुव्वदि हवदि य अणण्णो सो** तथैवाज्ञानी जीवः केवलज्ञानादिव्यक्तिरूपस्य

कार्यसमयसारस्य यो ऽसौ साधको निर्विकल्पसमाधिरूपः कारणसमयसारस्तस्याभावे सत्यशुद्धनिश्चयनयेन अशुद्धोपादानरूपेण मिथ्यात्वरागादिरूपं भावकर्म करोति तेन भावकर्मणा सह भवति चानन्यः इति भावकर्मकर्तृत्वगाथा गता। **जह चेट्ठं कुव्वंतो दु सिप्पिओ णिच्च दुःखिदो होदि** यथा स एव शिल्पी कुंडलादिकमेवमेवं करोमीति मनसि चेष्टां कुर्वाणः सन् चित्तखेदेन नित्यं दुःखितो भवति । न केवलं दुःखितः। **तत्तोसेय अणण्णो** तस्माद्दुःखविकल्पादनुभवरूपेणानन्यश्च स स्यात् **तह चेट्ठंतो दुही जीवो** तथैवाज्ञानिजीवोऽपि विशुद्धज्ञानदर्शनादिव्यक्तिरूपस्य कार्यसमयसारस्य साधको योऽसौ निश्चयरत्नत्रयात्मककारणसमयसारः, तस्यालाभे सुखदुःखभोक्तृत्वकाले हर्षविषादरूपां चेष्टां कुर्वाणः सन्मनसि दुःखितो भवति इति। तया हर्षविषादचेष्टया सह अशुद्धनिश्चयेनाशुद्धोपादानरूपेणानन्यश्च भवति इति। एवं पूर्वोक्तप्रकारेणाज्ञानिजीवो निर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानात् च्युतो भूत्वा सुवर्णकारादिदृष्टांतेन व्यवहारनयेन द्रव्यकर्म करोति भुंक्ते च। तथैवाशुद्धनिश्चयेन भावकर्म चेति व्याख्यानमुख्यत्वेन षष्ठस्थले गाथासप्तकं गतं।

अथ ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु जानाति तथापि धवलकुड्येष्वेतन्मृत्तिकावन्निश्चयेन तन्मयं न भवति इति निश्चयमुख्यत्वेन गाथापंचकं। यथैव च श्वेतमृत्तिका कुड्यं श्वेतं करोतीति व्यवह्रियते तथैव च ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु जानात्येवं व्यवहारोऽस्तीति व्यवहारमुख्यत्वेन गाथापंचकं। एवं समुदायेन दशकं। तद्यथा—

आत्मख्यातिः—यथा खलु शिल्पी सुवर्णकारादिः कुंडलादिपरद्रव्यपरिणामात्मकं कर्म करोति। हस्तकुट्टकादिभिः परद्रव्यपरिणामात्मकैः करणैः करोति । हस्तकुट्टकादीनि परद्रव्यपरिणामात्मकानि करणानि गृह्णाति। ग्रामादिपरद्रव्यपरिणामात्मकं कुंडलादिककर्मफलं भुंक्ते नत्वनेकद्रव्यत्वेन ततोऽन्यत्वे सति तन्मयो भवति ततो निमित्तनैमित्तिकभावमात्रेणैव तत्र कर्तृकर्मभोक्तृभोग्यत्वव्यवहारः । तथात्मापि पुण्यपापादि पुद्गलपरिणामात्मकं कर्म करोति। कायवाङ्मनोभिः पुद्गलद्रव्यपरिणामात्मकैः करणैः करोति कायवाङ्मनांसि पुद्गलपरिणामात्मकानि करणानि गृह्णाति सुखदुःखादिपुद्गलद्रव्यपरिणामात्मकं पुण्यपापादिकर्मफलं भुंक्ते च नत्वनेकद्रव्यत्वेन ततोऽन्यत्वे सति तन्मयो भवति ततोनिमित्तनैमित्तिकभावमात्रेणैव तत्र कर्तृकर्मभोक्तृभोग्यत्वव्यवहारः। यथा च स एव शिल्पी चिकीर्षुः चेष्टानुरूपमात्मपरिणामात्मकं कर्म करोति। दुःखलक्षणमात्मपरिणामात्मकं चेष्टानुरूपकर्मफलं भुंक्ते च एकद्रव्यत्वेन ततोऽनन्यत्वे सति तन्मयश्च भवति ततः परिणमपरिणामिभावेन तत्रैव कर्तृकर्मभोक्तृभोग्यत्वनिश्चयः। तथात्मापि चिकीर्षुश्चेष्टारूपमात्मपरिणामात्मकं करोति। दुःखलक्षणमात्मपरिणामात्मकं चेष्टारूपकर्मफलं भुंक्ते च एकद्रव्यत्वेन ततोनन्यत्वे सति तन्मयश्च भवति ततः परिणामपरिणामिभावेन तत्रैव कर्तृकर्मभोक्तृभोग्यत्वनिश्चयः।

ननु परिणामि एव किल कर्मविनिश्चयतः स भवति नापरस्य परिणामिन एव न भवेत्।
न भवति कर्तृशून्यमिह कर्म चैकतया स्थितिरिह वस्तुनो भवतु कर्तृत्वादेव ततः (?) ॥१०१॥
बहिर्लुठति यद्यपि स्फुटदनंतशक्तिः स्वयं तथाप्यपरवस्तुनो विशति नान्यवस्त्वंतरं।
स्वभावनियतं यतः सकलमेव वस्त्विष्यते स्वभावचलनाकुलः किमिह मोहितः क्लिश्यते ॥१०२॥
वस्तु चैकमिह नान्यवस्तुनो येन तेन खलु वस्तु वस्तु तत्।
निश्चयोयमपरोऽपरस्य कः किं करोति हि बहिर्लुठन्नपि ॥१०३॥
यत्तु वस्तु कुरुतेऽन्यवस्तुनः किंचनापि परिणामिनः स्वयं।
व्यावहारिकदृशैव तन्मतं नान्यदस्ति किमपीह निश्चयात् ॥१०४॥

जह सेटिया दु ण परस्स सेटिया सेटिया य सा होदि।
तह जाणगो दु ण परस्स जाणगो जाणगो सोदु ॥३९३॥
जह सेटिया दु ण परस्स सेटिया सेटिया य सा होदि।
तह पस्सगो दु ण परस्स पस्सगो पस्सगो सोदु ॥३९४॥

जह सेटिया दु ण परस्स सेटिया सेटिया दु सा होदि ।
तह संजदो दु ण परस्स संजदो संजदो सोदु ॥३९५॥
जह सेटिया दु ण परस्स सेटिया सेटिया दु सा होदि ।
तह दंसणं दु ण परस्स दंसणं दंसणं तंतु ॥३९६॥
एवं तु णिच्छयणयस्स भासियं णाणदंसणचरित्ते ।
सुणु ववहारणयस्सय वत्तव्वं से समासेण ॥३९७॥
जह परदव्वं सेटदि हु सेटिया अप्पणो सहावेण ।
तह परदव्वं जाणदि णादा विसएण भावेण ॥३९८॥
जह परदव्वं सेटदि हु सेटिया अप्पणो सहावेण ।
तह परदव्वं पस्सदि जीवोवि सएण भावेण ॥३९९॥
जह परदव्वं सेटदि हु सेटिया अप्पणो सहावेण ।
तह परदव्वं विरमदि णादावि सएण भावेण ॥४००॥
जह परदव्वं सेटदि हु सेटिया अप्पणो सहावेण ।
तह परदव्वं सद्दहदि सम्मादिट्ठी सहावेण ॥४०१॥
एसो ववहारस्स दु विणिच्छओ णाणदंसणचरित्ते ।
भणिदो अण्णेसु वि पज्जएसु एमेव णादव्वो ॥४०२॥

यथा सेटिका तु न परस्य सेटिका सेटिका च सा भवति ।
तथा ज्ञायकस्तु न परस्य ज्ञायको ज्ञायकः स तु ॥३९३॥
यथा सेटिका तु न परस्य सेटिका सेटिका तु सा भवति ।
तथा दर्शकस्तु न परस्य दर्शको दर्शकस्तु स भवति ॥३९४॥
यथा सेटिकास्तु न परस्य सेटिका सेटिका च सा भवति ।
तथा संयतस्तु न परस्य संयतः संयतः स तु ॥३९५॥
यथा सेटिका तु न परस्य सेटिका सेटिका च सा भवति ।
तथा दर्शनं तु न परस्य दर्शनं दर्शनं तत्तु ॥३९६॥
एवं तु निश्चयनयस्य भाषितं ज्ञानदर्शनचरित्रे ।
शृणु व्यवहारस्य च वक्तव्यं तस्य समासेन ॥३९७॥
यथा परद्रव्यं सेटयति खलु सेटिकात्मनः स्वभावेन ।
तथा परद्रव्यं जानाति ज्ञातापि स्वकेन भावेन ॥३९८॥
यथा परद्रव्यं सेटयति सेटिकात्मनः स्वभावेन ।
तथा परद्रव्यं पश्यति ज्ञातापि स्वकेन भावेन ॥३९९॥
यथा परद्रव्यं सेटयति सेटिकात्मनः स्वभावेन ।

तथा परद्रव्यं विजहाति ज्ञातापि स्वकेन भावेन ॥४००॥
यथा परद्रव्यं सेटयति सेटिकात्मनः स्वभावेन ।
तथा परद्रव्यं श्रद्धत्ते ज्ञातापि स्वकेन भावेन ॥४०१॥
एवं व्यवहारस्य तु विनिश्चयो ज्ञानदर्शनचरित्रे ।
भणितोऽन्येष्वपि पर्यायेषु एवमेव ज्ञातव्यः ॥४०२॥

तात्पर्यवृत्तिः—यथा लोके श्वेतिका श्वेतमृत्तिका खटिका परद्रव्यस्य कुड्यादेर्निश्चयेन श्वेतमृत्तिका न भवति तन्मयो न भवति बहिर्भागे तिष्ठतीत्यर्थः । तर्हि किं भवति ? श्वेतिका श्वेतिकैव स्वस्वरूपे तिष्ठती त्यर्थः । तथा श्वेतमृत्तिकादृष्टांतेन ज्ञानात्मा घटपटादिज्ञेयपदार्थस्य निश्चयेन ज्ञायको न भवति तन्मयो न भवतीत्यर्थः । तर्हि किं भवति ? ज्ञायको ज्ञायक एव स्वस्वरूपे तिष्ठतीत्यर्थः । एवं ब्रह्माद्वैतवादिवत्—ज्ञानं ज्ञेयरूपेण न परिणमति–इति कथनमुख्यत्वेन गाथा गता । तथा तेनैव च श्वेतमृत्तिकादृष्टांतेन दर्शक-आत्मा दृश्यस्य घटादिपदार्थस्य निश्चयेन दर्शको न भवति, तन्मयो न भवतीत्यर्थः । तर्हि किं भवति ? दर्शको दर्शक एव स्वस्वरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः । एवं सत्तावलोकनदर्शनं दृश्यपदार्थरूपेण न परिणमतीति कथनमुख्यत्वेन गाथा गता । तथा तेनैव श्वेतमृत्तिकादृष्टांतेन संयत आत्मा त्याज्यस्य परिग्रहादेः परद्रव्यस्य निश्चयेन त्याजको न भवति, तन्मयो न भवतीत्यर्थः । तर्हि किं भवति ? संयतः संयत एव निर्विकार-निजमनोहरानंदलक्षणस्वस्वरूपे तिष्ठतीत्यर्थः । एवं वीतरागचारित्रमुख्यत्वेन गाथा गता । तथैव च तेनैव श्वेतमृत्तिकादृष्टांतेन तत्त्वार्थश्रद्धानरूपं सम्यग्दर्शनं श्रद्धेयस्य बहिर्भूतजीवादिपदार्थस्य निश्चयनयेन श्रद्धानकारकं न भवति, तन्मयं न भवतीत्यर्थः । तर्हि किं भवति ? सम्यग्दर्शनं सम्यग्दर्शनमेव स्वस्वरूपे तिष्ठतीत्यर्थः । एवं तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणसम्यग्दर्शनमुख्यत्वेन गाथा गता ।

एवं तु णिच्छयणयस्स भासिदं णाणदंसणचरित्ते एवं पूर्वोक्तगाथाचतुष्टयेन भाषितं व्याख्यानं कृतं । कस्य संबंधित्वेन ? निश्चयनयस्य । क ? विषये ज्ञानदर्शनचारित्रे । **सुणु ववहारणयस्सय वत्तव्वं** इदानीं हे शिष्य ! श्रृणु समाकर्णय किं ? वक्तव्यं व्याख्यानं । कस्य संबंधित्वेन ? व्यवहारनयस्य । कस्य संबंधिव्यवहारः ? **से** तस्य पूर्वोक्तज्ञानदर्शनचारित्रत्रयस्य केन ? **समासेण** संक्षेपेण । इति निश्चयनय व्याख्यानमुख्यत्वेन सूत्रपंचकं गतं ।

अथ व्यवहारः कथ्यते—यथा येन प्रकारेण लोके परद्रव्यं कुड्यादिकं व्यवहारनयेन श्वेतयते श्वेतं करोति नच कुड्यादिपरद्रव्येण सह तन्मयी भवति । का ? कर्त्री श्वेतिका श्वेतमृत्तिका खटिका । केन कृत्वा श्वेतं करोति ? स्वकीयश्वेतभावेन । तथा तेन श्वेतमृत्तिकादृष्टांतेन परद्रव्यं घटादिकं ज्ञेयं वस्तु व्यवहारेण जानाति नच परद्रव्येण सह तन्मयो भवति । कोऽसौ ? कर्ता ज्ञातात्मा[1] । केन जानाति ? स्वकीय ज्ञानभावेनेति, प्रथमगाथा गता । तथैव च तेनैव श्वेतमृतिकादृष्टांतेन घटादिकं दृश्यं परद्रव्यं व्यवहारेण पश्यति न च परद्रव्येण सह तन्मयो भवति । कोऽसौ ? ज्ञातात्मा[2] । केन पश्यति ? स्वकीयदर्शनभावेनेति द्वितीयगाथा गता । तथैव च तेनैव श्वेतमृत्तिकादृष्टांतेन परिग्रहादिकं परद्रव्यं व्यवहारेण विरमति त्यजति न च परद्रव्येण सह तन्मयो भवति स कः ? कर्ता ज्ञातात्मा । केन कृत्वा त्यजति ? स्वकीयनिर्विकल्प समाधिपरिणामेनेति तृतीयगाथा गता । तथैव च तेनैव श्वेतमृत्तिकादृष्टांतेन जीवादिकं परद्रव्यं व्यवहारेण श्रद्धाति न च परद्रव्येण सह तन्मयो भवति । स कः ? कर्ता सम्यग्दृष्टिः । केन कृत्वा ? स्वकीय श्रद्धानपरिणामेनेति चतुर्थगाथा गता । **एसो ववहारस्स दु विणिच्छियो णाणदंसणचरित्ते भणिदो** भणितः कथितः कोऽसौ ? कर्मतापन्नः, एष प्रत्यक्षीभूतः, पूर्वोक्तगाथाचतुष्टयेन[3] निर्दिष्टो विनिश्चयः, व्यवहारानुयायी निश्चय इत्यर्थः । कस्य संबंधी ? व्यवहारनयस्य । क ? विषये ज्ञानदर्शनचारित्रत्रये ।

१ अत्र क. पुस्तके ज्ञानात्मेति पाठः । २ अत्रापि क. ज्ञानात्मेत्येव पाठः । ३ चतुष्टये पाठोयं ख. पुस्तके ।

अण्णेसु वि पज्जएसु एमेव णादव्वो इदमोदनादिकं मया भुक्तं, इदमहिविषकंटकादिकं त्यक्तं, इदं गृहादिकं कृतं, तत्सर्वं व्यवहारेण । निश्चयेन पुनः स्वकीयरागादिपरिणाम एव कृतो भुक्तश्च । एवमित्याद्यन्येष्वपि पर्यायेषु निश्चयव्यवहारनयविभागो ज्ञातव्य इति । यदि व्यवहारेण परद्रव्यं जानाति तर्हि निश्चयेन सर्वज्ञो न भवतीति पूर्वपक्षे परिहारमाह —यथा स्वकीय सुखादिकं तन्मयो भूत्वा जानाति तथा बहिर्द्रव्यं न जानाति तेन कारणेन व्यवहारः। यदि पुनः परकीयसुखादिकमात्मसुखादिवत्तन्मयो भूत्वा जानाति तर्हि यथा स्वकीयसंवेदने सुखी भवति तथा परकीयसुखदुःखसंवेदनकाले सुखी दुःखी च प्राप्नोति न च तथा । यद्यपि स्वकीयसुखसंवेदनापेक्षया निश्चयः, परकीयसुखसंवेदनापेक्षया व्यवहारस्तथापि छद्मस्थजनापेक्षया सोऽपि निश्चय एवेति । ननु सौगतोऽपि ब्रूते व्यवहारेण सर्वज्ञः, तस्य किमिति दूषणं दीयते भवद्भिरिति ? तत्र परिहारमाह—सौगतादिमते यथा निश्चयापेक्षया व्यवहारो मृषा, तथा व्यवहाररूपेणापि व्यवहारो न सत्य इति । जैनमते पुनर्व्यवहारनयो यद्यपि निश्चयापेक्षया मृषा तथापि व्यवहाररूपेण सत्य इति । यदि पुनर्लोकव्यवहाररूपेणापि सत्यो न भवति तर्हि सर्वोऽपि लोकव्यवहारो मिथ्या भवति, तथा सत्यतिप्रसंगः । एवमात्मा व्यवहारेण परद्रव्यं जानाति पश्यति निश्चयेन पुनः स्वद्रव्यमेवेति । तत एतदायाति ग्रामारामादि सर्वं खल्विदं ब्रह्म ज्ञेयवस्तु किमपि नास्ति यद् ब्रह्माद्वैतवादिनो वदंति तन्निषिद्धं । यदपि सौगतो[1] वदति ज्ञानमेव घटपटादिज्ञेयाकारेण परिणमति नच ज्ञानाद्भिन्नं ज्ञेयं किमप्यस्ति तदपि निराकृतं । कथं ? इति चेत् यदि ज्ञानं ज्ञेयरूपेण परिणमति तदा ज्ञानाभावः प्राप्नोति यदि वा ज्ञेयं ज्ञानरूपेण परिणमति तदा ज्ञेयाभावस्तथा सत्युभयशून्यत्वं, स च प्रत्यक्षविरोधः । एवं निश्चयव्यवहारव्याख्यानमुख्यतया समुदायेन सप्तमस्थले सूत्रदशकं[2] गतं ।

अथ निश्चयप्रतिक्रमणनिश्चयप्रत्याख्याननिश्चयालोचनपरिणतस्तपोधन एवाभेदेन निश्चयचारित्रं भवतीत्युपदिशति—

आत्मख्यातिः–सेटिकात्र तावच्छ्वेतगुणनिर्भरस्वभावं द्रव्यं तस्य तु व्यवहारेण श्वैत्यं कुड्यादिपरद्रव्यं । अथात्र कुड्यादेः परद्रव्यस्य श्वैत्यस्य श्वेतयित्री सेटिका किं भवति किं न भवतीति तदुभयतत्त्वसंबंधो मीमांस्यते—यदि सेटिका कुड्यादेर्भवति तदा यस्य यद्भवति तत्तदेव भवति यथात्मनो ज्ञानं भवदात्मैव भवतीति तत्त्वसबंधे जीवति सेटिका कुड्यादेर्भवंती कुड्यादिरेव भवेत् , एवं सति सेटिकायाः स्वद्रव्योच्छेदः । नच द्रव्यांतरसंक्रमस्य पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वाद्द्रव्यस्यास्त्युच्छेदः, ततो न भवति सेटिका कुड्यादेः । यदि न भवति सेटिका कुड्यादेस्तर्हि कस्य सेटिका भवति ? सेटिकाया एव सेटिका भवति । ननु कतरान्या सेटिका ? यस्याः सेटिका भवति ? न खल्वन्या सेटिका सेटिकायाः । किंतु स्वस्वाम्यंशावेवान्यौ । किमत्र साध्यं स्वस्वाम्यंशव्यवहारेण ? न किमपि । तर्हि न कस्यापि सेटिका, सेटिका सेटिकैवेति निश्चयः । यथा दृष्टांतस्तथायं दार्ष्टांतिकः । चेतयितात्र तावद्‌ज्ञानगुणनिर्भरस्वभावं द्रव्यं तस्य तु व्यवहारेण ज्ञेयं पुद्गलादि द्रव्यं । अथात्र पुद्गलादेः परद्रव्यस्य ज्ञेयस्य ज्ञायकश्चेतयिता किं भवति किं न भवतीति ? तदुभयतत्त्वसंबंधो मीमांस्यते । यदि चेतयिता पुद्गलादेर्भवति तदा यस्य यद्भवति तत्तदेव भवति यथात्मनो ज्ञानं भवदात्मैव भवति इति तत्त्वसंबंधे जीवति, चेतयिता पुद्गलादेर्भवन् पुद्गलादेरेव भवेत् एवं सति चेतयितुः स्वद्रव्योच्छेदः । नच द्रव्यांतरसंक्रमस्य पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वाद्द्रव्यस्यास्त्युच्छेदः । ततो न भवति चेतयिता पुद्गलादेः । यदि न भवति चेतयिता पुद्गलादेस्तर्हि कस्य चेतयिता भवति ? चेतयितुरेव चेतयिता भवति । ननु कतरोन्यश्चेतयिता चेतयितुर्यस्य चेतयिता भवति ? न खल्वन्यश्चेतयिता चेतयितुः, किंतु स्वस्वाम्यंशावेवान्यौ । किमत्र साध्यं स्वस्वाम्यंशव्यवहारेण ? न किमपि । तर्हि न कस्यापि ज्ञायकः । ज्ञायको ज्ञायक एवेति निश्चयः ।

किंच सेटिकात्र तावच्छ्वेतगुणनिर्भरस्वभावं द्रव्यं तस्य तु व्यवहारेण श्वैत्यं कुड्यादि परद्रव्यं । अथात्र कुड्यादेः परद्रव्यस्य श्वैतस्य[3] श्वेतयित्री सेटिका किं भवति किं न भवतीति ? तदुभयतत्त्वसंबंधो

१ सौगता वदंति इति ख. पुस्तके पाठः । २ सूत्रसप्तकं पाठोऽयं क. पुस्तके । ३ श्वैत्यस्य पाठोऽयं क. आत्मख्यातौ ।

मीमांस्यते । यदि सेटिका कुड्यादेर्भवति तदा यस्य यद्भवति तत्तदेव भवति यथात्मनो ज्ञानं भवदात्मैव भवतीति तत्त्वसंबंधे जीवति सेटिका कुड्यादेर्भवंती कुड्यादिरेव भवेत् एवं सति सेटिकायाः स्वद्रव्योच्छेदः । नच द्रव्यांतरसंक्रमस्य पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वादस्त्युच्छेदः । ततो न भवति सेटिका कुड्यादेः । यदि न भवति सेटिका कुड्यादेस्तर्हि कस्य सेटिका भवति ? सेटिकाया एव सेटिका भवति । ननु कतरान्या सेटिका सेटिकायाः यस्याः सेटिका भवति ? न खल्वन्या सेटिका सेटिकायाः किंतु स्वस्वाम्यंशावेवान्यौ । किमत्र साध्यं स्वस्वाम्यंशव्यवहारेण ? न किमपि । तर्हि न कस्यापि सेटिका सेटिका, सेटिकैवेति निश्चयः । यथायं दृष्टांतस्तथायं दार्ष्टांतिकः—चेतयितात्र तावद्दर्शनगुणनिर्भरस्वभावं द्रव्यं तस्य तु व्यवहारेण दृश्यं पुद्गलादि परद्रव्यं । अथात्र पुद्गलादेः परद्रव्यस्य दृश्यस्य दर्शकश्चेतयिता किं भवति किं न भवतीति ? तदुभयतत्त्वसंबंधो मीमांस्यते–यदि चेतयिता पुद्गलादेर्भवति तदा यस्य यद्भवति तत्तदेव भवति यथात्मनो ज्ञानं भवदात्मैव भवति इति तत्त्वसंबंधे जीवति चेतयिता पुद्गलादेर्भवन् पुद्गलादिरेव भवेत् एवं सति चेतयितुः स्वद्रव्योच्छेदः । नच द्रव्यांतरसंक्रमस्य पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वाद्द्रव्यस्यास्त्युच्छेदः ? ततो न भवति चेतयिता पुद्गलादेः। यदि न भवति चेतयिता पुद्गलादेःस्तर्हि कस्य चेतयिता भवति ? चेतयितुरेव चेतयिता भवति । ननु कतरोन्यश्चेतयिता चेतयितुर्यस्य चेतयिता भवति ? न खल्वन्यश्चेतयिता चेतयितुः किंतु स्वस्वाम्यंशावेवान्यौ। किमत्र साध्यं स्वस्वाम्यंशव्यवहारेण ? न किमपि । तर्हि न कस्यापि दर्शकः, दर्शको दर्शक एवेति निश्चयः ।

अपि च सेटिका तावच्छ्वेतगुणनिर्भरस्वभावं द्रव्यं तस्य तु व्यवहारेण श्वैत्यं कुड्यादि परद्रव्यं अथात्र। कुड्यादेः परद्रव्यस्य श्वैत्यस्य श्वेतयित्री सेटिका किं भवति किं न भवतीति ? तदुभयतत्त्वसंबंधो मीमांस्यते । यदि सेटिका कुड्यादेर्भवति तदा यस्य यद्भवति तत्तदेव भवति यथात्मनो ज्ञानं भवदात्मैव भवति इति तत्त्वसंबंधे जीवति सेटिका कुड्यादेर्भवंती कुड्यादिरेव भवेत् । एवं सति सेटिकायाः स्वद्रव्योच्छेदः । नच द्रव्यांतरसंक्रमस्य पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वाद्द्रव्यस्यास्त्युच्छेदः ? ततो न भवति सेटिका कुड्यादेः । यदि न भवति सेटिका कुड्यादेस्तर्हि कस्य सेटिका भवति ? सेटिकाया एव सेटिका भवति । ननु कतरान्या सेटिका सेटिकाया यस्याः सेटिका भवति ? न खल्वन्या सेटिका सेटिकायाः किंतु स्वस्वाम्यंशावेवान्यौ । किमत्र साध्यं स्वस्वाम्यंशव्यवहारेण ? न किमपि तर्हि न कस्यापि सेटिका, सेटिका सेटिकैवेति निश्चयः । यथायं दृष्टांतस्तथायं दार्ष्टांतिकः—चेतयितात्र तावद् ज्ञानदर्शनगुणनिर्भरपरापोहनात्मकस्वभावं द्रव्यं । तस्य तु व्यवहारेणापोह्यं पुद्गलादिपरद्रव्यं । अथात्र पुद्गलादेः परद्रव्यस्यापोह्यस्यापोहकः किं भवति किं न भवतीति ? तदुभयतत्त्वसंबंधो मीमांस्यते । यदि चेतयिता पुद्गलादेर्भवति तदा यस्य यद्भवति तत्तदेव भवति यथात्मनो ज्ञानं भवदात्मैव भवति इति तत्त्वसंबंधे जीवति चेतयिता पुद्गलादेर्भवन् पुद्गलादिरेव भवेत् । एवं सति चेतयितुः स्वद्रव्योच्छेदः । नच द्रव्यांतरसंक्रमस्य पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वाद्द्रव्यस्यास्त्युच्छेदः । ततो न भवति चेतयिता पुद्गलादेः । यदि न भवति चेतयिता पुद्गलादेस्तर्हि कस्य चेतयिता भवति ! चेतयितुरेव चेतयिता भवति । ननु कतरोऽन्यश्चेतयिता चेतयितुर्यस्य चेतयिता भवति ? न खल्वन्यश्चेतयिता चेतयितुः किंतु स्वस्वाम्यंशावेवान्यौ । किमत्र साध्यं स्वस्वाम्यंशव्यवहारेण ? न किमपि । तर्हि न कस्याप्यपोहकः, अपोहकोऽपोहक एवेति निश्चयः ।

यथा च सैव सेटिका श्वेतगुणनिर्भरस्वभावा स्वयं कुड्यादिपरद्रव्यस्वभावेनापरिणममाना कुड्यादिपरद्रव्यनिमित्तकेनात्मनः श्वेतगुणनिर्भरस्वभावस्य परिणामेनोत्पद्यमानमात्मस्वभावेन श्वेतयतीति व्यवह्रियते तथा चेतयितापि ज्ञानगुणनिर्भरस्वभावः स्वयं पुद्गलादिपरद्रव्यस्वभावेनापरिणममानः पुद्गलादिपरद्रव्यं चात्मस्वभावेनापरिणमयन् पुद्गलादिपरद्रव्यनिमित्तकेनात्मनो ज्ञानगुणनिर्भरस्वभावस्य परिणामेनोत्पद्यमानः पुद्गलादिपरद्रव्यं चेतयितृनिमित्तकेनात्मनः स्वभावस्य परिणामेनोत्पद्यमानमात्मनः स्वभावेन जानातीति व्यवह्रियते ।

किंच यथा च सेटिका श्वेतगुणनिर्भरस्वभावा स्वयं कुड्यादिपरद्रव्यस्वभावेनापरिणममाना कुड्यादिपरद्रव्यं चात्मस्वभावेनापरिणमयंती कुड्यादिपरद्रव्यनिमित्तकेनात्मनः श्वेतगुणनिर्भरस्वभावस्य परि-

णामेनोत्पद्यमाना कुड्यादिपरद्रव्यं सेटिकानिमित्तकेनात्मनः स्वभावस्य परिणामेनोत्पद्यमानमात्मनः स्वभावेन श्वेतयतीति व्यवह्रियते। तथा चेतयितापि दर्शनगुणनिर्भरस्वभावः स्वयं पुद्गलादिपरद्रव्यस्वभावेनापरिणममानः पुद्गलादिपरद्रव्यं चात्मस्वभावेनापरिणमयन् पुद्गलादिपरद्रव्यनिमित्तकेनात्मनो दर्शनगुणनिर्भरस्वभावस्य परिणामेनोत्पद्यमानः पुद्गलादिपरद्रव्यं चेतयितृनिमित्तकेनात्मनो दर्शनगुणनिर्भरस्वभावस्य परिणामेनोत्पद्यमानमात्मनः स्वभावेन पश्यतीति व्यवह्रियते।

अपि च—यथा च सैव सेटिका श्वेतगुणनिर्भरस्वभावा स्वयं कुड्यादिपरद्रव्यस्वभावेनापरिणममाना कुड्यादिपरद्रव्यं चात्मस्वभावेनापरिणामयंती कुड्यादिपरद्रव्यनिमित्तकेनात्मनः श्वेतगुणनिर्भरस्वभावस्य परिणामेनोत्पद्यमाना कुड्यादिपरद्रव्यं सेटिकानिमित्तकेनात्मनः स्वभावस्य परिणामेनोत्पद्यमानमात्मनः स्वभावेन श्वेतयतीति व्यवह्रियते। तथा चेतयितापि ज्ञानदर्शनगुणनिर्भरपरापोहनात्मकस्वभावः स्वयं पुद्गलादिपरद्रव्यस्वभावेनापरिणममानः पुद्गलादिपरद्रव्यं चात्मस्वभावेनापरिणामयन् पुद्गलादिपरद्रव्यनिमित्तकेनात्मनो ज्ञानदर्शनगुणनिर्भरपरापोहनात्मकस्वभावस्य परिणामेनोत्पद्यमानः पुद्गलादिपरद्रव्यं चेतयितृनिमित्तकेनात्मनः स्वभावस्य परिणामेनोत्पद्यमानमात्मनः स्वभावेनापोहतीति व्यवह्रियते। एवमयमात्मनो ज्ञानदर्शनचारित्रपर्यायाणां निश्चयव्यवहारप्रकारः। एवमेवान्येषां सर्वेषामपि पर्यायाणां दृष्टव्यः।

शुद्धद्रव्यनिरूपणार्पितमतेस्तत्त्वं समुत्पश्यतो नैकद्रव्यगतं चकास्ति किमपि द्रव्यांतरं जातुचित्।
ज्ञानं ज्ञेयमवैति यत्तु तदयं शुद्धस्वभावोदयः किं द्रव्यांतरचुंबनाकुलधियस्तत्त्वाच्च्यवंते जनाः ॥१०५॥
शुद्धद्रव्यस्वरसभवनात्किं स्वभावस्य शेष-मन्यद्द्रव्यं भवति यदि वा तस्य किं स्यात्स्वभावः।
ज्योत्स्नारूपं स्नपयति भुवं नैव तस्यास्ति भूमिर्ज्ञानं ज्ञेयं कलयति सदा ज्ञेयमस्यास्ति नैव ॥१०६॥
रागद्वेषद्वयमुदयते तावदेतन्न यावद् ज्ञानं ज्ञानं भवति न पुनर्बोध्यतां याति बोध्यं।
ज्ञानं ज्ञानं भवतु तदिदं न्यक्कृताज्ञानभावं भावाभावौ भवति तिरयन्येन पूर्णस्वभावः ॥१०७॥

कम्मं जं पुव्वकयं सुहासुहमणेयवित्थरविसेसं।
तत्तो णियत्तदे अप्पयं तु जो सो पडिक्कमणं ॥४०३॥
कम्मं जं सुहमसुहं जह्मिय भावेण वज्झदि भविस्सं।
तत्तो णियत्तदे जो सो पच्चक्खाणं हवे चेदा ॥४०४॥
जं सुहमसुहमुदिण्णं संपडिय अणेयवित्थरविसेसं।
तं दोसं जो[1] चेददि स खलु आलोयणं चेदा ॥४०५॥
णिच्चं पच्चक्खाणं कुव्वदि णिच्चंपि जो पडिक्कमदि।
णिच्चं आलोचेयदि सो हु चरित्तं हवदि चेदा ॥४०६॥

कर्म यत्पूर्वकृतं शुभाशुभमनेकविस्तरविशेषं।
तस्मान्निवर्तयत्यात्मानं तु यः स प्रतिक्रमणं ॥४०३॥
कर्म यच्छुभमशुभं यस्मिंश्च भावे बध्यते भविष्यत्।
तस्मान्निवर्तते यः स प्रत्याख्यानं भवति चेतयिता ॥४०४॥
यच्छुभमशुभमुदीर्णं संप्रति चानेकविस्तरविशेषं।
तं दोषं चेतयते स खल्वालोचनं चेतयिता ॥४०५॥

१ वेददि पाठोऽयं ख. पुस्तके।

नित्यं प्रत्याख्यानं करोति नित्यमपि यः प्रतिक्रामति ।
नित्यमालोचयति स खलु चरित्रं भवति चेतयिता ॥४०६॥

तात्पर्यवृत्तिः—णियत्तदे अप्पयंतु जो इहलोकपरलोकाकांक्षारूपख्यातिपूजालाभदृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षालक्षणनिदानबंधादिसमस्तपरद्रव्यालंबनोत्पन्नशुभाशुभसंकल्पविकल्परहिते शून्ये विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुभवनरूपाभेदरत्नत्रयात्मनिर्विकल्पपरमसमाधिसमुत्पन्नवीतरागसहजपरमानंदस्वभावसुखरसास्वादसमरसीभावपरिणामेन सालंबने भरितावस्थे केवलज्ञानाद्यनंतचतुष्टयव्यक्तिरूपस्य कार्यसमयसारस्योत्पादके कारणसमयसारे स्थित्वा यः कर्ता, आत्मानं कर्मतापन्नं निवर्तयति । कस्मात्सकाशात् ? कम्मं जं पुव्वकयं सुहासुहमणेयवित्थरविसेसं तत्तो शुभाशुभमूलोत्तरप्रकृतिभेदेनानेकविस्तरविस्तीर्णं पूर्वकृतं यत्कर्म तस्मात् सो पडिकमणं स पुरुष एवाभेदनयेन निश्चयप्रतिक्रमणं भवतीत्यर्थः । णियत्तदे जो अनंतज्ञानादिस्वरूपात्मद्रव्यसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुभूतिस्वरूपाभेदरत्नत्रयलक्षणे परमसामायिके स्थित्वा यः कर्ता आत्मानं निवर्तयति । कस्मात्सकाशात् ? कम्मं जं सुहमसुहं जह्मियभावेण वज्झदि भविस्सं तत्तो शुभाशुभानेकविस्तरविस्तीर्णं भविष्यत्कर्म यस्मिन्मिथ्यात्वादिरागादिपरिणामे सति बध्यते तस्मात् सो पच्चक्खाणं हवे चेदा स एवंगुणविशिष्टस्तपोधन एवाभेदनयेन निश्चयप्रत्याख्यानं भवतीति विज्ञेयं । जो वेददि नित्यानंदैकस्वभावशुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपाभेदरत्नत्रयात्मके सुखदुःखजीवितमरणादिविषये सर्वोपेक्षासंयमे स्थित्वा यः कर्ता वेदयत्यनुभवति जानाति । किं जानाति । जं यत्कर्म तं तत् । केन रूपेण ? दोसं दोषोयं मम स्वरूपं न भवति । कथंभूतं कर्म ? उदिण्णं उदयागतं । पुनरपि कथभूतं ? सुहमसुहं शुभाशुभं । पुनश्च किंरूपं ? अणेयवित्थरविसेसं मूलोत्तरप्रकृतिभेदेनानेकविस्तरविस्तीर्णं । संपडिय संप्रति काले खलु स्फुटं । सो आलोयणं चेदा स चेतयिता पुरुष एवाभेदनयेन निश्चयालोचनं भवतीति ज्ञातव्यं । णिच्चं पच्चक्खाणं कुव्वदि णिच्चंपि जो पडिकमदि णिच्चं अलोचेदिय निश्चयरत्नत्रयलक्षणे शुद्धात्मस्वरूपे स्थित्वा यः कर्ता पूर्वोक्तनिश्चयप्रत्याख्यानप्रतिक्रमणालोचनानुष्ठानानि नित्यं सर्वकालं करोति सोदु चरित्तं हवदि चेदा स चेतयिता पुरुष एवाभेदनयेन निश्चयचारित्रं भवति । कस्मात् ? इति चेत् शुद्धात्मस्वरूपे चरणं चारित्रमिति वचनात् । एवं निश्चयप्रतिक्रमणप्रत्याख्यानालोचनाचारित्रव्याख्यानरूपेणाष्टमस्थले गाथाचतुष्टयं गतं ।

अथेंद्रियमनोविषयेषु रागद्वेषौ मिथ्याज्ञानपरिणतमेव जीवं करोतीत्याख्याति—

आत्मख्यातिः – यः खलु पुद्गलकर्मविपाकभवेभ्यो भावेभ्यश्चेतयितात्मानं निवर्तयति स तत्कारणभूतं पूर्वकर्म प्रतिक्रामन् स्वयमेव प्रतिक्रमणं भवति । स एव तत्कार्यभूतमुत्तरं कर्म प्रत्याचक्षाणः प्रत्याख्यानं भवति । स एव वर्तमान कर्मविपाकमात्मनोऽत्यंतभेदेनोपलभमानः, आलोचना भवति । एवमयं नित्यं प्रतिक्रामन् , नित्यं प्रत्याचक्षाणो नित्यमालोचयंश्च पूर्वकर्मकार्येभ्य उत्तरकर्मकरणेभ्यो भावेभ्योत्यंतं निवृत्तः, वर्तमानं कर्मविपाकमात्मनोऽत्यंतभेदेनोपलभमानः स्वस्मिन्नेव खलु ज्ञानस्वभावे निरंतरचरणाच्चारित्रं भवति । चारित्रं तु भवन् स्वस्य ज्ञानमात्रस्य चेतनात् स्वयमेव ज्ञानचेतना भवतीति भावः ।

ज्ञानस्य संचेतनयैव नित्यं प्रकाशते ज्ञानमतीव शुद्धं ।
अज्ञानसंचेतनया तु धावन् बोधस्य शुद्धिं निरुणद्धि बंधः ॥१०८॥

णिंदिदसंथुदवयणाणि पोग्गला परिणमंति वहुगाणि ।
ताणि सुणिदूण रूसदि तूसदिय अहं पुणो भणिदो ॥४०७॥
पोग्गलदव्वं सदुत्तह परिणदं तस्स जदि गुणो अण्णो ।

तह्मा ण तुमं भणिदो किंचिवि कि रूससे अवुहो ॥४०८॥
असुहो सुहोव सद्दो ण तं भणदि सुणसु मंति सो चैव ।
णय एदि विणिग्गहिदुं सोदु विसयमागदं सद्दं ॥४०९॥
असुहं सुहं च रूवं ण तं भणदि पेच्छ मंति सो चेव ।
णय एदि विणिग्गहिदुं चक्खुविसयमागदं रूवं ॥४१०॥
असुहो सुहोय गंधो ण तं भणदि जिग्घ मंति सो चेव ।
णय एदि विणिग्गहिदुं घाणविसयमागदं गंधं ॥४११॥
असुहो सुहोय रसो ण तं भणदि रसय मंति सो चेव ।
णय एदि विणिग्गहिदुं रसणविसयमागदं तु रसं ॥४१२॥
असुहो सुहोय फासो ण तं भणदि फासमंति सो चेव ।
णय एदि विणग्गहिदुं कायविसयमागदं फासं ॥४१३॥
असुहो सुहोव गुणो ण तं भणदि वुज्झ मंति सो चेव ।
णय एदि विणिग्गहिदुं वुद्धिविसयमागदं तु गुणं ॥४१४॥
असुहं सुहं च दव्वं ण तं भणदि वुज्झमंति सो चेव ।
णय एदि विणग्गहिदुं वुद्धिविसयमागदं दव्वं ॥४१५॥
एवं तु जणि दव्वस्स उवसमेणेव गच्छदे मूढो ।
णिग्गहमणा परस्सय सयंच बुद्धिं सिवमपत्तो ॥४१६॥

निंदितसंस्तुतवचनानि पुद्गलाः परिणमंति बहुकानि ।
तानि श्रुत्वा रुष्यति तुष्यति च पुनरहं भणितः ॥४०७॥
पुद्गलद्रव्यं शब्दत्वपरिणतं तस्य यदि गुणोऽन्यः ।
तस्मान्न त्वां भणितः किंचिदपि किं रुष्यस्यबुद्धः ॥४०८॥
अशुभः शुभो वा शब्दः न त्वां भणति शृणु मामिति स एव ।
नचैति विनिर्ग्रहीतुं श्रोत्रविषयमागतं शब्दं ॥४०९॥
अशुभं शुभं वा रूपं न त्वां भणति पश्य मामिति स एव ।
नचैति विनिर्ग्रहीतुं चक्षुर्विषयमागतं रूपं ॥४१०॥
अशुभः शुभोवा गंधो न त्वां भणति जिघ्र मामिति स एव ।
नचैति विनिर्ग्रहीतुं घ्राणविषयमागतं गंधं ॥४११॥
अशुभः शुभो वा रसो न त्वां भणति रसय मामिति स एव ।
नचैति विनिर्ग्रहीतुं बुद्धिविषयमागतं तु रसं ॥४१२॥
अशुभः शुभोवा स्पर्शो न त्वां भणति स्पृश मामिति स एव ।

नचैति विनिर्ग्रहीतुं कायविषयमागतं तु स्पर्शं ॥ ४१३ ॥
अशुभः शुभो वा गुणो न त्वां भणति बुध्यस्व मामिति स एव ।
नचैति विनिर्ग्रहीतुं बुद्धिविषयमागतं तु गुणं ॥ ४१४ ॥
अशुभं शुभं वा द्रव्यं न त्वां भणति बुध्यस्व मामिति स एव ॥
नचैति विनिर्ग्रहीतुं बुद्धिविषयमागतं तु द्रव्यं ॥ ४१५ ॥
एवं तु ज्ञातद्रव्यस्य उपशमेनैव गच्छति मूढः ।
विनिर्ग्रहमनाः परस्य तु स्वयं च बुद्धिं शिवामप्राप्तः ॥ ४१६ ॥

तात्पर्यवृत्तिः— रूसदि तूसदिय एकेंद्रियविकलेंद्रियादिदुर्लभपरंपराक्रमेणातीतानंतकाले दृष्टश्रुतानुभूतमिथ्यात्वविषयकषायादिविभावपरिणामाधानतया अत्यंतदुर्लभेन कथंचित्कालादिलब्धिवशेन मिथ्यात्वादिसप्तप्रकृतीनां तथैव चरित्रमोहनीयस्य चोपशमक्षयोपशमक्षये सति षड्द्रव्यपंचास्तिकायसप्ततत्त्वनवपदार्थादिश्रद्धानज्ञानरागद्वेषपरिहाररूपेण भेदरत्नत्रयात्मकव्यवहारमोक्षमार्गसंज्ञेन व्यवहारकारणसमयसारेण साध्येन विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावशुद्धात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपाभेदरत्नत्रयात्मकनिर्विकल्पसमाधिरूपेणानंतकेवलज्ञानादिचतुष्टयव्यक्तिरूपस्य कार्यसमयसारस्योत्पादकेन निश्चयकारणसमयसारेण विना खल्वज्ञानिजीवो रुष्यति तुष्यति च । किं कृत्वा ? **सुणिऊण** श्रुत्वा । पुनः पश्चात् केन रूपेण ? **अहं भणिदो** अनेनाहं भणित इति । कानि श्रुत्वा ? **णिंदिदसंथुदवयणाणि** निंदितसंस्तुतवचनानि **ताणि** तानि । किं विशिष्टानि ? **पोग्गलापरिणमंति बहुगाणि** भाषावर्गणायोग्यपुद्गलाः कर्तारो यानि कर्मतापन्नानि बहुविधानि परिणमंति । ज्ञानी पुनर्व्यवहारमोक्षमार्गे निश्चयमोक्षमार्गभूतं पूर्वोक्तद्विविधकारणसमयसारं ज्ञात्वा बहिरंगेष्टानिष्टविषये रागद्वेषौ न करोतीति भावार्थः । **पुग्गलदव्वं सदुत्तहपरिणदं** भाषावर्गणायोग्यपुद्गलद्रव्यं कर्तृ स्नियस्वेति जीवस्त्वमिति रूपेण निंदितसंस्तुतब्दरूपत्वपरिणतं **तस्स जदि गुणो अण्णो** तस्य पुद्गलद्रव्यस्य शुद्धात्मस्वरूपाद्यदि गुणोऽन्यो भिन्नो जडरूपः, तर्हि जीवस्य किमायातं ? न किमपि । तस्यैवा ानिजीवस्य पूर्वोक्तव्यवहारकारणसमयसारनिश्चयसमयसारकारणरहितस्य संबोधनं क्रियते । कथं ? इति चेत् यस्मान्निंदितसंस्तुतवचनेन पुद्गलाः परिणमंति **तह्मा ण तुमं भणिदो किंचिवि** तस्मात्कारणात्त्वं न भणितः किंचिदपि **किं रूससे अबुहो** किं रुष्यसे अबुध ! बहिरात्मान्निति । स चैवाज्ञानिजीवो व्यवहारनिश्चयकारणसमयसाराभ्यां रहितः पुनरपि संबोध्यते । हे अज्ञानिन् ! शब्दरूपगंधरसस्पर्शरूपा मनोज्ञामनोज्ञपंचेंद्रियविषयाः कर्तारः, त्वां कर्मतापन्नं किमपि न भणांति । किं न भणंति ? हे देवदत्त ! मां कर्मतापन्नं शृणु, मां पश्य, मां जिघ्र, मां स्वादय, मां स्पृशेति । पुनरप्यज्ञानी ब्रूते एते शब्दादयः कर्तारो मां किमपि न भणंति, परं किंतु मदीयश्रोत्रादिविषयस्थानेषु समागच्छंति ? आचार्या उत्तरमाहुः—हे मूढ ! नचायांति विनिर्गृहीतुं—एते शब्दादिपंचेंद्रियविषयाः । कथंभूताः संतः ? श्रोत्रेंद्रियादिस्वकीयस्वकीयविषयभावमागच्छंतः । कस्मात् ? इति चेत् वस्तुस्वभावादिति । यस्तु परमतत्त्वज्ञानी जीवः स पूर्वोक्तव्यवहारनिश्चयकारणसमयसाराभ्यां बाह्याभ्यंतररत्नत्रयलक्षणाभ्यां सहितः सन् मनोज्ञामनोज्ञशब्दादिविषयेषु समागतेषु रागद्वेषौ न करोति । किंतु स्वस्थभावेन शुद्धात्मस्वरूपमनुभवतीति भावार्थः । यथा पंचेंद्रियविषये मनोज्ञामनोज्ञेंद्रियसंकल्पवशेन रागद्वेषौ करोत्यज्ञानी जीवः । तथा परकीयगुणपरिच्छेदरूपे परद्रव्यपरिच्छेद्यरूपे च मनोविषयेऽपि रागद्वेषौ करोति तस्याज्ञानिजीवस्य पुनरपि संबोधनं क्रियते तद्यथा—परकीयगुणः शुभोऽशुभो वा चेतनोऽचेतनो वा । द्रव्यमपि परकीय कर्तृत्वं कर्मतापन्नं न भणति हे मनोबुद्धे हे अज्ञानिजनचित्त ! मां कर्मतापन्नं बुध्यस्व जानीहि । अज्ञानी वदति-एवं न ब्रूते किंतु मदीयमनसि परकीयगुणो द्रव्यं वा परिच्छित्तिसंकल्परूपेण स्फुरति प्रतिभाति । तत्रोत्तरं दीयते स चैव परकीयगुणः परकीयद्रव्यं वा मनोबुद्धिविषयमागतं विनिर्गृहीतुं नायाति । कस्मात् ? ज्ञेयज्ञायकसंबं-

धस्य निषेधयितुमशक्यत्वात् इति हेतोः—यद्रागद्वेषकरणं तदज्ञानं । यस्तु ज्ञानी स पुनः पूर्वोक्तव्यवहार-निश्चयकारणं समयसारं जानन् हर्षविषादौ न करोतीति भावार्थः । **एवं तु** एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मनोज्ञामनोज्ञशब्दादिपंचेंद्रियविषयस्य परकीयगुणद्रव्यरूपस्य मनोविषयस्य वा । कथंभूतस्य ? **जाणिदव्वस्स** ज्ञातद्रव्यस्य पंचेंद्रियमनोविषयभूतस्येत्यर्थः । तस्य पूर्वोक्तप्रकारेण स्वरूपं ज्ञात्वापि **उवसमेणेव गच्छदे मूढो** उपशमेनैव गच्छति मूढो बहिरात्मा स्वयं कथंभूतः ? **णिग्गहमणा** निग्रहमनाः निवारणबुद्धिः । कस्य संबंधित्वेन ? **परस्सय** परस्य पंचेंद्रियमनोविषयस्य । कथंभूतस्य ? परकीयशब्दादिगुणरूपस्य । पुनरपि कथंभूतस्य स्वकीयाविषयमागतस्य प्राप्तस्य । पुनरपि किं रूपश्चाज्ञानी जीवः । **सयं च बुद्धिं सिवमपत्तो स्वयं च** शुद्धात्मसंवित्तिरूपां बुद्धिमप्राप्तः । वीतरागसहजपरमानंदरूपं शिवशब्दवाच्यं सुखं चाप्राप्त इति । किंच यथायस्कांतोपलाकृष्टा सूची स्वस्थानात्प्रच्युत्यायस्कंतोपलपाषाणसमीपं गच्छति तथा शब्दादयश्चित्त-क्षोभरूपविकृतिकरणार्थं जीवसमीपं न गच्छंति । जीवोऽपि तत्समीपं न गच्छति किं तु स्वस्थाने स्वस्वरूपेणैव तिष्ठति । एवं वस्तुस्वभावे सत्यपि यदज्ञानी जीव उदसीनभावं मुक्त्वा रागद्वेषौ करोति तदज्ञानमिति ।

हे भगवन् पूर्वं बंधाधिकारे भणितं—

एवं णाणी सुद्धो ण सयं परिणमदि रायमादीहिं ।
राइज्जदि अण्णेहिं दु सो रत्तादिएहिं भावेहिं ॥ १ ॥

इत्यादि रागादीनामकर्ता ज्ञानी, परद्रव्यजनिता रागादयः इत्युक्तं । अत्र तु स्वकीयबुद्धिदोषजनिता रागादयः परेषां दूषणं नास्तीति पूर्वापरविरोधः ? । अत्रोत्तरमाह तत्र बंधाधिकारव्याख्याने ज्ञानिजीवस्य मुख्यत्वात् ज्ञानी तु रागादिभिर्न परिणमति तेन कारणेन परद्रव्यजनिता भणिताः । अत्र चाज्ञानिजीवस्य मुख्यता स चाज्ञानी जीवः स्वकीयबुद्धिदोषेण परद्रव्यनिमित्तमात्रमाश्रित्य रागादिभिः परिणमति, तेन कारणेन परेषां शब्दादिपंचेंद्रियविषयाणां दूषणं नास्तीति भणितं । ततः कारणात् पूर्वापरविरोधो नास्ति इति । एवं निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गभूतं निश्चयकारणसमयसारव्यवहारकारणसमयसारद्वयमजानन् सन्नज्ञानी जीवः स्वकीयबुद्धिदोषेण रागादिभिः परिणमति । परेषां शब्दादीनां दूषणं नास्तीति व्याख्यानमुख्यत्वेन नवमस्थले गाथादशकं गतं ।

अथ मिथ्यात्वरागादिपरिणतजीवस्याज्ञानचेतना केवलज्ञानादिगुणप्रच्छादकं कर्मबंधं जनयतीति प्रतिपादयति—

आत्मख्यातिः—यथेह बहिरर्थो घटादिः, देवदत्तो यज्ञदत्तमिव हस्ते गृहीत्वा 'मां प्रकाशय' इति स्वप्रकाशने न प्रदीपं प्रयोजयति । नच प्रदीपोप्ययःकांतोपलकृष्टायःसूचीवत् स्वस्थानात्प्रच्युत्य तं प्रकाशयितुमायाति । किं तु वस्तुस्वभावस्य परेणोत्पादयितुमशक्यत्वात् परमुत्पादयितुमशक्तत्वाच्च यथा तदसन्निधाने तथा तत्संनिधानेऽपि स्वरूपेणैव प्रकाशते । स्वरूपेणैव प्रकाशमानस्य चास्य वस्तुस्वभावादेव विचित्रां परिणतिमासादयन् कमनीयोऽकमनीयो वा घटपटादिर्न मनागपि विक्रियायै कल्पते । तथा बहिरर्थः शब्दो रूपं गंधो रसः स्पर्शो गुणद्रव्ये च देवदत्तो यज्ञदत्तमिव हस्ते गृहीत्वा मां शृणु मां पश्य मां जिघ्र मां रसय मां स्पर्श मां बुध्यस्वेति स्वज्ञाने नात्मानं प्रयोजयति । नचात्माप्ययःकांतोपलकृष्टायःसूचीवत् स्वस्थानात्प्रच्युत्य तान् ज्ञातुमायाति । किंतु वस्तुस्वभावस्य परेणोत्पादयितुमशक्यत्वात् परमुत्पादयितुमशक्तत्वाच्च यथा तदसान्निधाने तथा तत्सान्निधानेऽपि स्वरूपेणैव जानीते । स्वरूपेण जानतश्चास्य वस्तुस्वभावादेव विचित्रां परिणतिमासादयंतः कमनीया अकमनीया वा शब्दादयो बहिरर्था न मनागपि विक्रियायै कल्प्येरन् । एवमात्मा परं प्रति उदासीनो नित्यमेवेति वस्तुस्थितिः, तथापि यद्रागद्वेषौ तदज्ञानं ।

पूर्णैकाच्युतशुद्धबोधमहिमा बोधो न बोध्यादयं ।
यायात्कामपि विक्रियां तत इतो दीपः प्रकाश्यादिव ।

तद्वस्तुस्थितिबोधवंध्यधिषणा एते किमज्ञानिनो।
रागद्वेषमयीं भवंति सहजां मुंचत्युदासीनतां ॥ १०९॥

रागद्वेषविभावमुक्तमहसो नित्यं स्वभावस्पृशः पूर्वागामिसमस्तकर्मविकला भिन्नास्तदात्वोदयात्।
दूरारूढचारित्रवैभवबलाच्चंचच्चिदार्चिर्मयीं विंदन्ति स्वरसाभिषिक्तभुवनां ज्ञानस्य संचेतनां॥ ११०॥

वेदंतो कम्मफलं अप्पाणं जो दु कुणदि कम्मफलं।
सो तं पुणोवि वंधदि वीयं दुक्खस्स अट्ठविहं॥ ४१७॥
वेदंतो कम्मफलं मयेकदं जो दु मुणदि कम्मफलं।
सो तं पुणोवि वंधदि वीयं दुक्खस्स अट्ठ विहं॥ ४१८॥
वेदंतो कम्मफलं सुहिदो दुहिदो दु हवदि जो चेदा।
सो तं पुणोवि वंधदि वीयं दुक्खस्स अट्ठविहं॥ ४१९॥

वेदयमानः कर्मफलमात्मानं यस्तु करोति कर्मफलं।
स तत्पुनरपि बध्नाति बीजं दुःखस्याष्टविधं॥ ४१७॥
वेदयमानः कर्मफलं मया कृतं यस्तु जानाति कर्मफलं।
स तत्पुनरपि बध्नाति बीजं दुःखस्याष्टविधं॥ ४१८॥
वेदयमानः कर्मफलं सुखितो दुःखितश्च भवति चेतयिता।
स तत्पुनरपि बध्नाति बीजं दुःखस्याष्टविधं॥ ४१९॥

तात्पर्यवृत्तिः—ज्ञानाज्ञानभेदेन चेतना तावद्द्विविधा भवति। इयं तावदज्ञानचेतना गाथात्रयेण कथ्यते—उदयागतं शुभाशुभं कर्म वेदयन्ननुभवन् सन्नज्ञानिजीवः स्वस्थभावाद् भ्रष्टो भूत्वा मदीयं कर्मेति भणति। मया कृतं कर्मेति च भणति। स जीवः पुनरपि तदष्टविधं कर्म बध्नाति। कथंभूतं? बीजं कारणं। कस्य? दुःखस्य। इति गाथाद्वयेनाज्ञानरूपा कर्मभावचेतना व्याख्याता। कर्मचेतना कोऽर्थः? इति चेत् मदीयं कर्म मया कृतं कर्मेत्याद्यज्ञानभावेन—ईहापूर्वकमिष्टानिष्टरूपेण निरुपरागशुद्धात्मानुभूतिच्युतस्य मनोवचनकायव्यापारकरणं यत्, सा बंधकारणभूता कर्मचेतना भण्यते। उदयागतं कर्मफलं वेदयन् शुद्धात्मस्वरूपमचेतयन् मनोज्ञामनोज्ञेंद्रियविषयनिमित्तेन यः सुखितो दुःखितो वा भवति स जीवः पुनरपि तदष्टविधं कर्म बध्नाति। कथंभूतं? बीजं कारणं। कस्य? दुःखस्य। इत्येकगाथया कर्मफलचेतना व्याख्याता। कर्मफलचेतना कोऽर्थः? इति चेत् स्वस्थभावरहितेनाज्ञानभावेन यथा संभवं व्यक्ता, व्यक्तस्वभावेनेहापूर्वकमिष्टानिष्टविकल्परूपेण हर्षविषादमयं सुखदुःखानुभवनं यत्, सा बंधकारणभूता कर्मफलचेतना भण्यते। इयं कर्मचेतना कर्मफलचेतना द्विरूपापि त्याज्या बंधकारणत्वादिति। तत्र तयोर्द्वयोः कर्मचेतनाकर्मफलचेतनयोर्मध्ये पूर्वं तावन्निश्चयप्रतिक्रमण-निश्चयप्रत्याख्यान-निश्चयालोचनास्वरूपं यत्पूर्वं व्याख्यातं तत्र स्थित्वा शुद्धज्ञानचेतनाबलेन कर्मचेतनासंन्यासभावनां नाटयति। कर्मचेतनात्यागभावनां कर्मबंधविनाशार्थं करोतीत्यर्थः। तद्यथा—

यदमहमकार्षं यदहमचीकरं यदहं कुर्वंतमप्यन्यं प्राणिनं समन्वज्ञासिषं। केन? मनसा वाचा कायेन तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति षड्संयोगेनैकभंगः। यदहमकार्षं यदहमचीकरं यदहं कुर्वंतमप्यन्यं प्राणिनं समनुज्ञासिषं। केन मनसा वाचा तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति पंचसंयोगेन, एकैकापनयनेन भंगत्रयं भवति। संयोगेनेत्याद्यक्षसंचारेणैकोनपंचाशद्भंगा भवंतीति टीकाभिप्रायः। अथवा त एव सुखोपायेन कथ्यंते। कथं? इति चेत् कृतं कारितमनुमितमिति प्रत्येकं भंगत्रयं भवति। कृतकारितद्वयं कृतानुमतद्वयं कारितानुमत-

द्वयमिति द्विसंयोगेन च भंगत्रयं जातं । कृतकारितानुमतत्रयमिति संयोगेनैको भंग इति सप्तभंगी । तथैव मनसा वाचा कायेनेति प्रत्येकभंगत्रयं भवति । मनोवचनद्वयं मनःकायद्वयं वचनकायद्वयमिति द्विसंयोगेन भंगत्रयं जातं । मनोवचनकायत्रयमिति च त्रिसंयोगेनैको भंग इयमपि सप्तभंगी । कृतं मनसा सह, कृतं वाचा सह, कृतं कायेन सह, कृतं मनोवचनद्वयेन सह, कृतं मनःकायद्वयेन सह, कृतं वचनकायद्वयेन सह, कृतं मनोवचनकायत्रयेण सहेति कृते निरुद्धे विवक्षिते सप्तभंगी जाता यथा । तथा कारितेऽपि तथा—अनुमतेऽपि, तथा कृतकारितद्वयेऽपि, तथा कृतानुमतद्वयेऽपि, तथा कारितानुमतद्वयेऽपि, तथा कृतकारितानुमतत्रये चेति प्रत्येकमनेन क्रमेण सप्तभंगी योजनीया । एवं–एकोनपंचाशद्भंगा भवंतीति प्रतिक्रमणकल्पः समाप्तः ।

इदानीं प्रत्याख्यानकल्पः कथ्यते–तथाहि–यदहं करिष्यामि यदहं कारयिष्यामि यदहं कुर्वंतमप्यन्यं प्राणिनं समनुज्ञास्यामि । केन मनसा वाचा कायेन तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति पूर्ववत् षट्संयोगेनैको भंगः । यथा यदहं करिष्यामि यदहं कारयिष्यामि यदहं कुर्वंतमप्यन्यं प्राणिनं समनुज्ञास्यामि । केन ? मनसा वाचा चेति तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति पूर्ववदेकैकापनयनेन पंचसंयोगेन भंगत्रयं भवति । एवं पूर्वोक्तक्रमेण–एकोनपंचाशद्भंगा ज्ञातव्याः । इति प्रत्याख्यानकल्पः समाप्तः ।

इदानीमालोचनाकल्पः कथ्यते तद्यथा—यदहं करोमि यदहं कारयामि यदहं कुर्वंतमप्यन्यं प्राणिनं समनुजानामि । केन ? मनसा वाचा कायेनेति तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति पूर्ववत् षट्संयोगेनैकभंगः । तथा यदहं करोमि यदहं कारयामि यदहं कुर्वंतमप्यन्यं प्राणिनं समनुजानामि केन ? मनसा वाचेति तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति–एकैकापनयनेन पंचसंयोगेन भंगत्रयं भवति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण एकोनपंचाशद्भंगा ज्ञातव्याः । इत्यालोचनाकल्पः समाप्तः । कल्पः पर्व परिच्छेदोऽधिकारोऽध्यायः प्रकरणमित्याद्येकार्था ज्ञातव्याः । एवं निश्चयप्रतिक्रमण–निश्चयप्रत्याख्यान–निश्चयालोचनाप्रकारेण शुद्धज्ञानचेतनाभावनारूपेण गाथाद्वयव्याख्यानेन कर्मचेतनासन्यासभावना समाप्ता । इदानीं शुद्धज्ञानचेतनाभावनाबलेन कर्मफलचेतनासन्यासभावनां नाटयति करोतीत्यर्थः ।

तद्यथा–नाहं मतिज्ञानावरणीयकर्मफलं भुंजे । तर्हि किं करोमि ? शुद्धचैतन्यस्वभावमात्मानमेव संचेतये सम्यगनुभवे इत्यर्थः । नाहं श्रुतज्ञानावरणीयकर्मफलं भुंजे । तर्हि किं करोमि ? शुद्धचैतन्यस्वभावमात्मानमेव संचेतये । नाहमवधिज्ञानावरणीयकर्मफलं भुंजे । तर्हि किं करोमि ? शुद्धचैतन्यस्वभावमात्मानमेव संचेतये । नाहं मनःपर्ययज्ञानावरणीयफलं भुंजे । तर्हि किं करोमि ? शुद्धचैतन्यस्वभावमात्मानमेव संचेतये । नाहं केवलज्ञानावरणीयफलं भुंजे । किं तर्हि करोमि ? शुद्धचैतन्यस्वभावमात्मानमेव संचेतये इति पंचप्रकारज्ञानावरणीयरूपेण कर्मफलसंज्ञाभावना व्याख्याता । नाहं चक्षुर्दर्शनावरणीयफलं भुंजे । तर्हि किं करोमि ? शुद्धचैतन्यस्वभावमात्मानमेव संचेतये । एवं टीकाकथितक्रमेण—

पण णव दु अट्ठवीसा चउ तिय णउ दीय दुण्णि पंचेव ।
वावण्णहीण वियसय पयडिविणासेण होंति ते सिद्धा ॥ १ ॥

इमां गाथामाश्रित्य अष्टचत्वारिंशदधिकशतप्रमितोत्तरप्रकृतीनां कर्मफलसन्यासभावना नाटयितव्या, कर्तव्येत्यर्थः । किंच जगत्त्रयकालत्रयसंबंधिमनोवचनकायकृतकारितानुमतख्यातिपूजालाभदृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षारूपनिधानबंधादिसमस्तपरद्रव्यालंबनोत्पन्नशुभाशुभसंकल्पविकल्परहितेन शून्येन चिदानंदैकस्वभावशुद्धात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपाभेदरत्नत्रयात्मकनिर्विकल्पसमाधिसंजातवीतरागसहजपरमानंदरूपसुखरसास्वादपरमसमरसीभावानुभवसालंबेन भरितावस्थेन केवलज्ञानाद्यनंतचतुष्टयव्यक्तिरूपस्य साक्षादुपादेयभूतस्य कार्यसमयसारस्योत्पादकेन निश्चयकारणसमयसाररूपेण शुद्धज्ञानचेतनाभावानावष्टंभेन कृत्वा कर्मचेतनासन्यासभावना कर्मफलचेतनासन्यासभावना च मोक्षार्थिना पुरुषेण कर्तव्येति भावार्थः । एवं गाथाद्वयं कर्मचेतनासन्यासभावनामुख्यत्वेन, गाथैका कर्मफलचेतनासन्यासभावनामुख्यत्वेनेति दशमस्थले गाथात्रयं गतं ।

अथेदानीं व्यवहारिकजीवादिनवपदार्थेभ्यो भिन्नमपि टंकोत्कीर्णज्ञायकैकपारमार्थिकपदार्थसंज्ञं गद्यपद्यादिविचित्ररचनारचितशास्त्रैः शब्दादिपंचेंद्रियविषयप्रभृतिपरद्रव्यैश्च शून्यमपि रागादिविकल्पोपाधिरहितं सदानंदैकलक्षणसुखं तरसास्वादेन भरितावस्थपरमात्मतत्त्वं प्रकाशयति ।

आत्मख्यातिः—ज्ञानादन्यत्रेदमहमिति चेतनं अज्ञानचेतना । सा द्विधा कर्मचेतना कर्मफलचेतना च । तत्र ज्ञानादन्यत्रेदमहं करोमीति चेतनं कर्मचेतना । ज्ञानादन्यत्रेदं वेदयेऽहमिति चेतनं कर्मफलचेतना । सा तु समस्तापि संसारबीजं । संसारबीजस्याष्टविधकर्मणो बीजत्वात् । ततो मोक्षार्थिना पुरुषेणाज्ञानचेतनाप्रलयाय सकलकर्मसन्यासभावनां सकलकर्मफलसन्यासभावनां च नाटयित्वा स्वभावभूता भगवती ज्ञानचेतनैवैका नित्यमेव नाटयितव्या ।

तत्र तावत्सकलकर्मफलसन्यासभावनां नाटयति—

कृतकारितानुमननैस्त्रिकालविषयं मनोवचनकायैः ।
परिहृत्यकर्म सर्वं परमं नैष्कर्म्यमवलंबे ॥ १११ ॥

यदहमकार्षं यदचीकरं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं मनसा वाचा च कायेन चेति तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति १ यदहमकार्षं यदचीकरं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं मनसा वाचा च तन्मे मिथ्या दुष्कृतमिति २ यदहमकार्षं यदचीकरं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं मनसा च कायेन चेति तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ३ यदहमकार्षं यदचीकरं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं वाचा च कायेन चेति तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ४ यदहमकार्षं यदचीकरं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं मनसा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ५ यदहमकार्षं यदचीकरं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं वाचा च तन्मे मिथ्या दुष्कृतामिति ६ यदहमकार्षं यदचीकरं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ७ यदहमकार्षं यदचीकरं मनसा वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ८ यदहमकार्षं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं मनसा च वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ९ यदहमचीकरं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं मनसा च वाचा च कायेन तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति १० यदहमकार्षं यदचीकरं मनसा च वाचा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ११ यदहमकार्षं यत्कुर्वतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं मनसा च वाचा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति १२ यदहमचीकरं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं मनसा च वाचा च तन्मे मिथ्या दुष्कृतमिति १३ यदहमकार्षं यदचीकरं मनसा कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति १४ यदहमकार्षं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं मनसा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति १५ यदहमचीकरं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं मनसा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति १६ यदहमकार्षं यदचीकरं वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति १७ यदहमकार्षं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति १८ यदहमचीकरं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति १९ यदहमकार्षं यदचीकरं मनसा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति २० यदहमकार्षं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं मनसा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति २१ यदहमचीकरं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं मनसा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति २२ यदहमकार्षं यदचीकरं वाचा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति २३ यदहमकार्षं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं वाचा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति २४ यदहमचीकरं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं वाचा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतं २५ यदहमकार्षं यदचीकरं कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति २६ यदहमकार्षं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतं २७ यदहमचीकरं यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं कायेन तन्मिथ्या मे दुष्कृतामिति २८ यदहमकार्षं मनसा च वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति २९ यदचीकरं मनसा च वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतं ३० यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं मनसा च वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ३१ यदहमकार्षं मनसा च वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ३२ यदहमचीकरं मनसा च वाचा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ३३ यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं मनसा च वाचा च तन्मिथ्या मे दुष्कृत-

मिति ३४ यदहमकार्षं मनसा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ३५ यदहमचीकरं मनसा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ३६ यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं मनसा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ३७ यदहमकार्षं वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ३८ यदहमचीकरं वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ३९ यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ४० यदहमकार्षं मनसा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतं ४१ यदहमचीकरं मनसा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतं ४२ यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं मनसा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ४३ यदहमकार्षं वाचा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ४४ यदहमचीकरं वाचा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ४५ तत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं वाचा च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ४६ यदहमकार्षं कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ४७ यदहमचीकरं कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ४८ यत्कुर्वंतमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ४९ ।

मोहाद्यदहमकार्षं समस्तमपि कर्म तत्प्रतिक्रम्य ।
आत्मनि चैतन्यात्मनि निष्कर्मणि नित्यमात्मना वर्ते ॥ ११२ ॥

इति प्रतिक्रमणकल्पः समाप्तः ।

न करोमि न कारयामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि मनसा च वाचा च कायेन चेति १ न करोमि न कारयामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि मनसा च वाचा चेति २ न करोमि न कारयामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि वाचा च कायेन चेति ३ न करोमि न कारयामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि मनसा कायेन चेति ४ न करोमि न कारयामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि मनसा चेति ५ न करोमि न कारयामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि वाचा चेति ६ न करोमि न कारयामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि कायेन चेति ७ न करोमि न कारयामि मनसा च वाचा च कायेन चेति ८ न करोमि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि मनसा च वाचा च कायेन चेति ९ न कारयामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि मनसा च वाचा च कायेन चेति १० न करोमि न कारयामि मनसा च वाचा चेति ११ न करोमि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि मनसा च वाचा चेति १२ न कारयामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि मनसा च वाचा चेति १३ न करोमि न कारयामि मनसा च कायेन चेति १४ न करोमि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि मनसा च कायेन चेति १५ न कारयामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि मनसा च कायेन चेति १६ न करोमि न कारयामि वाचा च कायेन चेति १७ न करोमि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि वाचा च कायेन चेति १८ न कारयामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि वाचा च कायेन चेति १९ न करोमि न कारयामि मनसा चेति २० न करोमि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि मनसा चेति २१ न कारयामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि मनसा चेति २२ न करोमि न कारयामि वाचा चेति २३ न करोमि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि वाचा चेति २४ न कारयामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि वाचा चेति २५ न करोमि न कारयामि कायेन चेति २६ न करोमि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि कायेन चेति २७ न कारयामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि कायेन चेति २८ न करोमि मनसा च वाचा च कायेन चेति २९ न कारयामि मनसा च वाचा च कायेन चेति ३० न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि मनसा च वाचा च कायेन चेति ३१ न करोमि मनसा च वाचा च कायेन चेति ३२ न कारयामि मनसा च वाचा चेति ३३ न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि मनसा च वाचा चेति ३४ न करोमि मनसा च वाचा चेति ३५ न कारयामि मनसा च कायेन चेति ३६ न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि मनसा च कायेन चेति ३७ न करोमि वाचा च कायेन चेति ३८ न कारयामि वाचा च कायेन चेति ३९ न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि वाचा च कायेन चेति ४० न करोमि मनसा चेति ४१ न कारयामि मनसा चेति ४२ न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि मनसा चेति ४३ न करोमि वाचा चेति ४४ न कारयामि वाचा चेति ४५ न कुर्वंतमप्यन्यं सम-

---

१ न करोमि मनसा वाचा चेति संशोधितं ।

नुजानामि वाचा चेति ४६ न करोमि कायेन चेति ४७ न कारयामि कायेन चेति ४८ न कुर्वंतमप्यन्यं समनुजानामि कायेन चेति ४९ ।

मोहविलासविजृंभितमिदमुदयत्कर्म सकलमालोच्य ।
आत्मनि चैतन्यात्मनि निष्कर्माणि नित्यमात्मना वर्ते ॥ ११३ ॥

इत्यालोचनाकल्पः समाप्तः ॥

न करिष्यामि न कारयिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा च वाचा च कायेन चेति १ न करिष्यामि न कारयिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा च वाचा चेति २ न करिष्यामि न कारयिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा च कायेन चेति ३ न करिष्यामि न कारयिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि वाचा च कायेन चेति ४ न करिष्यामि न कारयिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा चेति ५ न करिष्यामि न कारयिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि वाचा चेति ६ न करिष्यामि न कारयिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि कायेन चेति ७ न करिष्यामि न कारयिष्यामि मनसा वाचा च कायेन चेति ८ न करिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा च वाचा च कायेन च ९ न कारयिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा च वाचा च कायेन चेति १० न करिष्यामि न कारयिष्यामि मनसा च वाचा चेति ११ न करिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा च वाचा चेति १२ न कारयिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा च वाचा चेति १३ न करिष्यामि न कारयिष्यामि मनसा च कायेन चेति १४ न करिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा च कायेन चेति १५ न करिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा च कायेन चेति १६ न करिष्यामि न कारयिष्यामि वाचा च कायेन चेति १७ न करिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा च कायेन चेति १८ न कारयिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि वाचा च कायेन चेति १९ न करिष्यामि न कारयिष्यामि मनसा चेति २० नं करिष्यामि न कुर्वंतमप्मन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा चेति २१ न कारयिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा चेति २२ न करिष्यामि न कारयिष्यामि वाचा चेति २३ न करिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि वाचा चेति २४ न कारयिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि वाचा चेति २५ न करिष्यामि न कारयिष्यामि कायेन चेति २६ न करिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि कायेन चेति २७ न कारयिष्यामि न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि कायेन चेति २८ न करिष्यामि मनसा वाचा कायेन चेति २९ न कारयिष्यामि मनसा वाचा कायेन चेति ३० न कुर्वंतमप्यन्यं जनं समनुज्ञास्यामि मनसा वाचा कायेन चेति ३१ न करिष्यामि मनसा वाचा चेति ३२ न कारयिष्यामि मनसा वाचा चेति ३३ न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा वाचा चेति ३४ न करिष्यामि मनसा च कायेन चेति ३५ न कारयिष्यामि मनसा च कायेन चेति ३६ न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा च कायेन चेति ३७ न करिष्यामि वाचा च कायेन चेति ३८ न कारयिष्यामि वाचा च कायेन चेति ३९ न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि वाचा च कायेन चेति ४० न करिष्यामि मनसा चेति ४१ न कारयिष्यामि मनसा चेति ४२ न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा चेति ४३ न करिष्यामि वाचा चेति ४४ न कारयिष्यामि वाचा चेति ४५ न कुर्वंतमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि वाचा चेति ४६ न करिष्यामि कायेन चेति ४७ न कारयिष्यामि कायेन चेति ४८ न कुर्वंतमप्मन्यं समनुज्ञास्यामि कायेन चेति ४९

प्रत्याख्याय भविष्यत्कर्म समस्तं निरस्तसंमोहः ।
आत्मनि चैतन्यात्मनि निष्कर्मणि नित्यमात्मना वर्ते ॥ ११४ ॥

इति प्रत्याख्यानकल्पः समाप्तः ।

समस्तमित्येवमपास्य कर्म त्रैकालिकं शुद्धनयावलंबी ।
विलीनमोहो रहितो विकारैश्चिन्मात्रमात्मानमथावलंबे ॥ ११५ ॥

अथ सकलकर्मफलसन्यासभावनां नाटयति ।

विगतस्तलं तु कर्म विषतरुफलानि मम भुक्तिमंतरेणैव ।
संचेतयेऽहमचलं चैतन्यात्मानमात्मानं ॥ ११६ ॥

नाहं मतिज्ञानावरणीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १ नाहं श्रुतज्ञानावरणीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये २ नाहमवधिज्ञानावरणीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ३ नाहं मनःपर्ययज्ञानावरणीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ४ नाहं केवलज्ञानावरणीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ५ नाहं चक्षुर्दर्शनावरणीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ६ नाहमचक्षुर्दर्शनावरणीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ७ नाहमवधिदर्शनावरणीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ८ नाहं केवलदर्शनावरणीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ९ नाहं निद्रादर्शनावरणीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १० नाहं निद्रानिद्रादर्शनावरणीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ११ नाहं प्रचलादर्शनावरणीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १२ नाहं प्रचलाप्रचलादर्शनावरणीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १३ नाहं स्त्यानगृद्धिदर्शनावरणीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १४ नाहं सातवेदनीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १५ नाहमसातवेदनीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १६ नाहं सम्यक्त्वमोहनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १७ नाहं मिथ्यात्वमोहनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १८ नाहं सम्यक्त्वमिथ्यात्वमोहनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १९ नाहं अनंतानुबंधिक्रोधकषायवेदनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये २० नाहं अप्रत्याख्यानावरणीयक्रोधकषायवेदनीयमोहनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये २१ नाहं प्रत्याख्यानावरणीयक्रोधवेदनीयमोहनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये २२ नाहं संज्वलनक्रोधकषायवेदनीयमोहनीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये २३ नाहमनंतानुबंधिमानकषायवेदनीयमोहनीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये २४ नाहमप्रत्याख्यानावरणीयमानकषायवेदनीयमोहनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये २५ नाहं प्रत्याख्यानावरणीयमानकषायवेदनीयमोहनीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये २६ नाहं संज्वलनमानकषायवेदनीयमोहनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये २७ नाहमनंतानुबंधिमायाकषायवेदनीयमोहनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये २८ नाहमप्रत्याख्यानावरणीयमायाकषायवेदनीयमोहनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मनमेव संचेतये २९ नाहं प्रत्याख्यानावरणीयमायाकषायवेदनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ३० नाहं संज्वलनमायाकषायवेदनीयमोहनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ३१ नाहमनंतानुबंधिलोभकषायवेदनीयमोहनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ३२ नाहमप्रत्याख्यानावरणीयलोभकषायवेदनीयमोहनीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचतये ३३ नाहं प्रत्याख्यानावरणीयलोभकषायवेदनीयमोहनीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ३४ नाहं संज्वलनलोभकषायवेदनीयमोहनीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ३५ नाहं हास्यनोकषायवेदनीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ३६ नाहं रतिनोकषायवेदनीयमोहनीयकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ३७ नाहमरतिनोकषायवेदनीयमोहनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ३८ नाहं शोकनोकषायवेदनीयमोहनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ३९ नाहं भयनोकषायवेदनीयमोहनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ४० नाहं जुगुप्सानोकषायवेदनीयमोहनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मान

१ मदखेदखापविनोदार्थः स्वापो. निद्रा. अस्या उपर्युपरि वृत्तिर्निद्रानिद्रा । २ या क्रिया, आत्मानं प्रचलयति सा प्रचला शोकमदश्रमादप्रातस्यापि नेत्रमात्रीविक्रियासूत्रिका सैव पुनरावर्त्यमाना प्रचलाप्रचला ।

मात्मानमेव संचेतये ४१ नाहं स्त्रीवेदनोकषायवेदनीयमोहनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ४२ नाहं पुंवेदनोकषायवेदनीयमोहनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ४३ नाहं नपुंसकवेदनोकषायवेदनीयमोहनीयफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ४४ नाहं नरकायुःफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव सचेतये ४५ नाहं तिर्यगायुः फलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ४६ नाहं मानुषायुःफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ४७ नाहं देवायुःफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ४८ नाहं नरकगतिनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ४९ नाहं तिर्यग्गतिनाम फलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ५० नाहं मनुष्यगतिनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ५१ नाहं देवगतिनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ५२ नाहमेकेंद्रियनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ५३ नाहं द्वींद्रियजातिनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ५४ नाहं त्रींद्रियजातिनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ५५ नाहं चतुरिंद्रियजातिनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव ? संचेतये ५६ नाहं पंचेंद्रियजातिनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ५७ नाहमौदारिकादिशरीरनामकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ५८ नाहं वैक्रियकशरीरनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ५९ नाहमाहारकशरीरनामकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ६० नाहं तैजसशरीनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ६१ नाहं कार्माणशरीरनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ६२ नाहमौदारिकशरीरांगोपांगनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ६३ नाहं वैक्रियकशरीरांगोपांगनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ६४ नाहमाहारकशरीरांगोपांगनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ६५ नाहमौदारिकशरीरबँधननामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ६६ नाहं वैक्रियकशरीरबँधननामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ६७ नाहमाहारकशरीरबंधननामकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ६८ नाहं तैजसशरीरबंधननामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ६९ नाहं कार्मणशरीरबंधननामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ७० नाहमौदारिकशरीरसंघातनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ७१ नाहं वैक्रियकशरीरसंघातनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ७२ नाहमाहारकशरीरसंघातनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ७३ नाहं तैजसशरीरसंघातनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ७४ नाहं कार्माणशरीरसंघातनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ७५ नाहं समचतुरसंस्थाननामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ७६ नाहं न्यग्रोधपरिमंडलसंस्थाननामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ७७ नाहं सातिसंस्थाननामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ७८ नाहं कुब्जसंस्थाननामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ७९ नाहं वामननामसंस्थाननामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ८० नाहं हुंडकसंस्थाननामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ८१ नाहं वज्रर्षभनाराचसहनननामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ८२ नाहं वज्रनाराचसहनननामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ८३ नाहं नाराचनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ८४ नाहमर्धनाराचसंहनननामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ८५ नाहं कीलिकासहनननामफलं भुंजे चैतन्यात्मान्मात्मानमेव संचेतये ८६ नाहमसंप्राप्तसंहनननामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ८७ नाहं स्निग्धस्पर्शनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ८८ नाहं सूक्ष्मस्पर्शनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ८९ नाहं शीतस्पर्शनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ९० नाहमुष्णस्पर्शनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ९१ नाहं गुरुस्पर्शनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ९२ नाहं लघुस्पर्शनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ९३ नाहं मृदुस्पर्शनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ९४ नाहं कर्कशस्पर्शनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ९५ नाहं मधुररसनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ९६ नाहमम्लरसनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ९७

नाहं तिक्तरसनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ९८ नाहं कटुकरसनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ९९ नाहं कषायरसनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १०० नाहं सुरभिनामगंधफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १०१ नाहमसुरभिनामगंधफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १०२ नाहं शुक्लवर्णनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमानमेव संचेतये १०३ नाहं रक्तवर्णनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १०४ नाहं पीतवर्णनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १०५ नाहं हरितवर्णनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १०६ नाहं कृष्णवर्णनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १०७ नाहं नरकगत्यानुपुर्वीनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १०८ नाहं तिर्यग्गत्यानुपुर्वीनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १०९ नाहं मनुष्यगत्यानुपुर्वीनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ११० नाहं देवगत्यानुपुर्वीनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १११ नाहं निर्माणनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ११२ नाहमगुरुलघुनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ११३ नाहमुपघातनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ११४ नाहं परघातनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ११५ नाहमातपनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ११६ नाहमुद्योतनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमानमेव संचेतये ११७ नाहमुच्छ्वासनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ११८ नाहं प्रशस्तविहायोगतिनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये ११९ नाहमप्रशस्तविहायोगतिनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १२० नाहं साधारणशरीरनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १२१ नाहं प्रत्येकनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १२२ नाहं स्थावरनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १२३ नाहं त्रसनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १२४ नाहं सुभगनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १२५ नाहं दुर्भगनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १२६ नाहं सुस्वरनामकर्मफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १२७ नाहं दुःस्वरनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १२८ नाहं शुभनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १२९ नाहमशुभनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १३० नाहं सूक्ष्मशरीरनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १३१ नाहं वादरशरीरनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचतये १३२ नाहं पर्याप्तनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १३३ नाहमपर्याप्तनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १३४ नाहं स्थिरनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १३५ नाहमस्थिरनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १३६ नाहमादेयनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १३७ नाहमनादेयनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १३८ नाहं यशःकार्तिनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १३९ नाहमयशःकीर्तिनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १४० नाहं तीर्थकरत्वनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १४१ नाहमुच्चैर्गोत्रनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १४२ नाहं नीचैर्गोत्रनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १४३ नाहं दानांतरायनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १४४ नाहं लोभांतरायनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १४५ नाहं भोगांतरायनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १४६ नाहमुपभोगांतरायनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १४७ नाहं वीर्यांतरायनामफलं भुंजे चैतन्यात्मानमात्मानमेव संचेतये १४८ ॥

निश्शेषकर्मफलसन्यसनान्ममैव सर्वक्रियांतरविहारनिवृत्तवृत्तेः ।
चैतन्यलक्ष्म भजतो भृशमात्मतत्त्वं कालावलीयमचलस्य वहत्वनंतं ॥ ११७ ॥

---

१ सर्व यत्क्रियांतरं शुद्धचेतनातिरिक्तविभावरूपं न तु विहरणं नाम शुद्धसंवित्तेः प्रत्वेन भवनं तस्मान्निवृत्ता वृत्तिर्ज्ञानचेतना यस्य तस्य तथाभूतस्येत्यर्थः ।

य: पूर्वभावकृतकर्मविषद्रुमाणां भुंक्ते फलानि न खलु स्वत एव तृप्त: ।
आपातकालरमणीयमुदर्करम्यं निष्कर्मशर्ममयमेति[1] दशांतरं स: ॥ ११८ ॥
अत्यंतं भावयित्वा विरतिमविरतं कर्मणस्तत्फलाच्च ।
प्रस्पष्टं नाटयित्वा प्रलपनमखिलाज्ञानसंचेतनाया: ॥
पूर्णं कृत्वा स्वभावं स्वरसपरिगतं ज्ञानसंचेतनां स्वां ।
सानंदं नाटयंत: प्रशमरसमित: सर्वकालं पिबंतु ॥ ११९ ॥
इत: पदार्थप्रथनावगुंठिता विना कृतेरेकमनाकुलं ज्वलत् ।
समस्तवस्तुव्यतिरेकनिश्चयात् विवेचितं ज्ञानमिहावतिष्ठते ॥ १२० ॥

[2]सत्थं णाणं ण हवदि जह्मा सत्थं ण याणदे किंचि ।
तह्मा अण्णं णाणं अण्णं सत्थं जिणा विंति ॥ ४२० ॥
सद्दो णाणं ण हवदि जह्मा सद्दो ण याणदे किंचि ।
तह्मा अण्णं णाणं अण्णं सद्दं जिणा विंति ॥ ४२१ ॥
रूवं णाणं ण हवदि जह्मा रूवं ण याणदे किंचि ।
तह्मा अण्णं णाणं अण्णं रूवं जिणा विंति ॥ ४२२ ॥
वण्णो णाणं ण हवदि जह्मा वण्णो ण याणदे किंचि ।
तह्मा अण्णं णाणं अण्णं वण्णं जिणा विंति ॥ ४२३ ॥
गंधो णाणं ण हवदि जह्मा गंधो ण याणदे किंचि ।
तह्मा णाणं अण्णं अण्णं गंधं जिणा विंति ॥ ४२४ ॥
ण रसो दु होदि णाणं जह्मा दु रसो अचेदणो णिच्चं ।
तह्मा अण्णं णाणं रसं च अण्णं जिणा विंति ॥ ४२५ ॥
फासो णाणं ण हवदि जह्मा फासो ण याणदे किंचि ।
तह्मा अण्णं णाणं अण्णं फासं जिणा विंति ॥ ४२६ ॥
कम्मं णाणं ण हवदि जह्मा कम्मं ण याणदे किंचि ।
तह्मा अण्णं णाणं अण्णं कम्मं जिणा विंति ॥ ४२७ ॥
[3]धम्मच्छिओ ण णाणं जह्मा धम्मो ण याणदे किंचि ।
तह्मा अण्णं णाणं अण्णं धम्मं जिणा विंति ॥ ४२८ ॥
[4]ण हवदि णाणमधम्मच्छिओ जं ण याणदे किंचि ।
तह्मा अण्णं णाणं अण्णमधम्मं जिणा विंति ॥ ४२९ ॥

---

१ स्वर्गादिसुखं हि कर्मजन्यं मोक्षे तु तदभावात् अनाकुलत्वलक्षणशर्मसद्भावाच्च निष्कर्मशर्ममयत्वमिति ।
२ सत्थमिति पाठ आत्मख्यातौ । ३ धम्मो णाणं ण हवइ पाठोयमात्मख्यातौ । ४ णाणमधम्मो ण हवई जह्मा धम्मोइण याणए किंचि, आत्मख्यातौ पाठः ।

कालोवि णत्थि णाणं जह्मा कालो ण याणदे किंचि ।
तह्मा ण होदि णाणं जह्मा कालो अचेदणो णिच्चं ॥४३०॥
आयासंपि य णाणं ण हवदि जह्मा ण याणदे किंचि ।
तह्मा अण्णायासं अण्णं णाणं जिणा विंति ॥ ४३१ ॥
[1]अज्भवसाणं णाणं ण हवदि जह्मा अचेदणं णिच्चं ।
तह्मा अण्णं णाणं अज्झवसाणं तहा अण्णं ॥ ४३२ ॥
जह्मा जाणदि णिच्चं तह्मा जीवो दु जाणगो णाणी ।
णाणं च जाणयादो अव्वदिरित्तं मुणेयव्वं ॥ ४३३ ॥
णाणं सम्मादिट्ठी दु संजमं सुत्तमंगपुव्वगयं ।
धम्माधम्मं च तहा पव्वजं अज्झवंति वुहा ॥ ४३४ ॥

शा[2]स्त्रं ज्ञानं न भवति यस्माच्छास्त्रं न जानाति किंचित् ।
तस्मादन्यज्ज्ञानमन्यच्छास्त्रं जिना वदंति ॥ ४२० ॥
शब्दो ज्ञानं न भवति यस्माच्छब्दो न जानाति किंचित् ।
तस्मादन्यज्ज्ञानमन्यं शब्दं जिना वदंति ॥ ४२१ ॥
रूपं ज्ञानं न भवति यस्माद्रूपं न जानाति किंचित् ।
तस्मादन्यज्ज्ञानमन्यद्रूपं जिना वदंति ॥ ४२२ ॥
वर्णो ज्ञानं न भवति यस्माद्वर्णो न जानाति किंचित् ।
तस्मादन्यज्ज्ञानमन्यं वर्णं जिना वदंति ॥ ४२३ ॥
गंधो ज्ञानं न भवति यस्माद्गंधो न जानाति किंचित् ।
तस्माज्ज्ञानमन्यदन्यं गंधं जिना वदंति ॥ ४२४ ॥
न रसस्तु भवति ज्ञानं यस्मात्तु रसो अचेतनो नित्यं ।
तस्मादन्यज्ज्ञानं रसं चान्यं जिना वदंति ॥ ४२५ ॥
स्पर्शो ज्ञानं न भवति यस्मात्स्पर्शो न जानाति किंचित् ।
तस्मादन्यज्ज्ञानमन्यं स्पर्शं जिना वदंति ॥ ४२६ ॥
कर्म ज्ञानं न भवति यस्मात्कर्म न जानाति किंचित् ।
तस्मादन्यज्ज्ञानमन्यत्कर्म जिना वदंति ॥ ४२७ ॥
धर्मास्तिकायो न ज्ञानं यस्माद्धर्मो न जानाति किंचित् ।
तस्मादन्यज्ज्ञानमन्यं धर्मं जिना वदंति ॥ ४२८ ॥
न भवति ज्ञानमधर्मास्तिकायो यस्मान्न जानाति किंचित् ।
तस्मादन्यज्ज्ञानमन्यमधर्मं जिना वदंति ॥ ४२९ ॥

१ णउभवसाणं णाणं अज्झवसाणं अचेदणं जह्मा पाठः खल्वयमात्मख्यातौ । २ संस्कृतच्छायाया अस्यास्तात्पर्यवृत्तिटीकायामप्युल्लेखः तस्यात्मख्यातिच्छाययैव गतार्थत्वान्नो पार्थक्येनोल्लेखस्तात्पर्यवृत्तौ कृतः ।

कालोऽपि नास्ति ज्ञानं यस्मात्कालो न जानाति किंचित् ।
तस्मान्न भवति ज्ञानं यस्मात्कालोऽचेतनो नित्यं ॥ ४३० ॥
आकाशमपि ज्ञानं न भवति यस्मान्न जानाति किंचित् ।
तस्मादन्यदाकाशमन्यज्ज्ञानं जिना वदंति ॥ ४३१ ॥
अध्यवसानं ज्ञानं न भवति यस्मादचेतनं नित्यं ।
तस्मादन्यज्ज्ञानमध्यवसानं तथान्यत् ॥ ४३२ ॥
यस्माज्जानाति नित्यं तस्माज्जीवस्तु ज्ञायको ज्ञानी ।
ज्ञानं च ज्ञायकादव्यतिरिक्तं ज्ञातव्यं ॥४३३॥
ज्ञानं सम्यग्दृष्टिं तु संयमं सूत्रमंगपूर्वगतं ।
धर्माधर्मं च तथा प्रव्रज्यामभ्युपयंति बुधाः ॥४३४॥

तात्पर्यवृत्तिः—न श्रुतं ज्ञानं–अचेतनत्वात् ततो ज्ञानश्रुतयोर्व्यतिरेकः। न शब्दो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानशब्दयोर्व्यतिरेकः। न रूपं ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानरूपयोर्व्यतिरेकः। न वर्णो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानवर्णयोर्व्यतिरेकः। न गंधो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानगंधयोर्व्यतिरेकः। न रसो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानरसयोर्व्यतिरेकः। न स्पर्शो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानस्पर्शयोर्व्यतिरेकः। न कर्म ज्ञानं अचेतनत्वात् ततो ज्ञानकर्मणोर्व्यतिरेकः। न धर्मो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानधर्मयोर्व्यतिरेकः। नाधर्मो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानाधर्मयोर्व्यतिरेकः। न कालो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानकालयोर्व्यतिरेकः। नाकाशं ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानाकाशयोर्व्यतिरेकः। नाध्यवसानं ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानाध्यवसानयोर्व्यतिरेकः। इत्येवं ज्ञानस्य सर्वैरेव परद्रव्यैः सह व्यतिरेकः निश्चयसाधितो दृष्टव्यः। अथ जीव एवैको ज्ञानं चेतनत्वात् ततो ज्ञानजीवयोरेवाव्यतिरेकः। नच जीवस्य स्वयं ज्ञानत्वात् ततो व्यतिरेकः कश्चनापि शंकनीयः। एवं सति ज्ञानमेव सम्यग्दृष्टिः, ज्ञानमेव संयमः, ज्ञानमेवांगपूर्वरूपं सूत्रं, ज्ञानमेव धर्माधर्मौ, ज्ञानमेव प्रव्रज्येति ज्ञानस्य जीवपर्यायैरपि सहाव्यतिरेकोनिश्चयसाधितो दृष्टव्यः।

अथैवं सर्वपरद्रव्यव्यतिरेकेण सर्वदर्शनादिजीवस्वभावाव्यतिरेकेण चातिव्याप्तिमव्याप्तिं च परिहरमाणमनादिविभ्रममूलं धर्माधर्मरूपं परसमयमुद्वम्य स्वयमेव प्रव्रज्यारूपमापाद्य दर्शनज्ञानचारित्रस्थितिस्वरूपं स्वसमयमवाप्य मोक्षमार्गमात्मन्येव परिणतं कृत्वा समवाप्तसंपूर्णविज्ञानघनभावं हानोपादानशून्यं साक्षात्समयसारभूतं परमार्थरूपं शुद्धज्ञानमेकमेवावस्थितं दृष्टव्यं।

अन्येभ्यो व्यतिरिक्तमात्मनियतं बिभ्रत्पृथग्वस्तुतामादानोज्झनशून्यमेतदमलं ज्ञानं तथावस्थितं।
मध्याद्यंतविभागमुक्तसहजस्फारप्रभाभास्वरः शुद्धज्ञानघनो यथास्य महिमा नित्योदितस्तिष्ठति ॥ २ ॥

उन्मुक्तमुन्मोच्यमशेषतस्तत्तथात्तमादेयमशेषतस्तत् यदात्मनः संहृतसर्वशक्तेः पूर्णस्य संधारणमात्मनीह।

तपश्चरणं नयन् केन नयेन एतत्सर्वं ज्ञानं मन्यते? इति चेत् मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायपर्यंतस्वकीयस्वकीयगुणस्थानयोग्यशुभाशुभशुद्धोपयोगाविनाभूतविवक्षिताशुद्धनिश्चयनयेनाशुद्धोपादानरूपेणेति। ततः स्थितं शुद्धपारिणामिकपरमभावग्राहकेण शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन शुद्धोपादानरूपेण जीवादिव्यावहारिक नवपदार्थेभ्योभिन्नमादिमध्यांतमुक्तमेकमखंडप्रतिभासमयं निजनिरंजनसहजशुद्धपरमसमयसाराभिधानं सर्वप्रकारोपादेयभूतं शुद्धज्ञानस्वभावं शुद्धात्मतत्त्वमेव श्रद्धेयं ज्ञेयं ध्यातव्यमिति। एवं व्यावहारिकनवपदार्थमध्ये भूतार्थनयेन शुद्धजीव एक एव वास्तवःस्थित इति व्याख्यानमुख्यत्वेन एकादशमस्थले पंचदश गाथा गताः।

किंच—मत्यादिसंज्ञानपंचकं पर्यायरूपं तिष्ठति शुद्धपारिणामिकभावस्तु द्रव्यरूपः। जीवपदार्थो हि न च केवलं द्रव्यं, न च पर्यायः, किंतु परस्परसापेक्षद्रव्यपर्यायधर्माधर्मभूतो धर्मी। तत्रेदानीं केन

धर्मेण मोक्षो भवतीति विचार्यते—केवलज्ञानं तावत्फलभूतमग्रे भविष्यति । अवधिमनःपर्ययज्ञानद्वयश्च रूपिष्ववधेः। तदनंतभागे मनः पर्ययस्य इति वचनात्-मूर्तविषयत्वादेव मूर्तः मोक्षकारणं न भवति। ततःसामर्थ्यादेव बहिर्विषयमतिज्ञानश्रुतज्ञानविकल्परहितत्वेन स्वशुद्धात्माभिमुखपरिच्छित्तिलक्षणं निश्चयनिर्विकल्पभावरूपमानसमतिज्ञानश्रुतज्ञानसंज्ञं पंचेंद्रियाविषयत्वेनातींद्रियं शुद्धपारिणामिकभावविषये तु या भावना तद्रूपं निर्विकारस्वसंवेदनशब्दवाच्यं संसारणां क्षायिकज्ञानाभावात् । क्षायोपशमिकमपि विशिष्टभेदं ज्ञानं मुक्तिकारणं न भवति कस्मात् ? इति चेत् समस्तमिथ्यात्वरागादिविकल्पोपाधिरहितस्वशुद्धात्मभावनोत्थपरमाह्लादैकलक्षण सुखामृतरसास्वादैकाकारपरमसमरसीभावपरिणामेन कार्यभूतस्यानंतज्ञानसुखादिरूपस्य मोक्षफलस्य विवक्षितैकशुद्धनिश्चयनयेन शुद्धोपादानकारणत्वादिति । तथा चोक्तं

भेदविज्ञानतः सिद्धाः सिद्धा ये किल के चन ।
तस्यैवाभावतो बद्धा बद्धा ये किल केचन ॥ १ ॥

अतः परमेवं सति शुद्धबुद्धैकस्वभावपरमात्मतत्त्वस्य देह एव नास्ति कथमाहारो भविष्यत्युपदिशति —

आत्मख्यातिः—न श्रुतं ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानश्रुतयोर्व्यतिरेकः । न शब्दो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानशब्दयोर्व्यतिरेकः। न रूपं ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानरूपयोर्व्यतिरेकः। न वर्णो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानवर्णयोर्व्यतिरेकः। न गंधो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानगंधयोर्व्यतिरेकः । न रसो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानरसयोर्व्यतिरेकः । न स्पर्शो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानस्पर्शयोर्व्यतिरेकः । न कर्म ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानकर्मणोर्व्यतिरेकः।न धर्मो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानधर्मयोर्व्यतिरेकः । नाधर्मो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानाधर्मयोर्व्यतिरेकः । न कालो ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानकालयोर्व्यतिरेकः । नाकाशं ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानाकाशयोर्व्यतिरेकः । नाध्यवसानं ज्ञानमचेतनत्वात् ततो ज्ञानाध्यवसानयोर्व्यतिरेकः । इत्येवं ज्ञानस्य सर्वैरेव परद्रव्यैः सह व्यतिरेकोनिश्चयसाधितो भवति । अथ जीव एवैको ज्ञानं चेतनत्वात् ततो ज्ञानजीवयोरेवाव्यतिरेकः, नच जीवस्य स्वयं ज्ञानत्वात्ततो व्यतिरेकःकश्चनापि शंकनीयः । एवं तु सति ज्ञानमेव सम्यग्दृष्टिः, ज्ञानमेव संयमः, ज्ञानमेवांगपूर्वरूपं सूत्रं, ज्ञानमेव धर्माधर्मौ, ज्ञानमेव प्रवृज्येति ज्ञानस्य जीवपर्यायैरपि सहाव्यतिरेकोनिश्चयसाधितो दृष्टव्यः ।

अथैवं सर्वद्रव्यव्यतिरेकेण सर्वदर्शनादिजीवस्वभावाव्यतिरेकेण वा अतिव्याप्तिमव्याप्तिं च परिहरमाणमनादिविभ्रममूलं धर्माधर्मरूपं परमसमयमुद्वम्य स्वयमेव प्रवृज्यारूपमापाद्य दर्शनज्ञानचरित्रस्थितित्वरूपं समयमवाप्य मोक्षमार्गमात्मन्येव परिणतं कृत्वा समवाप्तसंपूर्णविज्ञानघनभावं हानोपादानशून्यं साक्षात्समयसारभूतं शुद्धज्ञानमेकमेव स्थितं द्रष्टव्यं ।

अन्येभ्यो व्यतिरिक्तमात्मनियतं बिभ्रत्पृथग्वस्तुतामादानोज्झनशून्यमेतदमलं ज्ञानं तथावस्थितं ।
मध्याद्यंतविभागमुक्तसहजस्फारप्रभाभासुरः शुद्धज्ञानघनो यथास्य महिमा नित्योदितस्तिष्ठति ॥१२१॥

उन्मुक्तमुन्मोच्यमशेषतस्तत्तथात्तमादेयमशेषतस्तत् ।
यदात्मनः संहृतसर्वशक्तेःपूर्णस्य संधारणमात्मनीह ॥१२२॥

व्यतिरिक्तं परद्रव्यादेवं ज्ञानमवस्थितं ।
कथमाहारकं तत्स्याद्येतदेवाऽस्य शंक्यते ॥१२३॥

अत्ता जस्स अमुत्तो णहु सो आहारओ हवदि एवं ।
आहारो खलु मुत्तो जह्मा सो पुग्गलमओ दु ॥४३५॥
णवि सक्कदि घित्तुं जे णं मुंचदे चेव जं परं दव्वं ।
सो कोवि य तस्स गुणो पाउग्गिय विस्ससो वापि ॥४३६॥

१ नाजीवएवैको ज्ञानमचेतनत्वा ततो ज्ञानाजीवयोर्व्यतिरेकः ग पु. पाठः । २ अभिव्याप्य पाठोऽयं ख. पुस्तके । ३ णवि मोत्तुं जं परं दव्वं पाठोयमात्मख्यातौ ।

तह्मा दु जो विसुद्धो चेदा सो णेव गिह्नदे किंचि ।
णेव विमुंचदि किंचिवि जीवाजीवाणदव्वाणं ॥४३७॥

आत्मा यस्यामूर्तो न खलु स आहारको भवत्येवं ।
आहारः खलु मूर्तो यस्मात्स पुद्गलमयस्तु ॥४३५॥
नापि शक्यते गृहीतुं यन्न मुंचति चैव यत्परं द्रव्यं ।
स कोऽपि च तस्य गुणो प्रायोगिको वैस्रसो वापि ॥४३६॥
तस्मात्तु यो विशुद्धश्चेतयिता स नैव गृह्णाति किंचित् ।
नैव विमुंचति किंचिदपि जीवाजीवयोर्द्रव्ययोः ॥४३७॥

तात्पर्यवृत्तिः-अत्ता जस्स अमुत्तो आत्मा यस्य शुद्धनयस्याभिप्रायेण मूर्तो न भवति **णहु सो आहारगो हवदि एवं** स एवममूर्तत्वे सति हु स्फुटं तस्य शुद्धनयस्याभिप्रायेणाहारको न भवीत । **अहारो खलु मुत्तो** आहारः कथंभूतः ? खलु स्फुटं मूर्तः । **जह्मा सो पुग्गलमओ दु** यस्मात् स नोकर्माहारः पुद्गलमयः ।

सो कोविय तस्स गुणो स कोपि तस्य गुणोऽस्यात्मनः । **कथं ? पाउग्गिय विस्ससो वापि** प्रायोगिको वैस्रसिकश्चेति । प्रायोगिकः कर्मसंयोगजनितः । वैस्रसिकः स्वभावजः । येन गुणेन किं करोति ? **णवि सक्कदि घित्तुं जे ण मुंचिदुं चेव जं परं दव्वं** परद्रव्यमाहारादिकं गृहीतुं मोक्तुं च न शक्नोति । अहो भगवन् ? कर्मजनितप्रायोगिकगुणेन आहारं गृह्णंतस्ते कथमनाहारका भवंति इति । हे शिष्य ! भद्रमुक्तं त्वया परं किंतु निश्चयेन तन्मयो न भवनि स व्यवहारनयः । इदं तु निश्चयव्याख्यानमिति ।

तह्मादु जो विशुद्धो चेदा यस्मान्नियश्चयनयेनानाहारकः तस्मात्कारणात् यस्तु विशेषेण शुद्धो रागादिरहितश्चेतयितात्मा **सो णेव गिह्नदे किंचि णेव विमुंचदि किंचिवि जीवाजीवाणदव्वाणं** कर्माहार-नोकर्माहार-लेप्याहार-ओजआहार-मानसाहाररूपेण जीवाजीवद्रव्याणां मध्ये सचित्ताचित्ताहारं नैव किंचिद्गृह्णाति न मुंचति । ततः कारणान्नोकर्माहारमयशरीरं जीवस्वरूपं न भवति । शरीराभावे शरीर-मयद्रव्यलिंगमपि जीवस्वरूपं न भवति इति । एवं निश्चयेन जीवस्याहारो नास्ति, इति व्याख्यानमुख्यत्वेन द्वादशस्थले गाथात्रयं गतं ।

अथैवं विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावस्य परमात्मनो नोकर्माहाराद्यभावे सत्याहारमयदेहो नास्ति । देहाभावे देहमयद्रव्यलिंगं निश्चयेन मुक्तिकारणं न भवतीति प्रतिपादयति—

आत्मख्यातिः-ज्ञानं हि परद्रव्यं किंचिदपि न गृह्णाति न मुंचति प्रायोगिकगुणसामर्थ्यात् वैस्रसि-कगुणसामर्थ्याद्वा ज्ञानेन परद्रव्यस्य गृहीतुं मोक्तुं चाशक्यत्वात् । परद्रव्यं च न ज्ञानस्यामूर्तात्मद्रव्यस्य मूर्तपुद्गलद्रव्यत्वादाहारः ततो ज्ञानं नाहारकं भवत्यतो ज्ञानस्य देहो नाशंकनीयः ।

एवं ज्ञानस्य शुद्धस्य देह एव न विद्यते ।
ततो देहमयं ज्ञातुर्न लिंगं मोक्षकारणं ॥ १२४ ॥

पाखंडियलिंगाणि य गिहलिंगाणिय वहुप्पयाराणी ।
घित्तुं वदंति मूढा लिंगमिणं मोक्खमग्गोत्ति ॥ ४३८ ॥
णय होदि मोक्खमग्गो लिंगं जं देहणिम्ममा अरिहा ।
लिंगं मुइत्तु दंसणणाणचरित्ताणि सेवंति ॥४३९॥

पाखंडिलिंगानि च गृहलिंगानि च बहुप्रकाराणि ।
गृहीत्वा वदंति मूढा लिंगमिदं मोक्षमार्ग इति ॥ ४३८ ॥
न तु भवति मोक्षमार्गो लिंगं यद्देहनैर्ममका अर्हंतः ।
लिंगं मुक्त्वा दर्शनज्ञानचरित्राणि सेवंते ॥ ४३९ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—पाखंडिलिंगानि गृहस्थलिंगानि बहुप्रकाराणि गृहीत्वा वदंति मूढाः । किं वदंति ? इदं द्रव्यमयलिंगमेव मुक्तिकारणं । कथंभूताः संतः ? रागादिविकल्पोपाधिरहितं परमसमाधिरूपं भावलिंगमजानंतः **णय होदि मोक्खमग्गो लिंगं** भावलिंगरहितं द्रव्यलिंगं केवलं मोक्षमार्गो न भवति कस्मात् ? इति चेत्—**जं** यस्मात्कारणात् **देहणिम्ममा अरिहा** अर्हंतो भगवंतो देहनिर्ममाः संतः किं कुर्वंति ? **लिंगं मुइत्तु** लिंगाधारं यच्छरीरं तस्य शरीरस्य मन्ममत्वं तन्मनोवचनकायैर्मुक्त्वा । पश्चात् **दंसणणाणचरित्ताणि सेवंते** सम्यग्दर्शनज्ञानचरित्राणि तानि सेवंते भावयंतीत्यर्थः ।

अथैतदेव व्याख्यानं विशेषेण दृढयति ।

आत्मख्यातिः—केचिद्द्रव्यलिंगमज्ञानेन मोक्षमार्गं मन्यमानाः संतो मोहेन द्रव्यलिंगमेवोपाददते । तदप्यनुपपन्नं सर्वेषामेव भगवतामर्हद्देवानां शुद्धज्ञानमयत्वे सति द्रव्यलिंगाश्रयभूतशरीरममकारत्यागात् । तदाश्रितद्रव्यलिंगत्यागेन दर्शनज्ञानचरित्राणां मोक्षमार्गत्वेनोपासनस्य दर्शनात् ।

अथैतदेव साधयति

णवि एस मोक्खमग्गो पाखंडी गिहमयाणिं लिंगाणि ।
दंसणणाणचरित्ताणि मोक्खमग्गं जिणा विंति ॥ ४४० ॥

नाप्येष मोक्षमार्गः पाखंडिगृहमयानि लिंगानि ।
दर्शनज्ञानचरित्राणि मोक्षमार्गं जिना वदंति ॥ ४४० ॥

तात्पर्यवृत्तिः—**णवि एस मोक्खमग्गो** नवैष मोक्षमार्गः । एष कः ? **पाखंडिगिहमयाणि लिंगाणि** निर्विकल्पसमाधिरूपभावलिंगनिरपेक्षाणि रहितानि यानि पाखंडिगृहिमयानि द्रव्यलिंगानि । कथंभूतानि ? निर्ग्रंथकौपीनग्रहणरूपाणि बाहिरंगाकारचिह्नानि । तर्हि को मोक्षमार्गः ? इति चेत् **दंसणणाणचरित्ताणि मोक्खमग्गं जिणा विंति** शुद्धबुद्धैकस्वभाव एव परमात्मतत्त्वश्रद्धानज्ञानानुभूतिरूपाणि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गं जिना वदंति कथयंति ।

यत एवं—

आत्मख्यातिः - न खलु द्रव्यलिंगं मोक्षमार्गः शरीराश्रितत्वे सति परद्रव्यत्वात् । तस्माद्दर्शनज्ञानचारित्राण्येव मोक्षमार्गः, आत्माश्रितत्वे सति स्वद्रव्यत्वात् ।

यत एवं—

जह्मा जहित्तु लिंगे सागारणगारि एहिं वा गहिदे ।
दंसणणाणचरित्ते अप्पाणं जुंज मोक्खपहे ॥ ४४१ ॥

तस्मात्तु हित्वा लिंगानि सागारैरनगारिकैर्वा गृहीतानि ।
दर्शनज्ञानचारित्रे आत्मानं युंक्ष्व मोक्षपथे ॥ ४४१ ॥

तात्पर्यवृत्तिः—**तह्मा जहित्तु लिंगे सागारणगारि एहि वा गहिदे** यस्मात्पूर्वोक्तप्रकारेण सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गं जिनाः प्रतिपादयंति तस्मात्यक्त्वा कानि निर्विकारस्वसंवेदनरूपभाव-

१ चइत्तु अयमपि पाठः ।

लिंगरहितानि सागारानगारवर्गैः समूहैः-गृहीतानि बहिरंगाकारद्रव्यलिंगानि। पश्चात् किं कुरु ? **दंसणणाणचरित्ते अप्पाणं जुंज मोक्खपहे** हे भव्य ! आत्मानं योजय संबंधं कुरुष्व केवलज्ञानाद्यनंतचतुष्टयस्वरूपशुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपाभेदरत्नत्रयलक्षणे मोक्षपथे मोक्षमार्गे।

अथ निश्चयरत्नत्रयात्मकः शुद्धात्मानुभूतिलक्षणो मोक्षमार्गो मोक्षार्थिना पुरुषेण सेवितव्य इत्युपदिशति—

आत्मख्यातिः-यतो द्रव्यलिंगं न मोक्षमार्गः, ततः समस्तमपि द्रव्यलिंगं त्यक्त्वा दर्शनज्ञानचारित्रे चैव मोक्षमार्गत्वात् आत्मा योक्तव्य इति सूत्रानुमतिः।

दर्शनज्ञानचारित्रत्रयात्मा तत्त्वमात्मनः।
एक एव सदा सेव्यो मोक्षमार्गो मुमुक्षुणा ॥१२९॥

मुक्खपहे अप्पाणं ठवेहि वेदयदि झायहि तं चेव।
तत्थेव विहर णिच्चं माविरहसु अण्णदव्वेसु ॥ ४४२ ॥

मोक्षपथे आत्मानं स्थापय वेदय ध्याय हि तं चैव।
तत्रैव विहर नित्यं मा विहार्षीरन्यद्रव्येषु ॥ ४४२ ॥

तात्पर्यवृत्तिः-मोक्खपहे अप्पाणं ठवेहि हे भव्य ! आत्मानं स्थापय क ? शुद्धज्ञानदर्शनस्वभावात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपाभेदरत्नत्रयस्वरूपे मोक्षपथे। **वेदयहि** तमेव मोक्षपथं चेतयस्व परमसमरसीभावेन अनुभवस्व **झायहि तं चेव** तमेव ध्याय निर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा भावय। **तत्थेव विहर णिच्चं** तत्रैव विहर वर्तनापरिणतिं कुरु। नित्यं सर्वकालं। **माविहरसु अण्णदव्वेसु** दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षारूपनिदानबंधादिपरद्रव्यालंबनोत्पन्नशुभाशुभसंकल्पविकल्पेषु मा विहार्षीः, मा गच्छ मा परिणतिं कुर्विति।

अथ सहजशुद्धपरमात्मानुभूतिलक्षणभावलिंगरहिता ये द्रव्यलिंगे ममतां कुर्वंति तेऽद्यापि समयसारं न जानंतीति प्रकाशयति—

आत्मख्यातिः—आ संसारात्परद्रव्ये रागद्वेषादौ नित्यमेव स्वप्रज्ञादोषेणावतिष्ठमानमपि स्वप्रज्ञागुणेनैव ततो व्यावर्त्य दर्शनज्ञानचारित्रेषु नित्यमेवावस्थापयंति निश्चितमात्मानं। तथा चिंतांतरनिरोधेनात्यंतमेकाग्रो भूत्वा दर्शनज्ञानचारित्राण्येव ध्यायस्व। तथा सकलकर्मकर्मफलचेतनासंन्यासेन शुद्धज्ञानचेतनामयोभूत्वा दर्शनज्ञानचारित्राण्येव चेतयस्व। तथा द्रव्यस्वभाववशतः प्रतिक्षणविजृंभमाणपरिणामतया तन्मयपरिणामो भूत्वा दर्शनज्ञानचारित्रेष्वेव विहर। तथा ज्ञानरूपमेकमेवाचलितमवलंबमानो ज्ञेयरूपेणोपाधितया सर्वत एव प्रधावत्स्वपि परद्रव्येषु सर्वेष्वपि मनागपि मा विहार्षीः।

एको मोक्षपथो य एष नियतो दृग्ज्ञप्तिवृत्तात्मकस्तत्रैव स्थितिमेति यस्तमनिशं ध्यायेच्च तं चेतति।
तस्मिन्नेव निरंतरं विहरति द्रव्यांतराण्यस्पृशन् सोऽवश्यं समयस्य सारमचिरान्नित्योदयं विंदति ॥१२६॥
ये त्वेनं परिहृत्य संवृत्तिपथप्रस्थापितेनात्मना लिंगे द्रव्यमये च हंति ममतां तत्त्वावबोधच्युताः।
नित्योद्योतमखंडमेकमतुलालोकं स्वभावप्रभाप्राग्भारं समयस्य सारममलं नाद्यापि पश्यंति ते ॥१२७॥

पाखंडियलिंगेसु व गिहलिंगेसु व बहुप्पयारेसु।
कुव्वंति जे ममत्तिं तेहिं ण णादं समयसारं ॥ ४४३ ॥

पाखंडिलिंगेषु वा गृहिलिंगेषु वा बहुप्रकारेषु।
कुर्वंति ये ममतां तैर्न ज्ञातः समयसारः ॥ ४४३ ॥

---

१ तत्त्वज्ञानबहिर्भूता इत्यर्थः।

तात्पर्यवृत्तिः—पाखंडियलिंगेसु व गिहलिंगेसु व बहुप्पयारेसु कुव्वंति जे ममत्तिं वीतरागस्वसंवेदनज्ञानलक्षणभावलिंगरहितेषु निर्ग्रंथरूपपाखंडिद्रव्यलिंगेषु कौपीनचिह्नादिगृहस्थलिंगेषु बहुप्रकारेषु ये ममतां कुर्वंति **तेहि ण णादं समयसारं** जगत्त्रयकालत्रयवर्तिख्यातिपूजालाभमिथ्यात्वकामक्रोधादिसमस्तपरद्रव्यालंबनसमुत्पन्नशुभाशुभसंकल्पविकल्परहितः शून्यः चिदानंदैकस्वभावशुद्धात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपाभेदरत्नत्रयात्मनिर्विकल्पसमाधिसंजातवीतरागसहजापूर्वपरमाह्लादरूपसुखरसानुभवपरमसमरसीभावपरिणामेन सालंबनपूर्णकलशवद्भरितावस्थः केवलज्ञानाद्यनंतचतुष्टयव्यक्तिरूपस्य साक्षादुपादेयभूतस्य कार्यसमयसारस्योत्पादको योऽसौ निश्चयकारणसमयसारः स खलु तैर्न ज्ञात इति ।

अथ निर्विकारशुद्धात्मसंवित्तिलक्षणभावलिंगसहितं निर्ग्रंथयतिलिंगं कौपीनकरणादिबहुभेदसहितं गृहिलिंगं चेति द्वयमपि मोक्षमार्गो व्यवहारनयो मन्यते । निश्चयनयस्तु सर्वद्रव्यलिंगानि न मन्यत इत्याख्याति—

आत्मख्यातिः—ये खलु श्रमणोऽहं श्रमणोपासकोऽहमिति द्रव्यलिंगममकारेण मिथ्याहंकारं कुर्वंति तेऽनादिरूढव्यवहारविमूढाः प्रौढविवेकं निश्चयमनारूढाः परमार्थसत्यं भगवंतं समयसारं न पश्यंति ।

व्यवहारविमूढदृष्टयः परमार्थं कलयंति नो जनाः ।
तुषबोधविमुग्धबुद्धयः कलयंतीह तुषं न तंदुलं ॥ १२८ ॥
द्रव्यलिंगममंकारमीलितैः दृश्यते समयसार एव न ।
द्रव्यलिंगमिह यत्किलान्यतो ज्ञानमेकमिदमेव हि स्वतः ॥ १२९ ॥

ववहारिओ पुण णओ दोण्णिवि लिंगाणि भणदि मोक्खपहे ।
णिच्छयणओ दु णिच्छदि मोक्खपहे सव्वलिंगाणि ॥४४४॥

व्यावहारिकः पुनर्नयो द्वे अपि लिंगे भणति मोक्षपथे ।
निश्चयनयस्तु नेच्छति मोक्षपथे सर्वलिंगानि ॥ ४४४ ॥

तात्पर्यवृत्तिः--ववहारिओ पुण णओ दोण्णिवि लिंगाणि भणदि मोक्खपहे व्यावहारिकनयो द्वे लिंगे मोक्षपथे मन्यते । केन कृत्वा ? निर्विकारस्वसंवित्तिलक्षणभावलिंगस्य बहिरंगसहकारिकारणत्वेनेति । **णिच्छयणओ दु णेच्छदि मुक्खपहे सव्वलिंगाणि** निश्चयनयस्तु निर्विकल्पसमाधिरूपत्रिगुप्तिगुप्तबलेन अहं निर्ग्रंथलिंगी, कौपीनधारकोऽहमित्यादि मनसि सर्वद्रव्यविकल्पं रागादिविकल्पवन्नेच्छाति । कस्मात् ? स्वयमेव निर्विकल्पसमाधिस्वभावत्वात् इति ।

किंच—अहो शिष्य ! **पाखंडीलिंगाणि य** इत्यादि गाथा सप्तकेन द्रव्यलिंगं निषिद्धमेवेति त्वं मा जानाहि किं तु निश्चयरत्नत्रयात्मकनिर्विकल्पसमाधिरूपं भावलिंगरहितानां यतीनां संबोधनं कृतं । कथं ? इति चेत् अहो तपोधनाः ! द्रव्यलिंगमात्रेण संतोषं मा कुरुत किं तु द्रव्यलिंगाधारेण निश्चयरत्नत्रयात्मकनिर्विकल्पसमाधिरूपभावनां कुरुत ।

ननु भवदीयकल्पनेयं, द्रव्यलिंगनिषेधो न कृत इति ग्रंथे लिखितमास्ते **णय होदि मोक्खमग्गो लिंगमित्यादि** ? नैव **णयहोदि मोक्खमग्गो लिंग**मित्यादिवचनेन भवलिंगरहितं द्रव्यलिंगं निषिद्धं न च भावलिंगसहितं । कथं ? इति चेत् द्रव्यलिंगाधारभूतो योऽसौ देहस्तस्य ममत्वं निषिद्धं । नच द्रव्यलिंगं निषिद्धं । केन रूपेण ? इति चेत् पूर्वं दीक्षाकाले सर्वसंगपरित्याग एव कृतो न च देहत्यागः । कस्मात् ? देहधारणध्यानज्ञानानुष्ठानं भवति इति हेतोः । नच देहस्य पृथक्त्वं कर्तुमायाति शेषपरिग्रहवदिति । वीतरागध्यानकाले पुनर्मदीयो देहोऽहं लिंगीत्यादिविकल्पो व्यवहारेणापि न कर्तव्यः । देहनिर्ममत्वं कृतं कथं ज्ञायते ? इति चेत् **जं देह णिम्ममा अरिहा दंसणणाणचरित्ताणि सेवंते** इत्यादि वचनेनेति । न हि शालितंदुलस्य बहिरंगतुषे विद्यमाने सत्यभ्यंतरतुषस्य त्यागः कर्तुमायाति ।

अभ्यंतरतुषत्यागे सति बहिरंगतुषत्यागो नियमेन भवत्येव । अनेन न्यायेन सर्वसंगपरित्यागरूपे बहिरंग द्रव्यलिंगे सति भावलिंगं भवति न भवति वा नियमो नास्ति। अभ्यंतरे तु भावलिंगे सति सर्वसंगपरित्याग-रूपं द्रव्यलिंगं भवत्येवेति ।

हे भगवन् भावलिंगे सति बहिरंगं द्रव्यलिंगं भवतीति नियमो नास्ति **साहारणासाहारणे** त्यादि वचनादिति ? परिहारमाह-कोऽपि तपोधनो ध्यानारुढस्तिष्ठति तस्य केनापि दुष्टभावेन वस्त्रवेष्टनं कृतं । आभरणादिकं वा कृतं तथाप्यसौ निर्ग्रंथ एव । कस्मात् ? इति चेत् बुद्धिपूर्वकममत्वाभावात् पांड-वादिवत् । येऽपि घटिकाद्वयेन मोक्षं गता भरतचक्रवर्त्यादयस्तेऽपि निर्ग्रंथरूपेणैव । परं किंतु तेषां परिग्रह त्यागं लोका न जानंति स्तोककालत्वादिति भावार्थः । एवं भावलिंगरहितानां द्रव्यलिंगमात्रं मोक्ष कारणं न भवति । भावलिंगसहितानां पुनः सहकारिकारणं भवतीति व्याख्यानमुख्यत्वेन त्रयोदशस्थले गाथासप्तकं गतं ।

अत्राह शिष्यः—केवलज्ञानं शुद्धं छद्मस्थज्ञानं पुनरशुद्धं शुद्धस्य केवलज्ञानस्य कारणं न भवति । कस्मात् ? इति चेत्—

सुद्धं तु वियाणंतो सुद्धमेवप्पयं लहदि जीवो इति वचनात् इति ? नैवं छद्मस्थज्ञानस्य कथं-चिच्छुद्धाशुद्धत्वं । तद्यथा यद्यपि केवलज्ञानापेक्षया शुद्धं न भवति तथापि मिथ्यात्वरागादिरहितत्वेन वीतराग सम्यक्त्वचारित्रसहितत्वेन च शुद्धं । अभेदनयेन पुनः छद्मस्थानां संबंधि भेदज्ञानमात्मस्वरूपमेव ततः कारणात्तेनैकदेशव्यक्तिरूपेणापि सकलव्यक्तिरूपं केवलज्ञानं जायते नास्ति दोषः ।

अथ मतं सावरणत्वात्क्षायोपशमिकत्वाद्वा शुद्धं न भवति तर्हि मोक्षोऽपि नास्ति । कस्मात् ? छद्म-स्थानां ज्ञानं यद्यप्येकदेशेन निरावरणं तथापि केवलज्ञानापेक्षया नियमेन सावरणमेव क्षायोपशमिकमे-वेति । अथाभिप्रायः पारिणामिकभाव शुद्धः तेन मोक्षो भविष्यति तदपि न घटते । कस्मात् ? इति चेत् केवलज्ञानात्पूर्वं पारिणामिकभावस्य शक्तिमात्रेण शुद्धत्वं न व्यक्तिरूपेणेति—

तथाहि जीवत्वभव्यत्वाभव्यत्वरूपेण त्रिविधोहि पारिणामिकः। तत्र तावदभव्यत्वं मुक्तिकारणं न भवति यत्पुनर्जीवत्वभव्यत्वद्वयं तस्य द्वयस्य तु यदायं जीवो दर्शनचारित्रमोहिनीयोपशमक्षयोपशमक्षयलाभेन वीतरागसम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रत्रयेण परिणमति तदा शुद्धत्वं । तच्च शुद्धत्वं-औपशमिकक्षायोपशमिकक्षायि-कभावत्रयस्य संबंधि मुख्यवृत्त्या, पारिणामिकस्य पुनर्गौणत्वेनेति । तत्र शुद्धपारिणामिकस्य बंधमोक्षस्य कारणरहितत्वं पंचास्तिकायेऽनेन श्लोकेन भणितमास्ते—

मोक्षं कुर्वंति मिश्रौपशमिकक्षायिकाभिधाः ।
बंधमौदयिको भावो निष्क्रियः पारिणामिकः ॥ १ ॥

तत एव स्थितं निर्विकल्पशुद्धात्मपरिच्छित्तिलक्षणं वीतरागसम्यक्त्वचारित्राविनाभूतमभेदनयेन तदेव शुद्धात्मशब्दवाच्यक्षायोपशमिकमपि भावश्रुतज्ञानं मोक्षकारणं भवतीति । शुद्धपारिणामिकभावः पुनरेकदे-शव्यक्तिलक्षणायां कथंचिद्भेदाभेदरूपस्य द्रव्यपर्यायात्मकस्य जीवपदार्थस्य शुद्धभावनावस्थायां ध्येयभूत-द्रव्यरूपेण तिष्ठति नच ध्यानपर्यायरूपेण, कस्मात् ? ध्यानस्य विनश्वरत्वात् इति ।

अथेदं शुद्धात्मतत्त्वं निर्विकारस्वसंवेदनप्रत्यक्षेण भावयन्नात्मा परमाक्षयसुखं प्राप्नोतीत्युपदिशति—

आत्मख्यातिः - यः खलु श्रमणश्रमणोपासकभेदेन द्विविधं द्रव्यालिंगं भवति मोक्षमार्ग इति प्ररूपण-प्रकारः स केवलं व्यवहार एव न परमार्थस्तस्य स्वयमशुद्धद्रव्यानुभवनात्मकत्वे सति परमार्थत्वाभावात् । यदेव श्रमणश्रमणोपासकविकल्पानातिक्रांतं दृशिज्ञप्तिप्रवृत्तिमात्रं शुद्धज्ञानमेकमेवैकमिति निस्तुषसंचेतनं परमार्थः, तस्यैव स्वयं शुद्धद्रव्यानुभवात्मकत्वे सति परमार्थत्वात् ततो ये व्यवहारमेव परमार्थबुद्ध्या चेतयंते ते समयसारमेव न संचेतयंते । य एव परमार्थं परमार्थबुद्ध्या चेतयंते ते एव समयसारं चेतयंते ।

अलमलमतिजल्पैर्दुर्विकल्पैरनल्पैरयमिह परमार्थश्चिन्त्यतां नित्यमेकः ।
स्वरसविसरपूर्णज्ञानविस्फूर्तिमात्रान्न खलु समयसारादादुत्तरं किंचिदस्ति ॥ १२९ ॥

इदमेकं जगच्चक्षुरक्षयं याति पूर्णतां ।
विज्ञानघनमानंदमयमध्यक्षतां नयत् ॥१३०॥

जो समयपाहुडमिणं पठिदूणय अच्छतच्चदो णादुं ।
अच्छे ठाहिदि चेदा सो पावदि उत्तमं सुक्खं ॥१४५॥

यः समयसारप्राभृतमिदं पठित्वा अर्थतत्त्वतो ज्ञात्वा ।
अर्थे स्थास्यति चेतयिता स प्राप्नोत्युत्तमं सौख्यं ॥४४५॥

तात्पर्यवृत्तिः—श्री कुंदकुंदाचार्यदेवा समयसारग्रंथसमाप्तिं कुर्वंतः फलं दर्शयंति-तद्यथा-**जो समयपाहुणमिणं पठिदूणय** यः कर्ता समयप्राभृताख्यमिदं शास्त्रं पूर्वं पठित्वा न केवलं पठित्वा **अत्थ तच्चदो णादुं** ज्ञात्वा च कस्मात् ? ग्रंथार्थतः न केवलं ग्रंथार्थतः ? तत्त्वतो भावपूर्वेण **अत्थे ठाहिदि** पश्चादुपादेयरूपे शुद्धात्मलक्षणेऽर्थे निर्विकल्पसमाधौ स्थास्यति **चेदा सो पावदि उत्तमं सोक्खं** स चेतयितात्मा भाविकाले प्राप्नोति लभते । किं लभते ? वीतरागसहजापूर्वपरमाह्लादरूपं आत्मोपादानसिद्धं स्वयमतिशयवद्वीतबाधं विशालवृद्धिह्रासव्यपेतं विषयविरहितं निःप्रतिद्वंद्वभावं अन्यद्रव्यानपेक्षं निरुपमं, अमितं, शाश्वतं सर्वकालमुत्कृष्टानंतसारं परमसुखं सिद्धस्य जातमिति ।

अत्राह शिष्यः—हे भगवन् ! अतींद्रियसुखं निरंतरं व्याख्यातं भवद्भिस्तच्च जनैर्न ज्ञायते ? भगवानाह कोऽपि देवदत्तः स्त्रीसेवनाप्रभृतिपंचेंद्रियविषयव्यापाररहितप्रस्तावे निर्व्याकुलचित्तः, तिष्ठति स केनापि पृष्टः भो देवदत्त ! सुखेन तिष्ठसि त्वमिति ? तेनोक्तं सुखमस्तीति तत्सुखमतींद्रियं कस्मात् ? इति चेत् संसारिकसुखं पंचेंद्रियप्रभवं । यत्पुनरतींद्रियसुखं तत्पंचेंद्रियविषयव्यापाराभावेऽपि दृष्टं यत इदं तावत्सामान्येनातींद्रियसुखमुपलभ्यते । यत्पुनः पंचेंद्रियमनोभवसमस्तविकल्पजालरहितानां समाधिस्थ-परमयोगिनां स्वसंवेदनगम्यमतीन्द्रियसुखं तद्विशेषेणेति । यच्च मुक्तात्मनामतींद्रियसुखं तदनुमानगम्यमगम्यं च । तथाहि—मुक्तानामिंद्रियविषयव्यापाराभावेऽपि अतींद्रियसुखमस्तीति पक्षः । कस्मात् ? इति चेत् इदानीं तेन विषयव्यापारातीतनिर्विकल्पसमाधिरतपरममुनींद्राणां स्वसंवेद्यात्मसुखोपलब्धिरिति हेतुः । एवं पक्षहेतुरूपेण द्व्यंगमनुमानं ज्ञातव्यं । आगमे तु प्रसिद्धमेवात्मोपादानसिद्धमित्यादि वचनेन । अतः कारणात् अतींद्रियसुखे संदेहो न कर्तव्य इति । उक्तंच--

यद्देवमनुजाः सर्वे सौख्यमक्षार्थसंभवं ।
निर्विंशति निराबाधं सर्वाक्षप्रीणनक्षमं ॥ १ ॥
सर्वेणातीतकालेन यच्च भुक्तं महर्द्धिकं ।
भाविनो ये च भोक्ष्यंति स्वादिष्टं स्वांतरंजकं ॥ २ ॥
अनंतगुणिनं तस्मादत्यक्षं स्वस्वभावजं ।
एकस्मिन् समये भुक्तं तत्सुखं परमेश्वरः ॥ ३ ॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण विष्णुकर्तृत्वनिराकरणमुख्यत्वेन गाथासप्तकं । तदनंतरमन्यः करोति अन्यो-भुंक्ते—इति बौद्धमतैकांतनिराकरणमुख्यत्वेन गाथाचतुष्टयं । ततः परमात्मा रागादिभावकर्म न करोति इति सांख्यमतनिराकरणरूपेण सूत्रपंचकं । ततः परं कर्मैव सुखादिकं करोति न चात्मेति पुनरपि सांख्यमतैकांतनिराकरणमुख्यत्वेन गाथात्रयोदश । तदनंतरं चित्तस्थरागस्य घातः कर्तव्य-इत्यजानन्बहिरंग शब्दादिविषयाणां घातं करोमीति योऽसौ चिंतयति तत्संबोधनार्थं गाथासप्तकं । तदनंतरं द्रव्यकर्म व्यवहारेण करोति भावकर्म निश्चयेन करोतीति मुख्यत्वेन गाथासप्तकं । ततः परं ज्ञानं ज्ञेयरूपेण न परिणमति

इति कथनरूपेण सूत्रदशकं । तदनंतरं शुद्धात्मोपलब्धिरूपनिश्चयप्रतिक्रमणप्रत्याख्यानालोचनाचारित्रव्याख्यानमुख्यत्वेन सूत्रचतुष्टयं । तदनंतरं पंचेंद्रियविषयनिरोधकथनरूपेण सूत्रदशकं । तदनंतरं कर्मचेतनाकर्मफलचेतनाविनाशरूपेण मुख्यत्वेन गाथात्रयं । ततः परं शास्त्रेंद्रियविषयादिकं ज्ञानं न भवतीति प्रतिपादनरूपेण गाथापंचदश । ततः परं शुद्धात्मा कर्मनोकर्माहारादिकं निश्चयेन न गृह्णाति इति व्याख्यानमुख्यत्वेन गाथात्रयं । तदनंतरं शुद्धात्मभावनारूपं भावलिंगनिरपेक्षं द्रव्यलिंगं मुक्तिकारणं न भवतीति प्रतिपादनमुख्यत्वेन गाथासप्तकं । तदनंतरं मुख्यरूपफलदर्शनमुख्यत्वेन सूत्रमेकं ।

इति समयसारव्याख्यायां शुद्धात्मानुभूतिलक्षणायां तात्पर्यवृत्तौ समुदायेन
षडधिकनवतिगाथाभिस्त्रयोदशाधिकारैः समयसार—
चूलिकाभिधानो दशमाऽधिकारः समाप्तः—

आत्मख्यातिः—यः खलु समयसारभूतस्य भगवतः परमात्मनोऽस्य विश्वप्रकाशकत्वेन विश्वसमयस्य प्रतिपादनात् स्वयं शब्दब्रह्मायमाणं शास्त्रमिदमधीत्य विश्वप्रकाशनसमर्थपरमार्थभूतचित्प्रकाशरूपपरमात्मानं निश्चिन्वन् अर्थतस्तत्त्वतश्च परिच्छिद्य अस्यैवार्थभूतं भगवति एकस्मिन् पूर्णविज्ञानघने परमब्रह्मणि सर्वारंभेण स्थास्यति चेतयिता, स साक्षात्तत्क्षणाविजृंभमाणचिदेकरसनिर्भयस्वभावसुस्थितनिराकुलात्मरूपतया परमानंदशब्दवाच्यमुत्तममनाकुलत्वलक्षणं सौख्यं स्वयमेव भविष्यतीति ।

इतीदमात्मनस्तत्त्वं ज्ञानमात्रव्यवस्थितं ।
अखंडमेकमचलं स्वसंवेद्यमबाधितं ॥१३१॥

तात्पर्यवृत्तिः—

अत्र स्याद्वादसिद्ध्यर्थं वस्तुतत्त्वव्यवस्थितिः ।
उपायोपेयभावश्च मनाग्भूयोऽपि चिंत्यते ॥

चिंत्यते विचार्यते कथ्यते मनाक् संक्षेपेण भूयः पुनरपि काऽसौ ? वस्तुतत्त्वव्यवस्थितिः ? वस्तुतत्त्वस्य वस्तुतत्त्वस्वरूपस्य व्यवस्थितिर्व्याख्या । किमर्थं ? स्याद्वादशुद्ध्यर्थं स्याद्वादनिश्चयार्थं । अत्र समयसार व्याख्याने समाप्तिप्रस्तावेन केवलं वस्तुतत्त्वव्यवास्थितिश्चिंत्यते । उपायोपेयभावश्च । उपायो मोक्षमार्गः उपेयो मोक्ष इति ।

अतः परं स्याद्वादशब्दार्थः कः ?—इति प्रश्ने सत्याचार्या उत्तरमाहुः—**स्यात्कथंचित् विवक्षितप्रकारेणानेकांतरूपेण वदनं वादो जल्पः कथनं प्रतिपादनमिति स्याद्वादः** सच स्याद्वादो भगवतोऽर्हतः शासनमित्यर्थः । तच्च भगवतः शासनं किं करोति ? सर्वं वस्तु, अनेकांतात्मकमित्यनुशास्ति । अनेकांत इति कोऽर्थः ? इति चेत् एकवस्तुनि वस्तुत्वनिष्पादकं—अस्तित्वनास्तित्वद्वयादिस्वरूपं परस्परविरूद्धसापेक्षशक्तिद्वयं यत्तस्य प्रतिपादने स्यादनेकांतो भण्यते । सचानेकांतः किं करोति ? ज्ञानमात्रो योऽसौ भावो जीवपदार्थः शुद्धात्मा स तदतद्रूप एकानेकात्मकः सदसदात्मको नित्यानित्यादि स्वभावात्मको भवतीति कथयति । तथाहि ज्ञानरूपेण तद्रूपो भवति । ज्ञेयरूपेणातद्रूपो भवति । द्रव्यार्थिकनयेनैकः । पर्यायार्थिकनयेनानेकः । स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावचतुष्टयेन सद्रूपः । परद्रव्यक्षेत्रकालभावचतुष्टयेनासद्रूपः । द्रव्यार्थिकनयेन नित्यः । पर्यायार्थिकनयेनाऽनित्यः । पर्यायार्थिकनयेन: भेदात्मकः द्रव्यार्थिकनयेनाभेदात्मको भवतीत्यद्यानेकधर्मात्मक इति ।

तदेव स्याद्वादस्वरूपं तु समंतभद्राचार्यदेवैरपि भाणितमास्ते—

सदेकनित्यवक्तव्यास्तद्विपक्षाश्च ये नयाः ।
सर्वथेति प्रदुष्यंति पुष्यंति स्यादितीह ते ॥ १ ॥
सर्वथानियमत्यागी यदादृष्टमपेक्षकः ।
स्याच्छब्दस्तावके न्याये नान्येषामात्मविद्विषां ॥ २ ॥

अनेकांतोप्यनेकान्तः प्रमाणनयसाधनः ।
अनेकांतः प्रमाणात्ते तदेकांतोऽर्पितान्नयात् ॥ ३ ॥
धर्मिणोऽनंतरूपत्वं धर्माणां न कथंचन ।
अनेकांतोप्यनेकांत इति जैनमतं ततः ॥ ४ ॥

एवं कथंचिच्छब्देन वाचकस्यानेकांतात्मकवस्तुप्रतिपादकस्य स्याच्छब्दस्यार्थः संक्षेपेण ज्ञातव्यः । तत्रैवमनेकांतव्याख्यानेन ज्ञानमात्रभावो जीवपदार्थः एकानेकात्मको जातः । तस्मिन्नेकानेकात्मके जाते सति ज्ञानमात्रभावस्य जीवपदार्थस्य नयविभागेन भेदाभेदरत्नत्रयात्मकं निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गद्वय-रूपेणोपायभूतं साधकरूपं घटते । मोक्षरूपेण पुनरुपेयभूतं साध्यरूपं च घटत इति ज्ञातव्यं । अथ प्राभृताध्यात्मशब्दयोरर्थः कथ्यते । तद्यथा—यथा कोऽपि देवदत्तो राजदर्शनार्थं किंचित्सारभूतं वस्तु राज्ञे ददाति तत्प्राभृतं भण्यते । तथा परमात्माराधकपुरुषस्य निर्दोषिपरमात्मराजदर्शनार्थमिदमपि शास्त्रं प्राभृतं । कस्मात् ? सारभूतत्वात् इति प्राभृतशब्दस्यार्थः । रागादिपरद्रव्यनिरालंबनत्वेन निजशुद्धात्मनि विशुद्धाधारभूतेऽनुष्ठानमध्यात्मं । इदं प्राभृतशास्त्रं ज्ञात्वा किं कर्तव्यं ? सहजशुद्धज्ञानानंदैकस्वभावोऽहं निर्विकल्पोऽहं, उदासीनोऽहं निजनिरंजनशुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपनिश्चयरत्नत्रयात्मकनिर्वि-कल्पसमाधिसंजातवीतरागसहजानंदरूपसुखानुभूतिमात्रलक्षणेन स्वसंवेदनेन संवेद्यो गम्यः प्राप्यो भरिता-वस्थोऽहं । राग-द्वेष-मोह-क्रोध-मान-माया-लोभ-पचेंद्रियविषयव्यापार-मनोवचनकायव्यापार-भावकर्म-द्रव्य-कर्म-नोकर्म--ख्याति-पूजा-लाभ-दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षारूपनिदानमाया-मिथ्या-शल्यत्रयादिसर्वविभावप-रिणामरहितशून्योऽहं । जगत्त्रयेऽपि कालत्रयेऽपि मनोवचनकायैः कृतकारितानुमतैश्च शुद्धनिश्चयेन तथा सर्वजीवा । इति निरन्तरं भावना कर्तव्या ।

अत्र ग्रंथे प्रचुरेण पदानां संधिर्न कृता वाक्यानि च भिन्नाभिन्नानि कृतानि सुखबोधार्थं । तेन कारणेन लिंग-वचन-क्रिया-कारक-संधि-समास-विशेष्य-विशेषण-वाक्यसमाप्त्यादिकं दूषणं न ग्राह्यं विवेकिभिः । शुद्धात्मादितत्त्वप्रतिपादनविषये यदज्ञानात् किंचिद्विस्मृतं तदपि क्षमितव्यमिति ।

जय उरसि पउमणंदी जेण महातच्च पाहुणस्सेलो ।
बुद्धिसिरेणुद्धरिओ समप्पिओ भव्वलोयस्स ॥ १
जं से लीणा जीवा तरंति संसार सायरमणंतं ।
तं सव्वजीवसरणं णंदउ जिण सासणं सुइरं ॥ २ ॥

इति श्रीकुंदकुंददेवाचार्यविरचितसमसारप्राभृताभिधानग्रंथस्य संबंधिनी दशाधिकारैरेकोनचत्वारिंशदधिकगाथा शतचतुष्टयेन तात्पर्यवृत्तिः समाप्ता ॥

यश्चाभ्यस्यति संशृणोति पठति प्रख्यापयत्यादरात् ।
तात्पर्याख्यमिदं स्वरूपरसिकैः सर्वर्णितं प्राभृतं ।
सश्चद्रूपमलं विचित्रसकलं ज्ञानात्मकं केवलं ।
संप्राप्याग्रपदेऽपि मुक्तिललनारक्तः सदा वर्तते ॥

॥ इति सतात्पर्यवृत्तिसमयसारप्राभृतं समाप्तं ॥

अत्र स्याद्वादशुद्ध्यर्थं वस्तुतत्त्वव्यवस्थितिः ।
उपायोपेयभावश्च मनाग् भूयोऽपि चिंत्यते ॥ १ ॥

स्याद्वादो हि समस्तवस्तुतत्त्वसाधकमेवमेकमस्खलितं शासनमहत्सर्वज्ञस्य । स तु सर्वमनेकांतात्मकमित्य-नुशास्ति सर्वस्यापि वस्तुनोऽनेकांतस्वभावत्वात् । अत्र त्वात्मवस्तुनो ज्ञानमात्रतया अनुशास्यमानेऽपि न

तत्परिदोषः ज्ञानमात्रस्यात्मवस्तुनः स्वयमेवानेकांतत्वात् । तत्र यदेव तत्तदेवातत् यदेवैकं तदेवानेकं यदेव-सत्तदेवासत् यदेव नित्यं तदेवानित्यमित्येकवस्तुवस्तुत्वनिष्पादकं परस्परविरुद्धशक्तिद्वयप्रकाशनमनेकांतः । तत्स्वात्मकवस्तुनो ज्ञानमात्रत्वेऽप्यंतश्चकचकायमानज्ञानस्वरूपेण तत्त्वात्, बहिरुन्मिषदनंतज्ञेयतापन्नस्वरूपातिरिक्तपररुपेणातत्त्वात्, सहक्रमप्रवृत्तानंतचिदंशसमुदयरूपाविभागद्रव्येणैकत्वात्, अविभागैकद्रव्यव्याप्तसहक्रमप्रवृत्तानंतचिदंशरूपपर्यायैरनेकत्वात् स्वद्रव्यक्षेत्रकालभवभवनशक्तिस्वभाववत्त्वेन सत्त्वात् परद्रव्यक्षेत्रकालभवभवनशक्तिस्वभावत्त्वेनाऽसत्त्वात् अनादिनिधनाविभागैकवृत्तिपरिणतत्वेन नित्यत्वात्, क्रमप्रवृत्तैकसमयावच्छिन्नानेकवृत्त्यंशपरिणतत्वेनानित्यत्वात्तत्त्वमेकानेकत्वं सदसत्त्वं नित्यानित्यत्वं च प्रकाशत एव । ननु यदि ज्ञानमात्रत्वेऽपि आत्मवस्तुनः स्वयमेवानेकांतः प्रकाशते तर्हि किमर्थमर्हद्भिस्तत्साधनत्वेनाऽनुशास्यतेऽनेकांतः ?। अज्ञानिनां ज्ञानमात्रात्मवस्तुप्रसिद्ध्यर्थमिति ब्रूमः । न खलु-अनेकांतमंतरेण ज्ञानमात्रमात्मवस्त्वेव प्रसिद्ध्यति तथाहि इह हि स्वभावत एव बहुभावनिर्भरविश्वे सर्वभावानां स्वभावेनाद्वैतेऽपि द्वैतस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् समस्तमेव वस्तु स्वपररूपप्रवृत्तिव्यावृत्तिभ्यामुभयभावाध्यासितमेव । तत्र यदायं ज्ञानमात्रो भावः शेषभावैः सह स्वरसभरप्रवृत्तज्ञातृज्ञेयसंबंधतयाऽनादिज्ञेयपरिणमनात् ज्ञानत्वं पररूपेण प्रतिपद्याज्ञानी भूत्वा तमुपैति । तदा स्वरूपेण तत्त्वं द्योतयित्वा ज्ञातृत्वेन परिणमनाज्ज्ञानी कुर्वन्ननेकांत एव तमुद्गमयति १ । यदा तु **सर्वं वै खल्विदमात्मेति** अज्ञानत्वं ज्ञानस्वरूपेण प्रतिपद्य विश्वोपादानेनात्मानं नाशयति तदा पररूपेणातत्त्वं द्योतयित्वा विश्वाद्भिन्नं ज्ञानं दर्शयन् अनेकांत एव नाशयितुं न ददाति २। यदानेकज्ञेयाकारैः खंडितसकलैकज्ञानाकारो नाशमुपैति तदा द्रव्येणैकत्वं द्योतयन् अनेकांत एव तमुज्जीवयतीति ३ । यदा त्वेकज्ञानाकारोपादानायानेकज्ञेयाकारत्यागेनात्मानं नाशयति तदा पर्यायैरनेकत्वं द्योतयन् अनेकांत एव नाशयितुं न ददाति ४ । यदा ज्ञायमानपरद्रव्यपरिणमनाद् ज्ञातृद्रव्यं परद्रव्यत्वेन प्रतिपद्य नाशमुपैति तदा स्वद्रव्येण सत्त्वं द्योतयन् अनेकांत एव तमुज्जीवयति ५ । यदा तु सर्वद्रव्याणि अहमेवेति परद्रव्यं ज्ञातृद्रव्यत्वेन प्रतिपाद्यात्मानं नाशयति तदा परद्रव्येणासत्त्वं द्योतयन् अनेकांत एव नाशयितुं न ददाति ६ । यदा परक्षेत्रगतज्ञेयार्थपरिणमनात् परक्षेत्रेण ज्ञानं सत् प्रतिपद्य नाशमुपैति तदा स्वक्षेत्रेणास्तित्वं द्योतयन्ननेकांत एव तमुज्जीवयति ७। यदा तु स्वक्षेत्रे भवनाय परक्षेत्रे ज्ञेयाकारत्यागेन ज्ञानं तुच्छीकुर्वन्नात्मानं नाशयति तदा स्वक्षेत्र एव ज्ञानस्य परक्षेत्रगतज्ञेयाकारपरिणमनस्वभावत्वात्परक्षेत्रेण नास्तित्वं द्योतयन् अनेकांत एव नाशयितुं न ददाति । ८ । यदा पूर्वालंबितार्थविनाशकाले ज्ञानस्यासत्त्वं प्रतिपद्य नाशमुपैति तदा स्वकालेन सत्त्वं द्योतयन्ननेकांत एव तमुज्जीवयति । ९ । यदा त्वर्थालंबनकाल एव ज्ञानस्य सत्त्वं प्रतिपद्यात्मानं नाशयति तदा परकालेनासत्त्वं द्योतन्ननेकांत एव नाशयितुं न ददाति १०। यदा ज्ञायमानपरभावपरिणमनात् ज्ञायकभावं परभावत्वेन प्रतिपद्य नाशमुपैति तदा स्वभावेन सत्त्वं द्योतयन् अनेकांत एव तमुज्जीवयति ११ यदा तु सर्वे भावा अहमेवेति परभावं ज्ञायकभावत्वेन प्रतिपाद्यात्मानं नाशयति तदा परभावं द्योतयन्ननेकांत एव नाशयितुं न ददाति १२ यदाऽनित्यज्ञानविशेषैः खंडितनित्यज्ञानसामान्यो नाशमुपैति तदा ज्ञानसामान्यरूपेण नित्यत्वं द्योतयन्ननेकांत एव नाशयितुं न ददाति १३ यदा तु नित्यज्ञान सामान्योपादानायानित्यज्ञानविशेषत्यागेनात्मानं नाशयति तदा ज्ञानविशेषरूपेणानित्यत्वं द्योतयन्ननेकांत एवं तं नाशयितुं न ददाति १४ । भवंति चात्र श्लोकाः—

बाह्यार्थैः परिपातमुज्झितनिजप्रव्यक्तिरिक्तीभवद्विश्रांतं पररूप एव परितो ज्ञानं पशोः सीदति ।
यत्तत्तत्तदिह स्वरूपत इति स्याद्वादिनस्तत्पुनर्दूरान्मग्नघनस्वभावभरतः पूर्णः समुन्मज्जति ॥ १३२ ॥
विश्वं ज्ञानमिति प्रतर्क्य सकलं दृष्ट्वा स्वतत्त्वाशया भूत्वा विश्वमयः पशुः पशुरिव स्वच्छंदमाचेष्टते ।
तत्तत्तत्पररूपतो न तदिति स्याद्वाददर्शी पुनर्विश्वाद्भिन्नमविश्वविश्वपरितं तस्य स्वतत्त्वं स्पृशेत् ॥ १३३ ॥
बाह्यार्थग्रहणस्वभावभरतो विश्वग्विचित्रोल्लसज्ज्ञेयाकारविशीर्णशक्तिरभितस्त्रुटयन् पशुर्नश्यति ।
एकं द्रव्यतया सदाप्युदितया भेदभ्रमं ध्वंसयन्नेकं ज्ञानमबाधितानुभवनं पश्यत्यनेकांतवित् ॥१३४॥

१ यत्किमपि पाठः ख. पुस्तके ।

ज्ञेयाकारकलंकमेचकचितिप्रक्षालनं कल्पयन्नेकाकारचिकीर्षया स्फुटमपि ज्ञानं पशुर्नेच्छेति ।
वैचित्र्येप्यविचित्रतामुपगतं ज्ञानं स्वतः क्षालितं पर्यायस्तदनेकतां परिमृशन् पश्यत्यनेकांतवित् ॥१३५॥
प्रत्यक्षालिखितस्फुटस्थिरपरद्रव्यास्तितावंचितः स्वद्रव्यानवलोकनेन परितः शून्यः पशुर्नश्यति ।
स्वद्रव्यास्तितया निरूप्य निपुणं सद्यः समुन्मज्जता स्याद्वादी तु विशुद्धबोधमहसा पूर्णोभवन् जीवति॥१३६॥
सर्वद्रव्यमयं प्रपद्य पुरुषं दुर्वासनावासितः स्वद्रव्यभ्रमतः पशुः किल परद्रव्येषु विश्राम्यति ।
स्याद्वादी तु समस्तवस्तुषु परद्रव्यात्मना नास्तितां जानन्निर्मलशुद्धबोधमहिमा स्वद्रव्यमेवाश्रयेत् ॥१३७॥
भिन्नक्षेत्रनिषण्णबोध्यनियतव्यापारनिष्ठः सदा सीदत्येव बहिः पतंतमभितः पश्यन्पुमांसं पशुः ।
स्वक्षेत्रास्तितया निरुद्धरभसः स्याद्वादवेदी पुनस्तिष्ठत्यात्मनि खातबोध्यनियतव्यापारशक्तिर्भवन् ॥१३८॥
स्वक्षेत्रस्थितये पृथग्विधपरक्षेत्रस्थितार्थोज्झना तुच्छीभूय पशुःप्रणश्यति चिदाकारान्महार्थैर्वमन् ।
स्याद्वादी तु वसन् स्वधामिनि परक्षेत्रे विदन्नास्तितां त्यक्तार्थोऽपि न तुच्छतामनुभवत्याकारकर्षी परान्॥१३९॥
पूर्वालंबितबोध्यनाशसमये ज्ञानस्य नाशं विदन् सीदत्येव न किंचनापि कलयन्नत्यंततुच्छः पशुः ।
अस्तित्वं निजकालतोऽस्य कलयन् स्याद्वादवेदी पुनः पूर्णस्तिष्ठति बाह्यवस्तुषु मुहुर्भूत्वा विनश्यत्यपि॥१४०॥
अर्थालंबनकाल एव कलयन् ज्ञानस्य सत्त्वं बहिर्ज्ञेयालंबनलालसेन मनसा भ्राम्यन् पशुर्नश्यति ।
नास्तित्वं परकालतोऽस्य कलयन् स्याद्वादवेदी पुनस्तिष्ठत्यात्मनिखातनित्यसहजज्ञानैकपुंजीभवन् ॥१४१॥
विश्रांतः परभावभावकलनान्नित्यं बहिर्वस्तुषु नश्यत्येव पशुः स्वभावमहिमन्येकांतनिश्चेतनः ।
सर्वस्मान्नियतस्वभावभवनाज्ज्ञानाद्विभक्तोभवन् स्याद्वादी तु न नाशमेति सहजस्पष्टीकृतप्रत्ययः ॥१४२॥
अध्यास्यात्मनि सर्वभावभवनं शुद्धस्वभावच्युतः सर्वत्रापनिवारितो गतभयः स्वैरं पशुः क्रीडति ।
स्याद्वादी तु विशुद्ध एव लसति स्वस्य स्वभावं भरादारूढः परभावभावविरहव्यालोकनिष्कंपितः ॥१४३॥
प्रादुर्भावविरामसुद्रितवहन् ज्ञानांशनानात्मतानिर्ज्ञानात्क्षणभंगसंगपतितः प्रायः पशुर्नश्यति ।
स्याद्वादी तु चिदात्मना परिमृशंश्चिद्वस्तु नित्योदितं टंकोत्कीर्णघनस्वभावमहिमज्ञानं भवन् जीवति ॥१४४॥
टंकोत्कीर्णविशुद्धबोधविसराकारात्मतत्त्वाशया वांछत्युच्छलदच्छचित्परिणतेर्भिन्नः पशुः किंचन ।
ज्ञानं नित्यमनित्यता परिगमेऽप्यासादयत्युज्ज्वलं स्याद्वादी तदनित्यतां परिमृशंश्चिद्वस्तुवृत्तिक्रमात् ॥१४५॥

इत्यज्ञानविमूढानां ज्ञानमात्रं प्रसाधयन् ।
आत्मतत्त्वमनेकांतः स्वयमेवानुभूयते ॥ १४६ ॥
एवं तत्त्वव्यवस्थित्या स्वं व्यवस्थापयन् स्वयं ।
आलंब्य शासनं जैनमनेकांतो व्यवस्थितः ॥ १४७ ॥

नन्वनेकांतमयस्यापि किमर्थमत्रात्मनो ज्ञानमात्रतया व्यपदेशः ? लक्षणप्रसिद्ध्या लक्ष्यप्रसिद्ध्यर्थं । आत्मनो हि ज्ञानं लक्षणं तदसाधारणगुणत्वात्तेन ज्ञानप्रसिद्ध्या तल्लक्ष्यस्यात्मनः प्रसिद्धिः । ननु किमनया लक्षणप्रसिद्ध्या लक्ष्यमेव प्रसाधनीयं नाप्रसिद्धलक्षणस्य लक्ष्यप्रसिद्धिः ? प्रसिद्धिलक्षणस्यैव तत्प्रसिद्धेः । ननु किं तल्लक्ष्यं यज्ज्ञानप्रसिद्ध्या ततो भिन्नं प्रसिद्ध्यति न ज्ञानाद्भिन्नं लक्ष्यं ज्ञानात्मनोर्द्रव्यत्वेनाप्रसिद्धत्वात् तर्हि किं कृतो लक्षणविभागः ? प्रसिद्धप्रासाध्यमानत्वात् कृतः । प्रसिद्धं हि ज्ञानं ज्ञानमात्रस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात् तेन प्रसिद्धेन प्रसाध्यमानस्तदविनाभूतानंतधर्मसमुदयमूर्तिरात्मा ततो ज्ञानमात्राचलितनिखातया दृष्ट्या क्रमाक्रमप्रवृत्तं तदविनाभूतं-अनंतधर्मज्ञानं यद्यावल्लक्ष्यते तत्तावत्समस्तमेवैकः खल्वात्मा एतदर्थमेवात्रास्य ज्ञानमात्रतया व्यपदेशः ।

ननु क्रमाक्रमप्रवृत्तानंतधर्ममयस्यात्मनः कथं ज्ञानमात्रत्वं परस्परव्यतिरिक्तानंतधर्मसमुदायपरिणैतकज्ञप्तिमात्रभावरूपेण स्वयमेव भवनात् अत एवास्य ज्ञानमात्रैकभावांतःपातिन्योऽनंताः शक्तयः उत्प्लवंते । आत्मद्रव्यहेतुभूतचैतन्यमात्रभावधारणलक्षणा जीवत्वशक्तिः । अजडत्वात्मिका चितिशक्तिः । अनाकारोपयोगमयी दृष्टिशक्तिः । साकारोपयोगमयी ज्ञानशक्तिः । अनाकुलत्वलक्षणा सुखशक्तिः । स्वरूपनिर्वर्तनसामर्थ्यरूपा वीर्यशक्तिः । अखंडितप्रतापस्वातंत्र्यशालित्वलक्षणा प्रभुत्वशक्तिः । सर्वभावव्यापकैकरूपा विभुत्वशक्तिः । विश्वविश्वसामान्यभावपरिणात्ममयी सर्वदर्शित्वशक्तिः । विश्वविश्वविशेषभावपरिणात्मज्ञानमयी

सर्वज्ञत्वशक्तिः । नीरूपात्मप्रदेशप्रकाशमानलोकाकारमेचकोपयोगलक्षणा स्वच्छत्वशक्तिः । स्वयंप्रकाशमान विशदस्वसंवित्तिमयी प्रकाशशक्तिः । क्षेत्रकालानवच्छिन्नचिद्विलासात्मिकाऽसंकुचितविकाशत्वशक्तिः । अन्याक्रियमाणाऽन्याकारकैकद्रव्यात्मिका अकार्याकारणशक्तिः । परात्मनिमित्तकज्ञेयज्ञानाकारग्राहणग्रहणस्वभावरूपा परिणम्यपरिणामकत्वशक्ति । अन्यूनातिरिक्तस्वरूपनियतरूपा त्यागोपादानशून्यत्वशक्तिः । षट्स्थानपतितवृद्धिहानिपरिणतस्वरूपप्रतिष्ठत्वकारणविशिष्टगुणात्मिका—अगरूलघुत्वशक्तिः । क्रमाक्रमवृत्तिवृत्तित्वलक्षणोत्पादव्ययध्रुवत्वशक्तिः । द्रव्यस्वभावभूतध्रौव्यव्ययोत्पादलिंगितसदृशविसदृशरूपैकाऽस्तित्वमात्रमयी परिणामशक्तिः । कर्मबंधव्यपगमव्यंजितसहजस्पर्शादिशून्यात्मप्रदेशात्मिका अमूर्तत्वशक्तिः । सकलकर्मकृत ज्ञातृत्वमात्रातिरिक्तपरिणामकरणोपरमात्मिका अकर्तृत्वशक्तिः । सकलकर्मकृतज्ञातृत्वमात्रातिरिक्तपरिणामानुभवोपरमात्मिका अभोक्तृत्वशक्तिः । सकलकर्मोपरमप्रवृत्तात्मप्रदेशनैष्पंद्यरूपा निष्क्रियत्वशक्तिः । आसंसार संहरणविस्तरणलक्षितकिंचिदूनचरमशरीरपरिमाणावस्थितलोकाकाशसम्मितात्मावयवत्वलक्षणा नियतप्रदेशत्वशक्तिः । सर्वशरीरैकस्वरूपात्मिका स्वधर्मव्यापकत्वशक्तिः । विलक्षणानंतस्वभावभावितैकभावलक्षणानंत धर्मत्वशक्तिः । तदतद्रूपमयत्वलक्षणा विरुद्धधर्मशक्तिः । तद्रूपभवनरूपा तत्त्वशक्तिः । अतद्रूपाऽभवनरूपा अतत्त्वशक्तिः । अनेकपर्यायव्यापकैकद्रव्यमयत्वरूपा एकत्वशक्तिः । एकद्रव्यव्याप्यानेकपर्यायमयत्वरूपा अनेकत्वशक्तिः । भूतावस्थत्वरूपा भावशक्तिः । शून्यावस्थत्वरूपाऽभावशक्तिः । भवत्पर्यायभवनरूपा भावाभावशक्तिः । अभवत्पर्यायाऽभवनरूपाऽभावभावशक्तिः । कारकानुगतक्रियाभिनिष्क्रांतभवनमात्रमयी भावशक्तिः । कारकानुगतभवत्तारूपभावगतक्रियामयी क्रियाशक्तिः । प्राप्यमाणसिद्धरूपभावमयी कर्मशक्तिः । भवत्तारूपसिद्धरूपभावभविकत्वमयी कर्तृशक्तिः । भवद्भावभवनसाधकतमत्वमयी करणशक्तिः । स्वयं दीयमानभावोपेयत्वमयी संप्रदानशक्तिः । उत्पादव्ययालिंगितभावापायनिरपायध्रुवत्वमयी अपादानशक्तिः । भाव्यमानभावाधारत्वमयी अधिकरणशक्तिः । स्वभावमात्रस्वस्वामित्वमयी संबंधशक्तिः ।

इत्याद्यनेकनिजशक्तिसुनिर्भरोऽपि यो ज्ञानमात्रमयतां न जहाति भावः ।
एकं क्रमाक्रमविवर्तिविवर्तचित्रं तद्द्रव्यपर्ययमयं चिदिहास्ति वस्तु ॥ १४८ ॥
नैकांतसंगतदृशा स्वयमेव वस्तु तत्त्वव्यवस्थितिमिति प्रविलोकयंतः ।
स्याद्वादशुद्धिमधिकामधिगम्य संतो ज्ञानीभवंति जिननीतिमलंघयंतः ॥ १४९ ॥

अथास्योपायोपेयभावश्चिंत्यते ।

आत्मवस्तुनो हि ज्ञानमात्रत्वे ऽप्युपायोपेयभावो विद्यत एव । तस्यैकस्यापि स्वयं साधकसिद्धरूपोभयपरिणामित्वात् । तत्र यत्साधकं रूपं स उपायः । यत्सिद्धं रूपं स उपेयः । अतोऽस्यात्मनोऽनादिमिथ्या दर्शनज्ञानचरित्रैः स्वरूपप्रच्यवनात्संसरतः सुनिश्चलपरिगृहीतव्यवहारसम्यग्दर्शनचारित्रपाकप्रकर्षपरंपरया क्रमेण स्वरूपमारोप्यमाणस्यांतर्मग्ननिश्चयसम्यग्दर्शनज्ञानचरित्रविशेषतया साधकरूपेण तथा परमप्रकर्षमकरिकाधिरूढरत्नत्रयातिशयप्रवृत्तसकलकर्मक्षयप्रज्वलितास्खलितविमलस्वभावभावतया सिद्धरूपेण च स्वयं परिणममानज्ञानमात्रमेकमेवोपायोपेयभावं साधयति । एवमुभयत्रापि ज्ञानमात्रस्यानन्यतया नित्यमस्खलितैकवस्तुनो निष्कंपपरिग्रहणात् तत्क्षण एव मुमुक्षूणामासंसारालब्धभूमिकानामपि भवति भूमिकालाभः । ततस्तत्र नित्यदुर्ललितास्ते स्वत एव क्रमाक्रमवृत्तानेकांतमूर्तयः साधकभावसंभवपरमप्रकर्षकोटिसिद्धिभाव भाजनं भवंति । ये तु नेमामंतर्नीतानेकांतज्ञानमात्रैकभावरूपां भुमिमुपलभंते ते नित्यमज्ञानिनो भवंतो ज्ञानमात्रभावस्य स्वरूपेणाभवनं पररूपेण भवनं पश्यंतो जानंतोऽनुचरंतश्च मिथ्यादृष्टयो मिथ्याज्ञानिनो मिथ्याचरित्राश्च भवंतोऽन्यतमुपायोपेयभ्रष्टा विभ्रमंत्येव ।

ये ज्ञानमात्रनिजभावमयीमकंपां भूमिं श्रयंति कथमप्यपनीतमोहाः ।
ते साधकत्वमधिगम्य भवंति सिद्धा मूढास्त्वमूमनुपलभ्य परिभ्रमंति ॥ १५० ॥
स्याद्वादकौशलसुनिश्चलसंयमाभ्यां यो भावयत्यहरहः स्वमिहोपयुक्तः ।

---

१ मकरा एव मकरिका मर्यादा—इत्यर्थः ।

ज्ञानक्रियानयपरस्परतीव्रमैत्रीपात्रीकृतः श्रयति भूमिमिमां स एकः ॥ १९१ ॥
चित्पिंडचंडिमविलासिविकासहासशुद्धप्रकाशभरनिर्भरसुप्रभातः ।
आनंदसुस्थितसदास्खलितैकरूपस्तस्यैव चायमुदयत्यचलार्चिरात्मा ॥ १९२ ॥
स्याद्वाददीपितलसन्महसि प्रकाशशुद्धस्वभावमहिमन्युदिते मयीति ।
किं बंधमोक्षपथपातिभिरन्यभावनित्योदयं परमयं स्फुरतु स्वभावः ॥ १९३ ॥
चित्रात्मशक्तिसमुदायमयोऽयमात्मा सद्यः प्रणश्यति नयेक्षणखंड्यमानः ।
तस्मादखंडमनिराकृतखंडमेकमेकांतशांतमचलं चिदहं महोऽस्मि ॥ १९४ ॥

न द्रव्येण खंडयामि । न क्षेत्रेण खंडयामि । न भावेन खंडयामि । सुविशुद्ध एको ज्ञानमात्रभावोऽस्मि ।

योऽयं भावो ज्ञानमात्रोऽहमस्मि ज्ञेयो ज्ञेयः ज्ञानमात्रः स नैव ।
ज्ञेयो ज्ञेयज्ञानकल्लोलवेलान् ज्ञानज्ञेयज्ञातृमद्वस्तुमात्रं ॥ १९५ ॥
क्वचिल्लसति मेचकं क्वचिन्मेचकाऽमेचकं क्वचित्पुनरमेचकं सहजमेव तत्त्वं मम ।
तथापि न विमोहयत्यमलमेधसां तन्मनः परस्परसुसंहतप्रकटशक्तिचक्रं स्फुरत् ॥ १९६ ॥
इतो गतमनेकतां दधदितः सदाप्येकतामितः क्षणविभंगुरं ध्रुवमितः सदैवोदयात् ।
इतः परमविस्तृतं धृतमितः प्रदेशैर्निजैरहो सहजमात्मनस्तदिदमद्भुतं वैभवं ॥ १९७ ॥
कषायकलिरेकत स्खलति शांतिरस्त्येकतो भवोपहतिरेकतः स्पृशति मुक्तिरप्येकतः ।
जगत्त्रितयमेकतः स्फुरति चिच्चकास्त्येकतः स्वभावमहिमात्मनो विजयते द्भुतादद्भुतः ॥ १९८ ॥
जयति सहजपुंजः पुंजमज्जत्त्रिलोकी स्खलदखिलविकल्पोऽप्येक एक स्वरूपः ।
स्वरसविसरपूर्णाच्छिन्नतत्त्वोपलंभः प्रसभनियमितार्चिश्चिच्चमत्कार एषः ॥ १९९ ॥
अविचलितचिदात्मन्यात्मनात्मानमात्मन्यनवरतनिमग्नं धारयद्ध्वस्तमोहं ।
मुदितममृतचंद्रज्योतिरेतत्समंताज्ज्वलतु विमलपूर्णं निःसपत्नस्वभावं ॥ २६० ॥
मुक्तामुक्तैकरूपो यः कर्मभिः संविदादितः ।
अक्षयं परमात्मानं ज्ञानमूर्तिं नमाम्यहं ॥ २६१ ॥

अथ द्रव्यस्यादेशवशेनोक्तां सप्तभंगी मवतारयामः—

स्यादस्ति द्रव्यं १ स्यान्नास्ति द्रव्यं २ स्यादस्ति नास्ति च द्रव्यं ३ स्यादवक्तव्यं द्रव्यं ४ स्यादस्ति चावक्तव्यं च द्रव्यं ५ स्यान्नास्ति चावक्तव्यं च द्रव्यं ६ स्यादस्ति च नास्तिचावक्तव्यं च द्रव्यं ७ इति अत्र सर्वथात्वनिषेधको नैकांतद्योतकः कथंचिदर्थः स्याच्छब्दो निपातः । तत्र स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावैरादिष्टमस्ति द्रव्यं । परद्रव्यक्षेत्रकालभावैरादिष्टं नास्ति द्रव्यं । स्वपरद्रव्यक्षेत्रकालभावैरादिष्टमास्ति च नास्ति च द्रव्यं । स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावैः परद्रव्यक्षेत्रकालभावैश्च युगपदादिष्टमवक्तव्यं स्व-द्रव्यं-क्षेत्र-काल-भावैर्युगपत्स्वपर द्रव्यक्षेत्रकालभावैश्चादिष्टमस्ति चावक्तव्यं द्रव्यं । परद्रव्यक्षेत्रकालभावैः युगपत्स्वपरद्रव्यक्षेत्रकालभावैश्चादिष्टं नास्ति चावक्तव्यं द्रव्यं । स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावैः परद्रव्यक्षेत्रकालभावैश्च युगपत्स्वपरद्रव्यक्षेत्रकालभावैश्चादिष्टमस्ति च नास्ति चावक्तव्यं च द्रव्यमिति । इति सप्तभंगी समाप्ता ।

इति समयसारव्याख्यायामात्मख्यातौ नवमोऽंकः ।

यस्माद्द्वैतमभूत्पुरा स्वपरयोर्भूतं यतोऽत्रांतरं रागद्वेषपरिग्रहे सति यतो जातं क्रियाकारकैः ।
भुंजाना च यतोऽनुभूतिरखिलं खिन्नाक्रियायाः फलं तद्विज्ञानघनौघमग्नमधुना किंचिन्न किंचित्खलु ॥ २६२ ॥
स्वशक्तिसंसूचितवस्तुतत्त्वैर्व्याख्या कृतेयं समयस्य शब्दैः ।
स्वरूपगुप्तस्य न किंचिदस्ति कर्तव्यमेवामृतचंद्रसूरेः ॥ २६३ ॥

इत्यात्मख्यातिनाम्नी समयसारव्याख्या समाप्ता ॥ तात्पर्यवृत्ति-आत्मख्यातीति टीकाद्वयोपेतं श्रीसमयप्राभृतं समाप्तिमगमत्—

१शुद्धप्रकाशभरेण निर्भरमत्यंतं शुद्धो भातः सुष्ठो उद्दीप्तः। २किल तर्हि किंचित् क्रियाबाः फलं अधुना विज्ञानघनौघमग्नं न किंचित् ।

सनातनजैनग्रंथमालाकी

नियमावली।

१. इस ग्रंथमालामें मूल संस्कृत प्राकृत तथा संस्कृतटीका सहित दिगंबरजैनाचार्यकृत दर्शन, सिद्धांत, न्याय, अध्यात्म, व्याकरण, काव्य, साहित्य, पुराण, इतिहास, गणित, ज्योतिष, वैद्यकप्रभृति सर्वप्रकारके प्राचीन ग्रंथही छपते हैं।

२. इस ग्रंथमालाका प्रत्येक अंक (खंड) दश फारमेसे (८० पृष्टसे) कम नहीं होगा। और प्रत्येक खंडमें एक दो या तीनसे अधिक ग्रंथ नहिं रहेंगे।

३. इस ग्रंथमालाका मूल्य १२ अंकोंका सर्वसाधारणसे ८) रु. प्रथम ही ले लिया जायगा और नैयायिक, वैदांतिक और संस्कृतपुस्तकालयोंकी सेवामें यह ग्रंथमाला विना मूल्य भी भेजी जायगी। परंतु पोष्टेज खर्च प्रत्येक अंकका तीन आने वी. पी. से सबको देना होगा।

४. जो महाशय एक साथ १००) रु. भेजेंगे वे यावज्जीव स्थायी ग्राहक समझे जावेंगे अर्थात् उन्हें यह ग्रंथमाला उमर पर्यंत विना मूल्य भेजी जायगी। परंतु मार्गव्यय उनको भी जुदा देना होगा।

५. जो दानी महाशय पुस्तकालयों, मंदिरों, विद्यार्थियों वा विद्वानोंको वितरण करनेकेलिये दानी ग्राहक बनेंगे उनको १००) रु. पेशगी भेजनेसे १२ अंक तक पंद्रह २ प्रति प्रत्येक अंककी भेजी जायगी। मार्गव्यय पृथक् देना होगा। ऐसे ग्राहकोंका नाम संस्थाके प्रचारकोंमें लिखा जायगा।

नोट—सभाका नाम पलटकर अब ऐसा करदिया गया है।

मूल्य व पत्र भेजनेका पता— ☞ पन्नालाल जैन,

व्यवस्थापक—भारतीयजैनसिद्धांतप्रकाशिनीसंस्था।

पोष्ट बनारस सिटी।

जैनी भाइयोंसे प्रार्थना।

यह ग्रंथमाला प्राचीन जैनग्रंथोंके जीर्णोद्धारार्थ व जैनधर्मके प्रचारार्थ प्रकाशित की जाती है। इसमें जो कुछ द्रव्यलाभ होगा वह भी धर्मप्रचार व परोपकारमें ही लगाया जायगा। इसकारण प्रत्येक धर्मात्मा उदार महाशयोंको चाहिये कि प्रथम तो एक एक दो दो ग्रंथ छपाकर जीर्णोद्धार करनेकेलिये अथवा अपने पिता आदिकी स्मृतिकेलिये द्रव्य प्रदान करें। दूसरे प्रत्येक मंदिरजीके शास्त्रभंडारमेंसे ग्राहक बनकर इन सब ग्रंथोंका संग्रह करके रक्षा करें अथवा स्वयं दानी ग्राहक (प्रचारक) बनकर अपने यहांके संस्कृत पढनेवाले विद्यार्थियोंको अथवा संस्कृतज्ञ अन्यमती विद्वानोंको दान देकर सत्यार्थ पदार्थोंका प्रचार करें। शास्त्रदानी महाशयोंकेलिये ही हमने पांचवां नियम बनाया है।

प्रार्थी—पन्नालाल बाकलीवाल।

इस ग्रंथमालामें क्रमशः नीचे लिखे ग्रंथ छपेंगे।

जैनदर्शनग्रंथ।

ग्रंथनाम—	टीकाकार व ग्रंथकर्त्ताओंके नाम—
तत्त्वार्थाधिगममोक्षशास्त्रपर गंधहस्तमहाभाष्य (८४००० श्लोक)	श्रीमत्स्वामी समंतभद्राचार्य
,, श्लोकवार्तिकालंकार	स्याद्वादविद्यापति श्रीमद्विद्यानंदस्वामी

जैनसिद्धांतग्रंथ।

गोमट्टसार टीका	श्रीमदभयचंद्रसिद्धांतचक्रवर्ती
गोमट्टसार टीका	श्रीकेशव वर्णी
परमात्माप्रकाश सटीक	श्रीयोगींद्रदेव
नाटकत्रय सटीक	श्रीमदमृतचंद्रसूरिप्रभृति

जैनन्यायग्रंथ।

न्यायविनिश्चयालंकार	श्रीमद्भट्टाकलंकदेव
न्यायकुमुदचंद्रोदय	श्रीमत्प्रभाचंद्राचार्य
आप्तमीमांसालंकृति (अष्टसहस्री)	स्याद्वादविद्यापति श्रीमद्विद्यानंदस्वामी

जैनव्याकरणग्रंथ।

शब्दानुशासन (शाकटायन व्याकरण)	श्रुतकेवलिदेशीय श्रीमत् शाकटायनाचार्य
शब्दानुशासन अमोघवृत्तिसहित	अमोघाचार्य (?)
शब्दार्णवचंद्रिका (जैनेंद्रलघुवृत्ति)	सोमदेवसूरि
शब्दार्णव (जैनेंद्रमहावृत्तिसहित)	श्रीमत्पूज्यपादस्वामी देवनंद्याचार्य
प्राकृतलक्षण शब्दचिंतामणिः स्वोपज्ञटीकासह	शुभचंद्राचार्य

जैनसाहित्यग्रंथ।

अलंकारचिंतामणि सटीक	श्रीमदजितसेनाचार्य (वादीभसिंहसूरि)
विक्रांतकौरवीय नाटक	महाकवि हस्तिमल्ल
अंजनापवनंजय नाटक	,, ,,
मैथिलीपरिणयनाटक सुभद्रा नाटिका च	,, ,,
चतुःसंधान, सप्तसंधान, चतुर्विंशतिसंधान	श्रीमत्पंडितराज जगन्नाथ महाकवि

पौराणिक काव्यग्रंथ।

त्रिषष्ठिशलाका महापुराण (प्राकृत)	श्रीमत्पुष्पदंताचार्य
हरिवंशपुराण और पद्मपुराण ,,	,, ,,
पद्मपुराण (जैनरामायण १८,००० श्लोक) संस्कृत	श्रीमद्रविषेणाचार्य
पांडवपुराण (जैनमहाभारत) पार्श्वपुराण ,,	महाकविश्रीमद्वादिराजसूरि

गणितज्योतिष ग्रंथ।

गणितसारसंग्रह	गणिताचार्यशिरोमणि श्रीवीराचार्य
त्रिलोकसार सटीक (प्राकृत)	श्रीनेमिचंद्राचार्य जैनसिद्धांतचक्रवर्ती
भद्रबाहुसंहिता ,, सार्द्धद्वयद्वीपप्रज्ञप्ति	ज्योतिषाचार्य श्रीमद्भद्रबाहुस्वामी
जंबूद्वीपप्रज्ञप्ति ,,	श्रीपद्मनंद्याचार्य
चंद्रप्रज्ञप्ति और सूर्यप्रज्ञप्ति ,,	श्रीमदमितगत्याचार्य इत्यादि २